

TWEEDE BIJDRAGE
TOT DE
GESCHIEDENIS

Wommelgem

door
de
eeuwen
heen

DOOR
ALOIS SLEDSSENS

WOMMELGEM DOOR DE EEUWEN HEEN

TWEEDE BIJDRAGE TOT DE
GESCHIEDENIS VAN WOMMELGEM

DOOR

Alois SLEDSENS

1965

Heemkunde is de beste raadgeefster
voor ons nageslacht

Ter Inleiding

Het onthaal en de reacties bij de verschijning van mijn eerste boek «WOMMELGEM, VROEGER EN NU» (1962) waren over het algemeen vrij gunstig en bemoedigend. Nochtans was het slechts een bescheiden poging een samenbundeling te vormen van wat vroeger reeds over Wommelgem verschenen is. Vandaar ook, dat het werk verre van volledig te noemen was. Hier en daar rees zelfs de wens op, een tweede «bijgewerkte uitgave» te mogen begroeten, omdat Wommelgem een belangwekkend verleden bezit. Door zijn voordelige ligging gaat dit landelijk dorp bovendien een belangrijke economische bloei tegemoet. Op enkele tientallen jaren tijds is er te Wommelgem zoveel veranderd, (en mag men zich nog op andere evoluties voorbereiden), dat de gemeente als een parel der Neerdorpen genoemd zou kunnen worden. Wommelgem behoort inderdaad tot de reeks der Neerdorpen, waarbij ook Wijnegem, Ranst, Broechem en Emblem behoren.

Tegemoetkomend aan de wens, maar met behulp van verschillende geïnteresseerden, heb ik mij dan ook aan een tweede «bijgewerkte» uitgave gewaagd. Verre ook weer van volledig te zijn, heb ik enkele onderwerpen, terloops in mijn eerste boek aangesneden, uitvoeriger in behandeling genomen, zoals het voorhistorisch tijdperk (zeer belangwekkend materiaal hierover heeft Wommelgem geleverd); de groei van de gemeente door de eeuwen heen; de geschiedenis van de parochiekerk en de hulpparochie van Kandonklaar; het plaatselijk onderwijs; de betekenis der straatnamen, enz.

Grote dank ben ik verschuldigd aan al de personen die mij bij de vele opzoeken behulpzaam geweest zijn. Hierbij moet ik zeker vernoemen:

E. H. Kan. Tambuyser, archivaris aan het Bisdom Mechelen;

E. H. Van de Wiel, adjunkt-archivaris aan voornoemd Bisdom;

E. H. Berghmans, pastoor der hoofdparochie van Wommelgem;

E. H. Stas, oud-kapelaan te Wommelgem-Kandonklaar;

de heren Ed. Peers, burgemeester; C. Corluy, gemeentesecretaris;

J. Van Hooydonck, politiekommisaris;

W. Soons, archivaris van het Provinciebestuur van Antwerpen;

Bousse, archivaris aan het Rijksarchief van Antwerpen;

L. Naessens, bibliothekaris aan het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde te Gent; W. De Schepper, leraar uit Schoten;

A. Teurlinckx, Departementshoofd Christelijk Onderwijs te Potchefstroom (Transvaal);

J. Pittoors, sekretaris van de Heemkundige Kring te Borgerhout;

G. Bettingers, ere-bevelhebber Brandweerkorps;

M. Wouters, voorzitter Kon. Harmonie «De Eendracht»;

de gemeentebedienden van Wommelgem en al de andere personen die mij op één of andere wijze geholpen of inlichtingen bezorgd hebben. Ook dank ik al diegenen, die ik vergeten mocht zijn. Een dankbare bron vormden verder ook de verschillende merkwaardige bijdragen van de heer Jos Proost (Borsbeek) in de heemkundige handboekjes van de zeer actieve kring «Gitschotel Buurschap» (Borgerhout).

Bovendien gaat mijn dank naar het Beheer der bladen «De Standaard», «Het Handelsblad», «Het Volk» en «Volksbode», inbegrepen de heer M. Wouters, dewelke bereid waren een aantal clichés voor mijn werk af te staan. Ten slotte, gaat ook mijn dank naar kunstschilder A. Raus, voor de mooie tekening van het laatste restje van hofke «Roose».

Vaak zullen in het boek verkortingen voorkomen, die de volgende verklaringen en verwijzingen hebben:

ABM: archief bisdom Mechelen.

KA: kerkarchief.

PA: archief Provinciebestuur Antwerpen.

RA: Rijksarchief Antwerpen.

GA: Gemeente-archief Wommelgem.

MA: Memoriaal van Administratie der Provincie Antwerpen.

I.

Van “oud” naar “nieuw” Wommelgem

Voorhistorisch Wommelgem

Het ligt niet in het bestek van dit werk te ontleden, hoe de aarde gevormd werd en hoe er het leven ontstond. Hierover zijn ten andere verschillende werken verschenen, wijl er ook ettelijke werken over het voorhistorisch tijdperk voorhanden zijn. Jaartallen worden hierbij vernoemd die ons duizelen doen en het menselijk verstand te boven gaan. Men durft de vorming van de aardkost beschouwen als begonnen over 1.000 miljoen jaren, waarvan 500 miljoen jaren nodig waren tot vorming van de oorspronkelijke korst van graniet, gneiss, porfier, enz. waarop of waarin geen overblijfselen van levende wezens gevonden werden. De overige 500 miljoen jaren worden verdeeld in vier grote tijdperken: het primaire; het secondaire; het tertiaire en quaternaire, waarin de mens verschijnt ¹. Gedurende die miljoenen jaren zijn onze gewesten meermaals door het zeewater bespoeld geweest. Toch was er te Wommelgem miljoenen jaren terug reeds leven, zij het niet bepaald van de mens, maar wel van plant of dier. Bij de aanleg van de autosnelweg, gedeelte Wommelgem-Tip tot Borgerhout, diende ruim 1,5 miljoen m³ grond aangevoerd. Dit geschiedde op de meest moderne wijze. Uit een kunstmatig gegraven meer, gelegen aan de Wijnegemsesteenweg, stuwde een cutterzuiger, door een 6 km.-lange pijplijn, het nodige zand naar de plaats waar de nieuwe baan komen moest. Het meer werd op een diepte van 20 meter uitgegraven door de machtige cutterzuiger «Vesdre», een 72 m. lange en 800 ton wegende Kanaalboot, dat aan een volume van 500 m³ per uur het zand-water t verhouding zand op water: één op zes) 6 km. verder stuwde. Een zuigkop maalde onafgebroken gedurende 144 uren per week in het zandwater, niettegenstaande een tegenslag, toen de zuigkop van het vaartuig op de motor van een in 1944-45 neergestorte vliegende bom stuitte en hierdoor volledig vernield werd. De cutterzuiger - die heel wat belangstelling heeft gelokt en in drie delen via het Albertkanaal naar Wommelgem overgebracht was - werd ook ingezet bij de graafwerken aan het Suezkanaal. De zandwatermengeling nu, bevatte een grote hoeveelheid oudheidkundige vondsten, die de geologen uit alle gewesten naar Wommelgem lokte. Aldus gaf de Wommelgemse ondergrond aanleiding tot aanvulling der studie over de prehistorie. De talrijke opgravingen hebben de geologen geholpen om de geheimen van het voorhistorisch tijdperk te onthullen. De studie ervan behoort ook tot de Palaeontologie en gezien het voor een leek al te glad is, zich op dit terrein te wagen, deed ik hiervoor beroep op een specialist in het vak. namelijk de heer W. De Schepper (Schoten) en dewelke ik uitermate dankbaar ben voor de medewerking. Dus laat ik eerst de heer De Schepper aan het woord.

---

¹ De voorhistorische mens - A. J. Hendrix.

De grond waarop wij leven

Bijdrage tot de geschiedenis van het voorhistorische Wommelgem.

«Andere tijden andere zeden en gewoonten» zegt het spreekwoord. En niets is minder waar. De beschavingsgeschiedenis - of het geheel van menselijke factoren allerhande, welke de menselijke beschaving bepaalden en nog steeds bepalen - getuigt daar ten volle van.

Eenieder neemt aan dat het leven van de mens niet steeds was wat het nu is en dat ditzelfde leven in de toekomst niet zal zijn wat het heden blijkt te zijn.

Er is een vooruitgang in het leven; er is een vooruitgang in elke beschaving of organisatie van dit leven, om het even wat men nu ook persoonlijk over deze vooruitgang moge denken. Om het even ook waar deze vooruitgang ons naartoe voert en zulks is niet op voorhand te bepalen. De vrijheid, en meer bepaald de menselijke vrijheid speelt hier een zeer grote rol. Alhoewel deze vooruitgang soms wordt beknot, ja zelfs zó fel wordt afgeremd, dat hij een stilstand vertoont voor bepaalde levensaspecten, meer zelfs, soms teruggedrongen wordt om meer essentiële factoren te behouden - met een teruggaan of stilstand in de beschaving of organisatie van het leven als logisch gevolg ervan; toch blijft de algemene strekking of tendens tot vooruitgang bestaan en zal ze zich onverminderd uiten, zij het dan op andere gebieden.

Deze vooruitgang, al is hij afhankelijk van de goede of slechte wil van velen, kan zich nu in feite maar openbaren in zijn intieme gebondenheid aan talrijke materiële factoren. Materiële factoren, waarop de mens in het geheel geen of slechts gedeeltelijk een vat op heeft.

Er is echter een ander spreekwoord en dit zegt: «Zoals de ouden zongen, zo piepen de jongen». Denkt men hier dieper op na, dan komt men ongeveer tot de volgende vertaling: «Elke levensvorm, elke beschaving, elke manier van leven, hoe verscheiden ook, kan zich maar handhaven als hij gesteund wordt en teruggaat op een zekere stabilisatie van elementen». En inderdaad, een verandering heeft alleen maar kans op welslagen, als ze gevat is in een sterke en stevige traditie. Immers, welke waarde heeft een huis als de grondvesten niet degelijk zijn?

Waarom dit dubbele beeld, in feite een tweevoudige vergelijking, ontleend aan de menselijke samenleving?

Eenvoudig omdat het niet in de bedoeling ligt een strikt wetenschappelijke studie te geven aan de hand van doorgezette opzoeken betreffende een rijk voorhanden feitenmateriaal¹. Feitenmateriaal, aangaande de verschillende levensvormen zoals ze in de Wommelgemse bodem «als het ware zijn gestold in hun stoffelijke verschijningsvormen».

Een ontleding van oorzaken en gevolgen, van inwendige en uitwendige krachten in hun wederzijdse beïnvloeding en aanvulling; een zoeken naar het hoe en het waarom zou ons veel te ver voeren. We wilden alleen maar een beschrijving geven. Nochtans werd deze dubbele vergelijking noodzakelijk, daar ze ons juist de krachten laat vermoeden welke op de achtergrond staan, achtergrond of scherm, op basis van hetwelk de verschillende levensvormen steeds opnieuw zullen worden belicht en zich als een concrete vermaterialisering (werkelijk als een zekere

---

¹ Het feitenmateriaal omvat onder meer duizenden skeletfragmenten, waar. onderwervels, schedelbeenderen, ribben, enz.

stoffelijke levensschaduw) zullen aftekenen, op basis van dit lichtend scherm. Want het menselijk leven staat niet alleen, het is maar een bepaald aspect van het leven in het algemeen. Het menselijk leven is gevat in een veel grotere, we zouden bijna durven zeggen «oneindige levensstroom». En in feite is deze stroom oneindig, én voor wat betreft zijn uitgangspunt, én voor wat betreft zijn mogelijkheden en gevolgen.

Vraag is, hoe we iets degelijks zouden kunnen opbouwen, als we de grondvesten zelfs niet zouden vermoeden. De vergelijking werd aldus noodzakelijk, daar we de grondvesten hier niet wetenschappelijk willen behandelen, zoals ten andere reeds gezegd.

In het drukke gewoel van de dag, kunnen wij de sterren niet zien. Maar we weten dat ze er zijn, en dat we ook in de dag onderworpen blijven aan hun vaste astronomische wetten. We weten dat ze 's nachts te voorschijn zullen treden en hun vaste constante kringloop zullen vervolgen, onverstoorbaar. Alleen de sterrenkundige waakt dan en tracht hun diepere bewegingsgronden en wetmatigheid te achterhalen.

Zo ook hier op ons terrein: welk belang heeft het voor ons hoe de bloem heet. Laat ze ons bewonderen en stellen we ons tevreden met haar kleur en geur. Het is voldoende te weten op welke voedingsbodem de bloem groeit om van haar kleur en geur te kunnen blijven genieten. Heden bestaan buiten het menselijk leven talloze andere levensvormen, min of meer ontwikkeld, min of meer gespecialiseerd. En vroeger hebben er miljoenen andere levensvormen bestaan, heden volledig uitgestorven. Wat nu echter gezegd is voor het menselijk leven in het bijzonder, geldt bij verruiming in zijn verschillende varianten ook voor het leven in het algemeen, onder welke vorm dit leven zich nu ook moge voordoen. Willen we hier het mechanisme - voor zover we hier over een mechanisme mogen spreken, want dit woord is hier in zekere mate enigszins absurd - beter begrijpen en aanvoelen, dan hebben we eenvoudig de twee spreekwoorden bij elkaar te brengen.

«Andere tijden, andere zeden en gewoonten».

«Zoals de ouden zongen, zo piepen de jongen».

Wat bekomt men bij de wederzijdse doordringing van de twee spreekwoorden? Want, zoals reeds vluchtig aangetoond, zijn de spreekwoorden of gezegden aan elkaar niet tegenstrijdig. Bij hun wederzijdse dooreen vloeïing bekomt men vooral vijf uitgesproken brandpunten of lichtpunten.

1. De levensvormen waren vroeger niet wat ze nu waren en konden gewoonweg niet zijn wat ze heden blijken te zijn.
2. Er is aldus een vooruitgang; vooruitgang, welke veiligheidshalve steunt op het voorgaande.
3. Deze vooruitgang heeft zich in het algemeen zeer traag (althans naar menselijke begrippen) voorgedaan.
4. Deze vooruitgang steunt tevens op een gemeenschappelijke basis, maar hij zal afhankelijk zijn van de bouwelementen. Het mag ons dan ook niet verwonderen, dat er een splitsing komt in de verschillende levens vormen. Het mag ons evenmin verbazen, dat deze vooruitgang soms stokt; dat de ene lijn zich vlugger ontwikkelt dan een andere en zich dikwijls maar ontwikkelt ten koste van een andere. Vandaar soms de fantastische machtsstrijd waarvan het voorhistorisch leven getuigt. Het mag ons evenmin verbazen, dat reeds op voorhand een levenslijn gedoemd is uit te sterven, door het feit dat haar gekozen bouwelementen aan de doeleinden, door het leven nagestreefd, niet aangepast zijn.
5. De gedachte gaat steeds de uitvinding of de nieuwe organisatie vooraf, zoals het leven steeds de levensvorm voorafgaat.

Om samen te vatten, zoals een beroemd Frans schrijver zegde: «De natuur en het leven in de natuur herhaalt steeds dezelfde melodie, met steeds dezelfde noten, alhoewel het ritme van de melodie en de toonaard verschillend kunnen zijn»¹

De materiële levensvorm waarin - zoals ik reeds zegde - «het leven is gestold», leert ons nu zeer veel over de explosieve kracht waarin en waarmede het eigenlijke leven zich openbaarde. Want men mag het leven inderdaad voorstellen als een sluipmoordenaar, welke de materie of de dode stof, welke hij voor zich vindt, door zijn ontploffingskracht tracht te verstoren, om aldus de stof volledig te zijnen dienste ditmaal, te organiseren. De uiterlijke vorm verraadt hier de inhoud, zoals de gelaatsuitdrukking van iemand die weent wel anders is dan deze van een optimistisch persoon, zoals eveneens de spierenbundels ons wel iets te zeggen hebben over de capaciteit tot werken.

Welnu, de film van het leven, zoals hij reeds miljoenen jaren in de Wommelgemse bodem ligt opgetekend, is alleen maar te begrijpen in functie van hoger vluchtig aangehaalde krachten, want het zijn deze krachten die de beelden hebben gefixeerd en opgenomen.

Stellen we ons geen verdere vragen over «de techniek van opnemen of fixatie» - bij wijze van spreken -, maar rollen we eenvoudig de filmstrook af en zien we wat ze ons vertoont.

De première ging door in 1961, ter gelegenheid van het uitbaggeren van «scherpe zanden», dienstig voor het ophogen van de Koning Boudewijn-autostrade. De graafwerken werden uitgevoerd met zeer moderne middelen en als dusdanig ging zeer veel wetenschappelijk materiaal verloren, onvermijdelijk praktisch, niettegenstaande de goede zorgen van de heer J. Nachtegale. verbonden aan de N. V. Vianova.

De graafwerken vertonen ons nu de levensgeschiedenis van ongeveer een dertig miljoen jaren, een voor ons menselijk verstand onvoorstelbare periode. Het kader dat dan ook geopend werd, vertoont aldus een afwisselend perspectief en zulks mag ons ook niet verwonderen, als we maar rekening willen houden met de grote tijdspanne welke we overbruggen. Omwille van deze tijdspanne is men dan praktisch ook gedwongen een andere chronologie of tijdsberekening te volgen. Een tijdsrekening, ontleend aan de stratigrafie of opeenvolging van de verschillende aardlagen. Men mag nu niet uit het oog verliezen, dat de bovenste aardlagen de jongste zijn (althans te Wommelgem) door het feit, dat in de loop van de tijden de oudere basislagen steeds en steeds opnieuw zullen afdekken.

De bovenste lagen - de deklagen - tot op een diepte van ongeveer vier of vijf meter, behoren allen tot het quartair. Welnu, de samenstelling van deze lagen verraadt, zowel uit kwantitatief als uit kwalitatief oogpunt, een zeer belangrijk verschijnsel voor het quartair: «De ijstijden».

Het zuiver kwalitatief onderzoek zal leiden tot het opsporen van mineralen welke karakteristiek zijn voor een bepaalde afzetting.

Het zuiver kwantitatief onderzoek legt meer de nadruk op de associatie van mineralen of de verhouding waarin de mineralen ten overstaan van elkaar voorkomen.

Voor Wommelgem gebeurde een gemengd onderzoek, zowel kwalitatief, als kwantitatief.

Wat leert ons nu dit onderzoek?

---

¹ Henri Bergson (alhoewel de stellingen van Bergson enigszins verlaten zijn).

Al deze lagen zijn meestal eolisch of onder invloed van de wind gevormd door middel van verstuiving, gedeeltelijk ook bij afbraak van andere geologische lagen (voornamelijk Scaldisiaan, naar het me toeschijnt); lagen, welke in de meest recente periode op hun beurt werden afgedekt door aanslibbings- of aanspoelingsgronden (alluviale gronden).

Aldus bekomt men voor het quartair (van boven naar onder gezien - dus van jong naar oud):

- Alluvium vettige poldergrond. vooral aangetroffen te Ekeren en omgeving.
- Holloceen vorming van onze zeeduin (25.000 jaar).
- Pleistoceen met de volgende formaties in successievelijke volgorde:
  - Zand van Vlaanderen.
  - Leem van Haspengouw.
  - Zand van de Kempen.
  - Keien van Belgisch en Hollands Limburg (650.000 jaar).

We bevinden ons hier voor een overzichtelijke, fel vereenvoudigde tabel van het quartair in het algemeen. Het is u wel duidelijk welke geologische formatie ons hier interesseert. Toch laat deze tabel toe de vorming van de quataire laag te Wommelgem te situeren en te dateren ten overstaan van de deklagen van andere streken.

De samenstelling van de quataire laag te Wommelgem, buiten de eigenlijke hedendaagse deklaag - humusgrond -, bestaat uit bleek, zeer fijn zand, afgewisseld met dunne leemformaties, gemengd met gebroken, gerolde en verweerde vuursteenkeitjes. Zoals ik reeds zegde, is dit de min of meer rechtstreekse handtekening van de IJstijden.

Wat ons voor Wommelgem vooral interesseert zijn de twee laatste van de vier IJstijden «Riss en Würm» met de interglaciale tijd tussen beide.

De tussenperiode tussen Riss en Würm, had bij het afsmelten van het ijs na de Risstijd, een diep dalenstelsel nagelaten, de zogenaamde «Vlaamse vallei». Dit komt er op neer, te zeggen dat de hedendaagse Antwerpse Schelde op dat ogenblik nog niet bestond en dat de afwatering van de Schijnrivieren rond Antwerpen met gans het hydrografisch stelsel of stroomstelsel daaraan verbonden, geschiedde langs Dendermonde. Gent, Eeklo en zo naar de zee toe. De uitgegraven geul te Oostende bedroeg aldus dertig meter onder de huidige zeespiegel. Op dit ogenblik was Engeland nog aan het vasteland verbonden. Het zeeniveau van de huidige Noordzee is maar gestegen ten gevolge van het afsmelten van de ijskappen (althans gedeeltelijk).

In de Würmtijd nu, liggen de rivieren bevroren, maar bij het ontdooien voert het smeltwater afvalmateriaal naar het Noorden en dicht aldus de «Vlaamse vallei». Zandstormen voeren verder elementen aan - zand uit de Noordzee - welke aldus de bovenste laag van het Pleistoceen gaan vormen. Ondertussen moet het water zijn weg zoeken buiten de opgehoogde «Vlaamse vallei» en door invretende erosie (achterwaartse erosie) ontstaat bij het doorbreken van de kleirug de huidige Schelde.

De oorspronkelijke hydrografie van Wommelgem gaat dus in haar oorsprong niet terug op de huidige loop van de Schelde.

Wat ons nu vooral interesseert vanuit het oogpunt van het leven te Wommelgem, is het einde van de Würm met de onmiddellijk daarop volgende periode. Sporen van de voorhistorische mens (bewerkte silex of vuursteen) zouden vanaf dit ogenblik kunnen worden aangetroffen, zoals onder meer te Brecht. Bij mijn weten echter, is dit tot hiertoe te Wommelgem niet gebeurd ¹.

Het ware echter een ernstige vergissing te menen, dat Wommelgem op dit ogenblik van alle leven verstoken bleef, wel integendeel. Alhoewel de voorwaarden tot fossilisatie of verstening op dit ogenblik niet gunstig waren (onmiddellijke afdekking en afsluiting van de lucht), toch vinden we belangrijke indices. Deze aanwijzingen, zowel wat betreft het plantaardig leven (leem- en turflaagjes), als wat betreft het dierlijk leven, zijn zeer rijk en verscheiden. Alleen is het moeilijk, onder meer omwille van de graafmethode, juist chronologisch te situeren, alhoewel er mogelijkheden blijven bestaan, vooral voor wat de plantenwereld betreft.

Wil men nu de laatste IJstijd nader bepalen, dan komt men tot een periode vóór ons gelegen, ditmaal uitgedrukt naar menselijke maatstaven van ongeveer 120.000 jaar vóór onze tijdrekening. Ge zult u waarschijnlijk afvragen hoe men daar toe komt; met welk uurwerk men zo iets meten kan. Hiervoor bestaan verschillende methoden, waarvan ik er slechts twee wil aanhalen.

- De eerste methode is gesteund op vaste, constante astronomische wetten, wiskundig uitgedrukt. Samengevat en fel vereenvoudigd kan men zeggen, dat de formule de totaal verhouding weergeeft voor wat betreft de verschillende bewegingen van de aarde en de daaraan verbonden vorming van de ijskappen, tussen: aarde - zon van de ene zijde en de trekkracht uit geoefend naar hun stand door de andere planeten van de andere zijde ².

- De tweede manier van werken gaat terug op de kernfysica en verstrekt tot op een bepaalde hoogte, vooral voor de laatste tijden, zeer nauwkeurige gegevens. Het is de radiocarboonmethode of de C 14-methode. Onder de invloed van de kosmische of buitenaardse hoogtestraling wordt er uit de stikstof van de lucht een zekere hoeveelheid radioactieve koolstof (C 14) gevormd. Bij opnemings door de plant wordt deze laatste aldus, zij het dan in een geringe mate, radioactief, echter radioactief genoeg om zelfs na verloop van verschillende tienduizenden jaren de vermindering van stralingsintensiteit, waaraan elk radioactief element onderhevig is (halveringstijd), te kunnen meten. Welnu, men kent van «C 14» zeer nauwkeurig de halveringstijd of de vermindering tot de helft van zijn stralingsintensiteit. Een zeer nauwkeurige waarde meting of uurwerk wordt ons aldus geboden. Niet alleen de chronologie kan ons boeien, maar ook en zelfs eerst en vooral, een zeer nauwkeurige kennis van het wereldbeeld uit de quataire periode.

---

¹ Er werden wel talrijke silexscherven gevonden. Het zijn echter fragmenten van «silexnieren» of «silexkernen», gebarsten onder invloed van de natuurkrachten: wisseling van temperatuur, druk, enz... Men mag echter zijn dromen niet voor werkelijkheid nemen. De gevonden scherven zijn zeker niet door de mens bewerkt. Ze vertonen niet het systematisch-functioneel karakter, eigen aan een verstandelijk, doelmatig bewerken. Het «retoucheren» of geordend gewild afslaan van silexschilfertjes ontbreekt geheel. Wel werden aan de Morkhovenlei (Deurne) een ganse reeks vazen gevonden uit de Gallo-Romeinse tijd. Ze werden geïdentificeerd door Dr. Franssen (Gallo-Romeins Museum te Tongeren). De bodem van de vazen was stukgeslagen. De hals van de voorgaande mondde uit in de hals van haar opvolgster in de rij, zodat ze ineengeschoven lagen om een soort buis te verkrijgen.

² Aangaande de curve van «Milankovitch», met mogelijke verbeteringen en varianten op het oorspronkelijk patroon, is men het tegenwoordig nog niet helemaal eens

A. - Wat de Wommelgemse flora of plantengroei aangaat.

Om dit plantenbeeld te kennen bestaat gelukkig, buiten elke mogelijkheid tot dateren om, een zeer nauwkeurige werkwijze, welke voor een groot gedeelte met succes werd toegepast.

Het is het zogenaamde «pollenonderzoek» of de «pollenanalyse». Het fossiele stuifmeel (pollen), dat vooral door de windbloeiërs in grote hoeveelheden wordt verspreid, bereikt voor een groot deel zijn bestemming of de bevruchting niet. Dit stuifmeel wordt in aanzienlijke mate opgenomen in het water van vennen en poelen, bezinkt daar en wordt aldus praktisch onmiddellijk en automatisch van de lucht afgesloten, zoals bijvoorbeeld bij turfvorming het geval is.

Welnu, ge begrijpt dat de verhouding van de bomen zich weerspiegelt in de verhouding van het uitgestrooide zaad en het is aldus gemakkelijk om vatten, dat een wijziging van de plantenassociaties of groepen in één en hetzelfde turf blokje bij microscopisch onderzoek, af te lezen is.

Dit microscopisch onderzoek was voor Wommelgem enorm moeilijk, zodanig dat we ons niet durven wagen aan een interpretatie van het opgestelde diagram - of totaaloverzicht in percenten uitgedrukt - althans niet voor wat betreft heesters en zeker niet wat kruiden aangaat ¹. Met zekerheid valt echter toch het volgende te zeggen:

- De laatste glaciële tijd vertoont ons ontegensprekelijk het karakter van een toendra. De kruidwilg en de achtster komen er onloochenbaar in voor.
- Vervolgens moet er een parklandschap zijn ontstaan, opgebouwd uit dennen en berken en steeds meer en meer voorkomende wilgen.
- Later nog zullen zich vooral de den en de berk terug ontwikkelen, omdat deze twee bomen vooral eigen zijn aan een gematigd koude gordel.
- In het begin van het Holoceen treden meer en meer zonlievende bomen op het voorplan, vooral de eik en de hazelaar. Deze twee soorten verspreiden zich ten koste van de den, welke aldus wordt teruggedrongen.
- Nog later treden de els en de beuk op de voorgrond.
- Uiteindelijk, meer naar onze tijdrekening toe, volgden vooral lage heesters de bomen op.

---

¹ Wel durf ik met absolute zekerheid situeren:

- het arctisch alpiene bladmos «*Polytrichum sexangulare*».
- het zeer bekende «*Selaginella selanoides*» of mosvarentje.

Deze twee planten wijzen op een zeer ongunstig klimaat en dateren uit de laat-glaciële tijd.

Als we nu aan de hand van deze gegevens de gemiddelde temperaturen willen bepalen voor de maand juli van deze enorme periode, dan zien we niet alleen aan de hand van het stratigrafisch materiaal, maar eerst en vooral in het licht van de plantenassociaties. verschillende cyclussen ontstaan. Het zijn cyclussen, met temperatuurschommelingen in stijgende en dalende lijn, met toppunten gelegen tussen de achttien graden Celsius en twaalf graden Celsius.

B. - Wat de Wommelgemse fauna of het dierenleven betreft uit het tijdperk der IJstijden.

De fragmenten van de landdieren welke ons uit bovenbeschreven quartair tijdvak resten, openen hetzelfde perspectief. Skeletresten, welke wel zwaar geschonden, maar toch herkenbaar werden opgediept, zijn toe te schrijven onder meer aan de volgende diersoorten:

- Cervus elaphus	- Edelhart.
- Mammouteus primigenius	- Wolharige mammoet.
- Coelodonta antiquitatis	- Wolharige neushoorn.
- Bangifer tarandus	- Rendie.
- Bos primigenius	- Oerrund.
- Sus scrofa	- Everzwijn.
- Alces alces	- Eland.

Deze opsomming is weliswaar niet volledig (sneeuwhaas e.a. horen ook tot de reeks). Ze is echter duidelijk genoeg om ons aan te tonen wat het dierlijk leven in die tijd zoal aan mogelijkheden bood. Maar wat is er aan dit landelijk leven voorafgegaan?

Twee zee afzettingen doorwoelde de baggerschroef: Maritieme sedimentaties, in de geologie gekend onder de naam Diestiaan en Antwerpiaan.

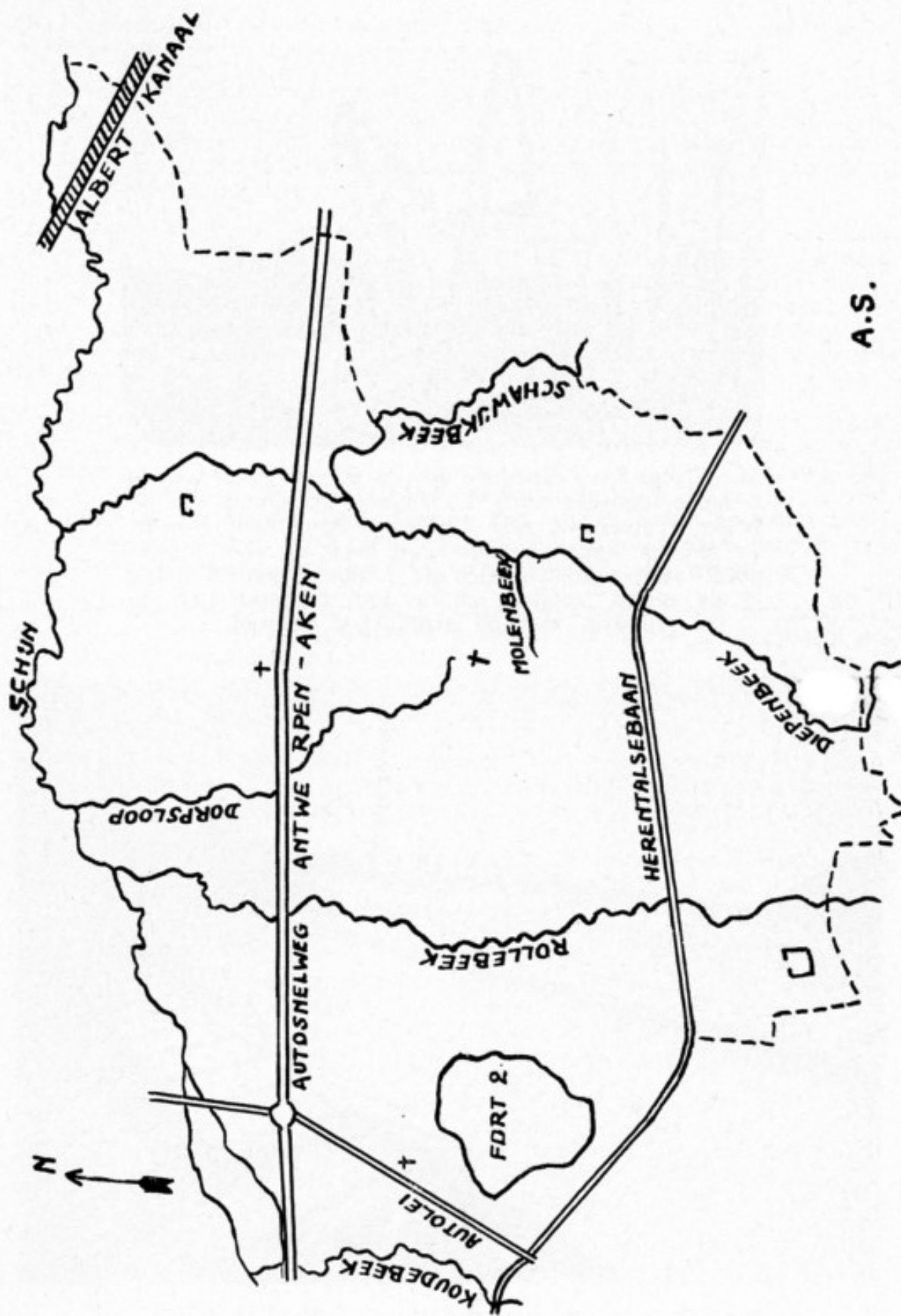
Om deze afzettingen onmiddellijk te situeren in de geologische kaart van het tertair vinden we van boven naar onder, dus nogmaals van jong naar oud:

1.	Kwartair		boven beschreven.
2.	Tertair	Pliocene	Amsteliaan
			Scaldisiaan
			<i>Diestiaan</i>
		Mioceen	<i>Antwerpiaan</i> in het westen.
			Bolderiaan in het oosten.
		Oligoceen	Rupeliaan Boomse klei.
			Tongeriaan
		Eocene	Wemmeliaan zand
			Asschiaan zand
			Lediaan zand
			Brusseliaan zand
			Yperiaan klei
			Landiaan zand ¹ .

---

¹ De naam van de laag wijst onmiddellijk op de plaats waar de geologische laag hetzij eerst ontdekt werd, hetzij het best vertegenwoordigd is. Wat de andere namen betreft: alle zijn ze ontleend aan het Grieks, maar allen zijn ze even betekenisvol

A.S.

De slijkopzuiger «Vesdre» van de Société Générale de Dragage, dewelke circa 1,5 miljoen m³ grond van de Wijnegemsteenweg naar Tip-Deurne-Borgerhout stuwde. De 800-ton wegende boot werd eerst op «het droge» gezet, daarna groef hij zich als 't ware dieper en dieper in de grond. Vooraan op de foto bemerkt men de zuigkop met de achtbladige schroef.

Een zicht over «het glazen dorp». (cliché «Het Volk»).

Het Diestiaan vertoont te Wommelgem een dikte van ongeveer tien meter (van vijf tot zestien meter). Het Antwerpiaan vertoont dezelfde dikte (van zestien tot zesentwintig meter ongeveer).

Boort men te Wommelgem dieper, zoals vroeger het geval was voor waterputten, dan zal men onmiddellijk stoten op de Rupeliane of Boomse klei. Zoals waarschijnlijk reeds opgemerkt, komt het Scaldisiaan te Wommelgem niet voor. Het Scaldisiaan vormde onder meer te Antwerpen en te Hemiksem een zeer rijke afzetting.

Het hoeft ons nu niet te verwonderen, dat sommige geologische formaties ontbreken op een bepaalde plaats en wel rijkelijk voorkomen in een andere lokaliteit. Alles hangt af van de invasie welke de zee tegen het land ondernam en vooral van haar min of meer ver doorgedreven stootkracht, zodanig, dat de kustlijn van de verschillende zeegebieden bij superpositie of boven elkaar-plaatsing, zeer verschillend zal verlopen, zoals duidelijk uit de geologische kaart blijkt.

Het afzettingsmateriaal in zee neergezet, leert ons nu zeer veel over haar geschiedenis, zoals tevens voor de landformaties het geval was. We gaan de redenering hier niet herhalen. Merken we alleen op dat de basis laag van het Antwerpiaan, de Boomse klei, een diepzeeformatie is, door het feit dat klei alleen in een diepzee wordt afgezet. Een strandzee vertoont integendeel steeds een grove korrelige structuur. Immers de fijnste delen worden het verst in zee afgevoerd, vooraleer het water deze uit zijn greep lost.¹

Het Diestiaan levert ons nu groen glauconiethoudend zand, middelmatig van korrel met talrijke steenkernen gevormd uit schelpen allerhande en ijzerhoudende concreties (kernen).

Hei. Antwerpiaan verschaft ons groen tot zwart glauconiethoudend zand, eerder grof van korrel. Zowel het Antwerpiaan als het Diestiaan, maar vooral het Antwerpiaan, verschaft ons versteende koraalvormen en sponzen (een viertal soorten). Onafhankelijk van hogerstaande gegevens, waar de planten in de landformaties tot thermometer dienden, zullen ons nu de mollusken en de schelpen zeer kostbare inlichtingen verschaffen. Immers, het huis dat deze zeediertjes zich opbouwden is volledig aangepast aan de omstandigheden. Zulks is logisch. We kunnen ons moeilijk een iglo voorstellen aan de evenaar en een negerhut aan de pool. Welnu, strandschelpen zijn over het algemeen grof gebouwd,

---

¹ Men vertrekt van de *hedendaagse*: schelpenrijkdom als waardemeter en gaat dan langs de ladder der geologische lagen om terug in de tijd. Aldus verkrijgt men van boven naar onder:

Het Holocene - holos = geheel

- kaino = nieuw

de fauna is geheel nieuw of aan de hedendaagse gelijk.

Het Pleistoceen - pleistos - zeer veel

zeer veel nieuwe schelpen of zeer veel soorten aan de hedendaagse gelijk.

In het totaal meer dan 90.

Het Pliocene - pleion - meer

Het Mioceen - meion •> minder

Het Oligocene - oligos = weinig

Het Eoceen - eios - de dageraad (van het leven, nieuwe leven).

Met andere woorden: in het eoceen of dageraad van het nieuwe leven (het hedendaagse leven van onze zeeën) zal men weinig moderne soorten aantreffen. Oligocene betekent dus eveneens weinig moderne soorten. Mioceen: minder moderne soorten dan heden, enz...

- Naar de geologie daalt men dus in de ladder af.

- Wat betreft de oorsprong van het leven beklimt men ze.

Het Alluvium: «het aangeslibde» (Latijn).

om aan de steeds beukende branding te kunnen weerstaan. Diep-zeeschelpen integendeel - zoals de *Chlamys sowerby* en *Noeninghausi* - uit de Boomse klei te Wommelgem, zijn ragfijn van structuur, daar ze meestal in een onbewogen milieu leven.

Ook het verspreidingsgebied van de schelpen en hoorns, het aantal van een bepaalde soort, de verhouding tussen warmte- en koudeminnende dieren, de verschuivingen welke zich hier kunnen voordoen, leren ons nu zeer veel over de algemene levensomstandigheden van deze beestjes. Het materiaal, afkomstig uit de proefboringen, werd me nogmaals zeer welwillend ter inzage gegeven door voormelde heer J. Nachtegale.

Ziehier welke algemene besluiten we aldus zouden kunnen trekken: Het klimaat van de Antwerpiane-zee moet zeer aanzienlijk anders zijn geweest dan het huidig klimaat. Het begin van het Antwerpiaan varieert van subtropisch naar tropisch, eerder met een uitgesproken tropische strekking. Meer naar het Diestiaan toe evolueert het klimaat in een meer ongunstige zin. Het Diestiaan zelf zouden we echter toch nog kunnen vergelijken met het Middellands zeeklimaat. Naar het einde van het Diestiaan loopt dit klimaat echter uit op koude strekkingen, welke overheersend zullen zijn in het Scaldis- (zeestromingen, waarvan het bestaan onomstotelijk is bewezen). Op het einde van het Diestiaan treedt dan ook de hedendaagse schelpenwereld meer en meer op het voorplan, alhoewel het eigenlijke Scaldis- onder meer te Antwerpen en te Hemiksem nog een grotere verscheidenheid aan specimen biedt dan heden het geval is. *Aphorais*, *Astarte*, *Voluta* en andere exemplaren, eigen aan de hedendaagse zee fauna, duiken echter meer en meer op.

Wat de stratigrafie reeds liet vermoeden, toont ons nu ook de fossiele schelpenwereld. Het Antwerpiaan en het Diestiaan vertonen beiden het karakter van een strandzee. Het begrip «strandzee» is echter relatief. Ze kan een diepte bereiken, welke varieert tussen de tweehonderd en driehonderd meter. Zowel in het Antwerpiaan, als in het Diestiaan komen nu talrijke Gastropoda (buikpotigen) voor. Hun variëteiten en vooral hun aantal, verraden de aanwezigheid van zeer helder en zuiver water, dat nochtans brak was en in zijn schoot een overvloedig zeevegetatie moet hebben geborgen. Het heeft hier geen zin de talrijke variëteiten en subvariëteiten op te sommen welke te identificeren waren. We staan hier voor de aanwezigheid van een tachtigtal families, elke familie op haar beurt nog verder in te delen. Enkele belangrijke exemplaren nochtans:

A. Voor het Antwerpiaan:

- *Pecten grandis*,
- *Ostrea edulis*,
- *Nassa reticosa*,
- *Nassa labiosa*.

Enkele Nederlandse benamingen:

- Pelikaanvoetslakken,
- Purperslakken,
- Kamschelpen,
- Platschelpen,
- Tepelhoorns, enz...

B. Voor het Diestiaan:

- Terebratula perforata,
- Chlamys pusio,
- Pectunculus obovatus.
- Capulus hungaricus.

Enkele Nederlandse benamingen:

- Narrenkapjes,
- Chinese hoedjes,
- Traphoorns,
- Tolhoorns. enz.

Nochtans deze sublieme zeediertjes, welke getuigen van een bijna oneindige schoonheid, leefden in gezelschap van minder nederige zeebewoners en talrijke gasteropoda «werden door de groten als voedsel gekraakt».

Omwille van de graafmethode is het me volledig onmogelijk om zeggen, althans voor wat betreft Wommelgem, welke soorten tot het eigenlijke Antwerpiaan en welke soorten tot het jongere Diestiaan behoren. Alhoewel de hierna vermelde soorten allen te Wommelgem gevonden werden en in feite nog veel meer dan de opgenoemde, zullen we ze echter vermelden op basis van de bevindingen opgedaan te Antwerpen naar aanleiding van de graafwerken aldaar uitgevoerd tot aanleg van de havendokken. Te Antwerpen (6e havendok, o.a.), stonden we voor ongestoorde formaties. Wat bemerken we aldus?

Het Antwerpiaan vertoont (na de periode van stabilisatie - traditie - in de oligocene Boomse klei) een werkelijke levensuitbarsting. We komen hier in rechtstreeks contact met de voorlopers van onze huidige zeebewoners, alhoewel zij, als voorlopers, nog archaische of primitieve kenmerken vertonen en aldus hun oorsprong verraden.

Alle vormingsstadia van de hedendaagse potvis kwamen te Wommelgem zeer duidelijk aan het licht. We vonden aldus fragmenten van:

- De Squalodon een walvisachtige met haaiantanden.
met alle variëteiten eigen aan de Squalodontidae.
- De Physeterdae potvissen met sterk ontwikkelde tanden.
Prophyseter daloï.
Scaldisceter (carette?).
- De Ziphoïdae eveneens walvisachtigen.
Palaeoziphius.
Cetorhynchus atavus (55 tandkasten langs elke zijde).
Mesoplodon.
De Eurhinodelphiden de dolfijnachtigen.
Eurhinodelphis chocheteuxi
schedel 1,30 meter.
40 tandkasten aan iedere zijde.
Eurhinodelphis longirostris
schedel 1,15 meter.
50 tot 60 tandkasten aan elke zijde.
- De Acrodelphidae Snaveldolfijnen ter grootte van een bruinvis.
Acrodelphis macrospondylus.
- Vervolgens de voorloper van de bruinvis, een tandwalvis met de gestalte van een kleine bruinvis, de voorloper van de zeehond, enz...

Het Diestiaan vertoont echter een verandering.

De tandwalvissen verdwijnen meer en meer, om plaats te maken voor de vinvissen en de baardwalvissen. Aldus ontmoet men:

- De Amphiceten - vinvissen in verschillende variëteiten.
- De Plesioceten - baardwalvissen met enorme wervels.
- Monateria - zeehonden in verschillende variëteiten, enz. enz.

In het latere Saldisiaan (echter te Wommelgem niet voorhanden) zullen deze diersoorten verder uitgroeien naar onze huidige baleinwalvissen - de «Balaenoptera». dieren met een enorm skelet ¹.

---

¹ Eigenaardig genoeg ontwikkelden de zeedieren zich in het Antwerpiaan en Diestiaan over het Scaldisiaan naar de hedendaagse soorten toe van klein naar groot.

- In het Antwerpiaan en Diestiaan: gemiddelde grootte 8 meter.
- In het Scaldisiaan: gemiddelde grootte 20 meter.
- De hedendaagse blauwe vinvis: 30 meter.

Een blauwe vinvis weegt 130.000 kilogram of

- 4 brontosauriërs.
- 30 olifanten.
- 200 runderen.
- 1600 mensen. (.Med. Kon. Mij. Dierkunde).

Wat op te merken betreffende de tandkasten 50-60 langs elke zijde? De walvisachtigen stammen zeker af van de vroegere landroofdieren. «Montrez moi vos dents et je vous dirai qui vous êtes». - Cuvier. In het begin vertonen de walvissen allen emailtanden, welke evolueren naar de baleinen toe.

Landroofdieren - Vissen.

Hoe is de verandering van levenswijze en milieu te verklaren?

- Onder invloed van de gewichtstoename en de verhouding oppervlakte inhoud; in functie van de hersenen welke het fenomeen conditioneren. Wordt een dier groter, dan neemt zijn gewicht toe in de derde macht.
- De draagkracht van spier of been neemt maar toe in functie van haar dwarse doorsnede - of in de tweede macht.
Vandaar gaat men een beroep moeten doen op zuiver uitwendige factoren. In het secundair nochtans zijn de reuzenhagedissen diplodocus en brachiosaurus aan hun gewicht ten onder gegaan, al zochten ze een tijdlang hun heil in moerassen en poelen.
- De moderne olifant zou niet aan gewicht kunnen toenemen zonder het te besterven, of... hij moest in het water gaan leven. Het water stelt namelijk een totaal ander levensmilieu. De draagkracht wordt praktisch volledig opgeheven en het dier heeft alleen rekening te houden met zijn weerstand. Deze neemt echter maar toe in de tweede macht. Vandaar, ja, wordt zijn groei dan alleen beperkt door zijn algemeen metabolisme (stofwisseling). De voeding van dit reuzelichaam en de regelmatige afvoer van de giftstoffen spelen dan alleen maar een rol. Deze laatste factoren zullen nu een limiet stellen; hart, nieren en longen ontwikkelen zich namelijk niet in gelijke mate in verhouding tot de rest.
- Vandaar ook een poging tot aanpassing, door verandering van voedsel. Des te reusachtiger een dier. des te constanter het voedsel moet worden aangevoerd. Vandaar de hedendaagse voeding met plankton (microscopisch kleine diertjes en planten), kwallen, kreeften en slakken. De tanden worden nutteloos, de baleinwalvissen komen op het voorplan. Men kan aldus het dieet opstellen van de vissen van het Antwerpiaan naar het heden toe. Het loopt over echte vissoorten, welke moeten worden verscheurd, over de inktvissen naar het plankton toe. Een hedendaagse orka of zwaardvis heeft echter zijn scherpe tanden behouden. Hij is eerder klein van gestalte en voedt zich ook dus niet met plankton. Een orka eet gemiddeld dertien bruinvissen en veertien zeehonden. De hedendaagse potvis kauwt niet meer, maar slikt in. Hij durft zelfs de reuzenkraat aan (inktvis met uitgespreide armen: 9 meter - 160 kilogram).

Een dierenleven dus; kwalitatief als kwantitatief zeer verscheiden, op basis echter van hetwelk het hedendaagse zeeleven volledig is voorbereid, dus ook wat de gewervelden betreft. Het hedendaagse actieschema werd in het Antwerpiaan en het Diestiaan getrokken, zoals duidelijk ook uit de vondsten te Wommelgem blijkt. Het zou ons echter te ver voeren hier verder op in te gaan. De studie is daarvoor te gespecialiseerd ¹.

Nochtans laat al het voorgaande toe één besluit te trekken, dat ik als volgt zou willen formuleren:

De grond waarop we leven houdt in feite onder alle opzichten veel meer in dan we aanvankelijk zouden vermoeden. Hij getuigt van een levensgeschiedenis, welke we zeer moeilijk met menselijke begrippen kunnen vatten. Krachten en machten spelen hier een rol waarvan we ons nauwelijks ook maar enige voorstelling kunnen vormen en deze factoren uit zich bij schokgolven, als één en onverdeeld geheel in één enorme tijdspanne. Moesten we de geschiedenis van het leven verder doortrekken, in de veronderstelling dat de boorschroef steeds dieper en dieper zou zinken, dan zou men komen tot een levensgeschiedenis van ongeveer 2.500 miljoen jaren ².

De mens als «Koning van de Schepping» kan nu wel trachten deze krachten en machten gedeeltelijk te achterhalen, te vertrekken nogmaals «van de dode levensvormen waarin het leven is gestold». Hij verbindt deze levensvormen met elkaar en bouwt aldus een wetenschappelijke constructie of reconstructie, om het even... En deze constructies of reconstructies hebben zeker hun waarde, maar toch... Het leven gaat de levensvorm vooraf, daar de vorm maar een kristallisatie is van het eigenlijke leven, juist zoals de gedachte van de uitvinder de uitvinding voorafgaat en deze laatste in feite steeds overtreft.

Oneindig veel levensvormen zijn mogelijk en ik geef volgaarne toe, dat ze zich maar kunnen uiten in afhankelijkheid van het materiaal dat ze voor zich vinden en dit voorhanden materiaal is meestal toevallig verspreid. Tevens zijn de levensvormen afhankelijk van de eisen van dit materiaal, want niet alles leent zich tot alles. Afhankelijk wil niet zeggen volledig gebonden.

---

¹ De heer De Schepper bezit een overzichtelijke schema met de vermoedelijke stamboom der walvisachtigen en tevens een chronologische situering van de voorlopers van onze huidige zeebewoners. De «stamvader» van de walvissen (hij draagt de naam Insectivoren) zou teruggaan tot het Paleoceen. Er waren er met korte en lange staarten. Daarna kwam een splitsing van oer-, baard- en tandwalvissen (in het eoceen). Daaruit sproten de echte walvissen, de vinvissen, grijze walvissen, potvissen, witte spitssnuitdolfijnen, bruinvissen, witte dolfinen en rivierdolfijnen. (nota van Al Sledsens).

² Wil men het bestaan van de aarde voorstellen op schaal van één jaar, dan voerde de boring te Wommelgem verricht ons dit jaar terug in de volgende mate:

- de inwoners van tachtig jaar zouden de 3/4de van de laatste seconde hebben geleefd.
- gans onze beschaving zou slechts de laatste minuut vullen.
- het tijdvak der IJstijden zou zich situeren op 1 3/4de uur vóór het einde van dit jaar.
- gans het tertiaire tijdvak zou slechts de laatste acht dagen en half van de maand december in beslag nemen.

Het leven, al heeft het zich in materiële levensvormen vastgezet en juist omdat het zich in dergelijke vormen heeft vastgezet, zal natuurlijk én de inhoud of reserves én de mogelijkheden van deze vormen benutten, op zoek naar een steeds groter wordende absolute vrijheid. Maar afhankelijkheid van vorm en inhoud - want beide zijn maar aspecten van één en dezelfde realiteit -, betekent ook beperking. Beperking «in concreto», omdat elke specialisatie, door het feit van de specialisatie zelf, een opoffering eist van zeer veel elementen. Eenieder en ook alles lijdt werkelijk aan de gebreken van zijn kwaliteiten. Deze beperking «in concreto», in afhankelijkheid van haar binding, betekent echter geen beperking «in se» of in zich, noch in haar oorsprong, noch in haar huidige verschijningsvorm. Juist omdat ze maar een aspect is van één onverdeelde realiteit.

Ge vraagt u af: «Een en onverdeelde en onverdeelbare realiteit? » Inderdaad. Redeneren we niet te enggeestig; dit wil zeggen, vanuit een zuiver uitsluitend menselijk standpunt. Op voorhand zouden we ons veroordelen te mislukken.

Wilt ge hiervan een ander en misschien duidelijker beeld?

Eenieder van ons maakt een radicaal onderscheid tussen dag en nacht en ziet beide realiteiten zelfs als contradictorisch. Nochtans, als we nadenken, zijn het maar twee aspecten van één en dezelfde realiteit, al vertonen beide andere verschijningsvormen en hebben ze andere eigenschappen. Was er geen dag, dan was er ook geen nacht, want beide worden gewekt door één en hetzelfde verschijnsel, namelijk door dezelfde identieke astronomische wetten, de verschillende bewegingen van de aarde rond de zon en rond haar as. Vanuit het standpunt van de zon, als bron van alle leven, licht en warmte, hebben dag en nacht geen zin. Trouwens, de opeenvolging in duur van dagen en nachten verschilt van planeet tot planeet. Dag en nacht hebben alleen maar betekenis voor al wat aan deze aarde verbonden is.

Moesten we vlugger leven, zoals sommige diersoorten, en dus ook vlugger sterven; moest nu in deze veronderstelling gans ons leven met lief en leed, zich volledig voltrekken op een minuut, dan zouden we zelfs niet het verschil tussen dag en nacht kennen. En het geheugen van alle mensen samen zou zelfs geen verschil tussen dag en nacht maken; we geraakten zo ver niet. Nochtans, vanuit zuiver aards standpunt zouden dag en nacht blijven bestaan, alhoewel al deze realiteiten niet bestaan vanuit het standpunt van de zon.

Zo ook voor de biologische cyclussen en levensuitbarstingen welke we hoger beschreven. Ze openbaren zich in een enorme levensperiode, als één en onverdeelbare realiteit.

Blijft dan uiteindelijk de oneindige levensstroom, welke op zichzelf absolute vrijheid blijkt te zijn en welke zich uit als één en onverdeelbare werkelijkheid, en welke niet gebonden is aan het bestaan van individuele wezens, noch in de tijd, noch in de ruimte. Vandaar stel ik terug de vraag: «Welk belang heeft het hoe de bloem heet? Laten we ons gerust tevreden stellen met haar kleur en geur».

Blijft de mens «de Koning van de Schepping?». Ongetwijfeld! De mens heeft namelijk voor een gedeelte de absolute vrijheid bereikt door de ontwikkeling van zijn verstand. De aard van deze vrijheid echter, en vooral de manier waarop ze werd bereikt, zou echter deze koning tot nadenken moeten stemmen. Het ware inderdaad het toppunt van verwaandheid, moest hij zichzelf tot «centrum van de wereld» verklaren. «Dat ons God neme in zijn behoet».

Ten slotte en zo ook uiteindelijk hier: «Ere aan wie ere toekomt». De identificatie van hoger vermelde gewervelden geschiedde grotendeels aan de hand van publicaties en andere wetenschappelijke bronnen, ter beschikking gesteld door het «Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen».

Het microscopisch onderzoek geschiedde naar de richtlijnen verstrekt door de «Rijksuniversiteit te Leiden».

De studie en de indeling van de ongewervelden vond voor een groot gedeelte haar steun bij de specialisten der «Cambridge University».

W. De Schepper.
C.S.R. Schoten,
1965.

Zo groeide Wommelgem

Toen het zeewater zich langzaam terug getrokken had, liet het een vlak en zandig grondgebied na, waarin rimpelingen ontstonden. De Nederlanden konden aldus voorgesteld als één grote, in wadden uitlopende rivierdelta, doorsneden door vele rivierarmen. De moerassige ondergrond hield de streek voortdurend onderhevig aan overstromingen. De Schijn is hiervan een litteken en dit eeuwenoud riviertje was bij de inval der Noormannen (859-879) te Wommelgem nog een tachtigtal meter breed. Volgens J. de Vries betekent Vlaanderen «overstroomd gebied», naar het Germaans «flaumingo». 1. Na het terugtrekken van de zee, kwamen zich op de hoogst gelegen gebieden tussen de Schelde-Nete-Schijn mensen vestigen, die veeleer vissers dan jagers geweest moeten zijn (Prims). Van holbewoners kan dus geenszins sprake zijn en indien schuil- of woonplaatsen gebouwd werden, moeten dit eerder paalwoningen geweest zijn. Door het spel van ebbe en vloed, dag-in, dag-uit, betwijfelt Prims evenwel ook het bestaan van paalwoningen in ons gebied en dus eveneens aan een nederzetting zoveel eeuwen geleden.

Robert Van Passen (in «Geschiedenis van Kontich») meent nochtans, dat er te Wommelgem sporen voorhanden schijnen te zijn van neolithische bewoning (2600 tot 1600 jaar vóór Christus). De neolithische mens zou een karige landbouw beoefend hebben. Hij zocht de meest droge plaatsen op die gevrijwaard bleven van overstroming, maar toch dicht genoeg bij een beek of bron. Algemeen neemt men evenwel aan, dat de streek tussen Nete en Schelde door de oude Belgen, heel waarschijnlijk de Menapiërs, bewoond werd en deze hun hoeven, zeer gering in aantal nochtans, opgericht hadden op de hoogst gelegen gronden aan de oevers van de Schijn. Van een nederzetting kan echter moeilijk sprake zijn.

Wel betoogt dr. Roelandts, dat rond de jaren 300 Wommelgem een kristen centrum was, maar bewijzen zijn er niet.

Te Rumst, Kontich en Wilrijk zouden Romeinen gewoond hebben (Prims), terwijl men ook aan de Kelten gedacht heeft, die tot de stichting van meerdere nederzetting overgegaan zijn. Verschillende rivieren hebben een Keltisch litteken (Scaldis voor Schelde; Legia voor Leie). Niettemin betwijfelt Prims sterk dat onze streek door Kelten bewoond is geweest. Zij slaagden er trouwens nooit in een sterk rijk te vormen, daar de Romeinen en de Germanen hen herhaaldelijk aanvielen. Ongetwijfeld moeten in de streek Romeinen gewoond hebben. De menigvuldige opgravingen van Romeinse en vroeg-Merovingische oudheden bewijzen dit. In 1962 werd te Mortsel nog een Romeins gebouw opgegraven, dat wel eens uit de 2de eeuw zou kunnen dateren. Bij de opgravingen stuitte men op fundamenteën, die gemaakt waren uit Romeinse pannen (tegulare). Ook werden ijzeren voorwerpen gevonden, die in betrekkelijk goed bewaarde staat gebleven waren. Eén van de merkwaardigste voorwerpen was een sleutel.

---

¹ Ondergrond te Wommelgem:

Quartair: eerst een teellaag van + 60 cm.; dan een ijzerhoudende zandlaag van 1,5 tot 3 m.; vervolgens een laag zand en drift (55-65 cm.) en daarna schelpachtige lagen, kalkachtige afzettingen, soms met groenachtige zandlagen afgewisseld.

Tertiair: glauconiethoudend zand (mioceen) en Kempische zandgronden (plioceen). Zuiver zand is alleen in geringe mate te vinden langs het oostelijk gelegen gedeelte der gemeente.

Bovengrond: vochtig en zuur in het noorden (beemden); grove zand grond in het noordoosten; (minder gunstig voor land- of tuinbouw); vruchtbare teelaarde in het centrum, het westen en het zuiden.

(Uit «Wommelgem, sociaal-ekonomische structuur van een Antwerpse randgemeente» - Jozef Van Haesbroeck - onuitgegeven).

Nog dichterbij ons ontdekte de heemkundige Jos Proost (Borsbeek) vier waterputten te Ranst aan de Keer. Het betrof hier Gallo-Romeinse waterputten. Nadat ongeveer een meter teelaarde weggeruimd was en vervolgens een zavelaag van twee tot vier meter, kwamen uit de gegraven diepte de archeologische vondsten te voorschijn. Drie van deze waterputten lagen, binnen een afstand van dertig meter, op een rechte lijn van oost naar west. In het Heemkundig Handboekje van Gitschotel Buurschap (7de jg. nr 2) schrijft J. Proost: «Ongetwijfeld betreft het hier overblijfselen van vroegere nederzettingen langs een grote baan, wellicht de verbindingsweg tussen de oude banen Antwerpen-Turnhout en Antwerpen-Herentals. Naar de vindplaatsen te oordelen, liep de weg vermoedelijk midden tussen de putten door...».

Te Wommelgem werden in 1631 Romeinse munten gevonden, gaande van Philippus I tot Gallienus (260-268) (Heylen in «Dissertatie de antiquis roma-norum monumentis» - 1783 - blz. 418). Onder de provinciale weg werden, bij het leggen van een riolering, een zilveren Romeinse en twee bronzen Romeinse munten gevonden, alsmede resten van een oude weg (H. Voogd in «Brabants Heem» 1963 - blz. 37). In «Woordenboek der Belgische Gemeen ten», deel II, schrijft Eug. De Seyn, dat te Wommelgem onder meer gevonden is: Belgisch-Romeinse tumulus, Romeinse penningen en grafurnen, alsook een pijlpunt in vuursteen van Spiennes. In een persoonlijke brief schreef prof. Mertens, één der specialisten bij opgravingen, mij echter, dat de bewering van De Seyn waarschijnlijk onjuist lijkt. Ondanks de prachtige uitgave van zijn tweedelig «Woordenboek», is De Seyn «niet te betrouwen wanneer hij zaken aan een bepaalde periode toeschrijft». Het blijkt inderdaad, dat men bij opgravingen, wel eens zijn wensen voor werkelijkheid wil nemen en dat de fantasie inzake Romeinse vondsten vrije teugel viert. Van een werkelijke Romeinse cultuur en nederzetting in onze streek kan vooralsnog niet met zekerheid gesproken worden. Veeleer dient aangenomen, dat de Romeinen, als een soort zigeunervolk, zwervers waren. In groepjes trokken zij de lage landen af en bleven er zolang tot de jacht op wild niets meer opleverde. Dan trok dit groepje, tien, misschien wel twintig kilometer verder, zegge op een plaats waar weer wat te vinden was. Op die plaatsen, waar de Romeinen korte of langere tijd verbleven, zijn natuurlijk voorwerpen achtergebleven, die eeuwen later gevonden werden. Ook hebben hier Romeinen gewoond, maar er zijn nog altijd geen bewijzen genoeg om te beweren, dat zij een blijvende nederzetting gevestigd hebben.

Frankische nederzetting

Meerdere elementen pleiten echter voor een Frankische nederzetting in ons gebied. In 358 vestigden de Salische-Franken zich in Taxandrië. Zij kwamen uit de IJselstreek in Noord-Nederland naar onze gewesten afgezakt en deden, door langzame inwijking van familiegroepen, de Romeinen totaal verdwijnen. In 406 verschenen de Franken in ons gewest, waar zij zich vestigden op de plaatsen, waar reeds cultuurgronden bestonden. Bij hun verschijning in de huidige provincie Antwerpen, volgden zij de vallei van de Mark en de Dommel, om aan de Rupel toegekomen, meer westelijk op te trekken. De littekens van de Franken worden gevormd door de plaatsnamen met de uitgang «sali» of «sel», zoals Zoersel of Viersel. Een voorliefde ook hadden de Franken een nederzetting te noemen naar de man, die het besluit nam, zich ergens te vestigen en er zijn huis te bouwen. Men kon die woning het best noemen naar Jan of Karel; namen die we echter in onze plaatsnamen moeilijk terug vinden. Wel vinden we een lange reeks namen, die geheel uitgestorven zijn. Het zijn oud-Germaans klinkende namen als Wigimöd. Godabrecht, Madalbrecht, Mildbrecht, enz...

Het blijkt bovendien, dat men in de oudste tijden al de behoefte gevoelde, vleinenamen te gebruiken als Wimmo, Godso, Matso of Millo. De toevoeging -inc is de geslachts- of familieaanduiding. In plaats van -sone of -dochtere achter vaders naam te voegen, hield men het algemeen bij -inc. De incnamen rond het Antwerpse treffen we aan in de heimen, maar niet in de selen. In de toponymie is het meest verspreide woord om een woning aan te duiden «hem». Aldus is een typische Frankische plaatsnaam: geslachtsnaam + familieaanduiding + woonstede.

De stichter van een stamgemeenschap, waaruit de parochie en gemeente Wommelgem gegroeid is, moet ofwel Wigimôd (de Vries) ofwel Wulmar (Kreglinger) geweest zijn, zoals er verder ook nog de plaatsnamen Wijnegem en Oelegem zijn. Dergelijke dorpsnamen komen zelden voor in de eigenlijke Kempen, maar wel op de rand ervan. De Franken lieten de moerassige en uitgestrekte Kempen links liggen en de Schelde met de wadden gebieden rechts (Bresseleers in «Op de drempel van de Polder» -1963). Aan de Rupel en de Durme gleden zij af naar het westen. Wommelgem lag aldus in het doortochtgebied van de Franken, dewelke langs de beemden van de Schijn geen gronden konden bewerken, maar zich vestigden in het huidige dorpscentrum, dat vijf meter hoger ligt dan de Schijnbeemden. Wellicht zochten zij ook het hoogst gelegen gebied op van Stenenkruis (13 m.). Hielden de Franken zich eerst aan de bestaande cultuurgronden door de Romeinen achtergelaten, dan begonnen zij, toen de geslachten zich uitbreidden, ook met de ontginning van de woestenijen. In het noordelijk gedeelte van ons land vormden zij een flink aaneengesloten groep, die trouw bleef aan eigen zeden. In het zuiden heerste meer verdeeldheid, waardoor een scheidingslijn tussen noord en zuid getrokken werd en wel eens de oorsprong der taalgrens kan zijn tussen Vlaanderen en Wallonië (J. Uytterhoeven in «Geschiedenis der Middeleeuwen»).

De Romeinse schrijver Sidonius Appolinarius beschreef de Franken als volgt:

«Hun rosse haren zijn van de kruin van het hoofd op 't voorhoofd neer gekamd, zodat hun nek bloot blijft; hun ogen zijn groenachtig en vochtig, hun gelaat glad geschoren en de kam dient alleen voor 'n magere snorrenbaard. Spannende kleren omklemmen de hoge gestalte van deze krijgers en laten de braai bloot. Een brede gordel omknelt hun magere buik. Als in een spel, gooien zij hun slagbijl de ruimte in, overtuigd als zij zijn dat hij doel zal raken, slingeren zij hun ronddelen, en vallen zij, sneller dan de lans die zij geworpen hebben, met één sprong op hun vijand. De oorlog zit hun van af de jeugd in 't bloed. Zo zij ooit verslagen worden, 't zij door overmacht, 't zij ten gevolge van een slechte stelling der man schappen, dan volharden zij tot de dood; nooit drijft hen de vrees op de vlucht».

De Romeinen keken angstig op tegen dit ruwe volk, waarvan de aanzienlijken zich de grote bezittingen toe-eigenden en de vrije mannen beschikken konden over de kleine eigendommen. Met de Franken moet de beschaving en het Christendom fel achteruit gegaan zijn. Hierin kwam gunstige kentering in de «eeuw der Heiligen» 7^e en 8^e eeuw).

De Franken namen vrede met eenvoudige houten huizen. Hoofdzakelijk legden zij zich toe op veekweek, zoals schapen, geiten en ganzen, die door de hoeders naar de beemden geleid werden. Hoornvee was nog niet gekend.

Jacht en visserij waren de hoofdmiddelen van bestaan. Hun akkers bebouwden zij met zorg en verdeelden deze in drie delen, die achtereenvolgens bezaaid werden met het winterkoren (rogge), met het zomerkoren (haver, gerst of pelt) en daarna een jaar braak bleven liggen. Het pachten in «drie-zes-negen» is een gebruik, dat tot in onze eeuw in voege bleef.

De Franken zagen hun harde arbeid gestoord door de inval van de Noormannen, die belust waren op de tiendeschuren van de nog weinig in aantal opgerichte abdijen. In ons gebied ging hun aandacht vooral naar het klooster «Quortolodora», van de Benediktijnen te Deurne. Het was het enig kloostertje dat in het gebied van de huidige provincie Antwerpen bestond. In 891 slaagde de Duitse keizer, Arnulf van Karinthië, er in de Noormannen tot de aftocht te dwingen, maar het duurde nog tot tegen de 11e eeuw alvorens een heropleving in onze streek waar te nemen viel. Gans Europa was ten andere in beroering en men was de overtuiging toegedaan, dat de wereld zou vergaan in het jaar 1000, het «jaar der voorzegging». Midden de algehele verwarring nam de feodale inrichting vaste vormen aan, ontstonden en ontwikkelden zich tal van gemeenten en groeiden de grootgrondbezitters sterk aan. Vooral abdijen en kloosters kwamen in het bezit van landerijen, waardoor een grote stoffelijke en geestelijke invloed op de langzaam aangroeiende bevolking uitgeoefend werd. Daaruit groeide ook het leenstelsel, met vroomhoeven, pachthoeven en -gronden. Het geheel vormde één grote onderneming, waar naast landbouw en veeteelt, ook andere beroepen uitgeoefend werden. Men vond timmerlieden, smeden, bakkers, brouwers, wevers en looiers, terwijl de vrouwen spinnen en weefden. Een groot gebied van Wommelgem behoorde tot de St.-Michielsabdij en in mindere mate aan de St.-Bernaardsabdij en de abdij van Eename. Deze abdijen dateren uit de 12^e en 13^e eeuw. De St.-Michielsabdij (1124) was gelegen aan de huidige Kloosterstraat te Antwerpen, terwijl de Bernardisten zich in 1237 te Vremde vestigden en ook gronden in bezit hadden aan de Pieting. De Bernardijnen moesten echter vlug de streek van Vremde verlaten om de «onbequaemigheyd van de plaetse» aldaar in «'t beginsel van de moerassen... ende oversulcx ongesont» (Bresseleers in «Op de Drempel van de Polder»). Zij zakten in 1246 af naar Hemiksem en namen er hun intrek in het nieuwe «Locus sancti Bernardi»

De «mindere man» zocht zijn toevlucht in de kloosters en de lekenbroeders, zeer talrijk in aantal, bewerkten mee het land en bevorderden de handel. Hierdoor ontstonden de foren of markten, die in de 12^e eeuw in verre na geen kermissen waren. Markt komt van «mercari», dit is handel drijven (vgl. met het Franse «marchand»).

In de oude oorkonden der voornoemde kloosters is herhaaldelijk sprake over Wommelgem. Dit is reeds het geval in 1155 in de oorkonden van de St.-Michielsabdij (parochia de Wimlegem). In 1280 verkocht Gilbertus van Brule aan de abdij van St.-Michiels te Antwerpen twee bunder land te Wommelgem (Wommelgheem): op 30 september 1281: «Jan van Leya, schepen te Antwerpen, verkoopt voor zeven en vijftig pond Leuvens aan de abdij van S. Michiels drij bunderen eigenland ter plaatse gelegen Hofstad, onder Wommelghem» (blz. 283-«Oorkondenboek der Witheren Abdij van St.-Michiel te Antwerpen»); in 1161 was «'t hof ter Hage met de molen van Immerseel, 't goed van Selsaten, met twee delen der tienden, en 't goed Ter Elst onder Wommelghem» eigendom der abdij (Goetschalckx in hetzelfde werk, deel IV - blz. 40); in 1210 behoorde «het goed Crailo» eveneens aan de abdij (boekdeel VII van Goetschalckx); in 1284 woonde op Immerseel Willem van Nesse; «hij was jaarlijks 20 schellingen Leuvens schuldig aan de abdij S. Michiels op zijn goederen van Immerseel» (boekdeel X-blz. 353); tot zelfs in 1580, wanneer «Jacob putoir houdt in hueringhe van 't goidshuys van Sinte Michiel een hoeve omtrent 35 bunderen groot...

Denzelfen houdt in hueringhe van sartuysen tot Lier ses bunderen lands» (RA) en in 1638 een hoeve «geheete tgoet ter Hoffstadt groot omtrent XXVIII bunderen aen het Meulenvelt geleghen tusschen... erve suytwaerts en tgoddeghem muervelt noortwaerts aen den meulen». dat toebehoorde aan het «goidtshuys van St.-Michiels» (BA). In 1272 verwisselt «'t Gasthuis van Antwerpen anderhalve hoeve land», die zij in de «Zonnestrate» te Antwerpen in bezit had. «tegen andere goederen van S. Bernaards» gelegen onder «Wimmelghem» (blz. 102 boekdeel XII van Goetschalckx). In 1318 verkocht de abdij van Eename vele goederen «zo geestelijke als wereldlijke, welke zij alhier (Borsbeek) en in de omtrek bezat, namelijk te Deurne, te 's Gravenwezel, te Wijnegem, te Wommelgem en te Merksem (blz. 91-boekdeel XI van Goetschalckx).

Nadat, door de zorgen en de kunst van de lekenbroeders en kloosterlingen, de hoeven tot een bloeiende stand gekomen waren, werden de boerderijen met gronden verhuurd of verpacht. De pachter moest hiervoor een bepaalde hoeveelheid graan, zaad, was, boter, varkens, kiekens of ook wel eens geld leveren. Het vee (paarden, ossen, koeien, geiten, enz.) behoorde voor de helft aan het klooster. Later kwamen vele gronden in het bezit van kasteelheren, tot onze boeren, na harde arbeid, een eigen hoeve en grond kopen konden.

Geheel het Vlaamse land is in heel zijn geschiedenis het toneel van roof en strijd geweest, waardoor de bewoner wantrouwig en voorzichtig, maar ook kampvaardig en koppig geworden is. De grond bracht te weinig op om van te leven; te veel om van te sterven. Daarom ontstond het «stropen» en de strijd, met drama's, tegen de boswachters. Onze voorouders hebben het nooit gemakkelijk gehad. Zij werkten van 's morgens vroeg tot 's avonds laat voor een karig loon (zelfs nog bij de aanvang van de 20^e eeuw zag menig huisvader zijn kinderen nooit dan zondags); het eetgerei was eerst onbestaande, daarna primitief; de woningen waren slechts hutten op vochtige grond; meubilering was al even primitief, terwijl de kleding een trage ontwikkeling kende. Aanvankelijk met een dierenvel, bedekte de mens het lichaam met een lapje stof. waarin enkele openingen aangebracht waren voor het hoofd, de armen en de benen. De evolutie van de kleding kan men beschouwen als een prestigekwestie, die reeds in het verre verleden groeide. Hoe hoger de positie was die men bekleedde, hoe mooier kleren men droeg. Het kenmerk van de slaaf was immers de naaktheid. Menig kledingstuk werd van moeder op dochter, van vader op zoon voortgedragen. Alles evolueerde zeer traag en de behoefte van de mens ging alleen naar eten en drinken. Dit alleen reeds bevorderde de jacht, de visvangst, de veeteelt en de landbouw, dus ook de handel en het vervoer, waarvoor men alleen beroep kon doen op het dier. Het heeft alles eeuwen tijd gevergd om tot de welstand van heden te komen, al bracht de 15^e eeuw reeds een hele omwenteling. Nijverheid en handel kende toen een ongemene bloei en de kunst deed een aanzienlijke stap de hoogte in (Pieter Breughel zou te Wommelgem inspiratie gezocht hebben – 16^e eeuw.). Niet alleen voor de landbouwers in het algemeen, maar ook voor de hoeveknechten, bracht de 15e eeuw een merkelijke verbetering en de boer won nu ook doorgaans zijn bestaan.

Landbouwgemeente

De hoeven waren in ons gebied eenvoudig ingericht, vooral dan in de Kempische zandstreek. Mens en dier leefden onder één gemeenschappelijk dak. De stal hoorde zo dicht mogelijk bij de huiskamer, waar ook het voedsel voor de dieren bereid werd.

Als oudste hoeven van de gemeente kunnen vermeld: Terstratehoeve, Moffenhoeve, Stommehoeve. Schranshoeve. Sumbekehoeve. Immerseelhoeve(n), hoeve «De Masten», hoeve «Ter Nessen», Kallementhoef. Guddegemhosve, Dobbelhoeve (Keer). Selsathoeve, Moonshoeve (op Kandonklaar), hoeve Quaeyhaeghs, Hulgenrodehoeve, «hoefken van den here Hertoghe», hoeve «ter Hofstadt» en hoeve Campdonck.

«In de 14e eeuw vernemen we dat de hoeve van Immerseel bij de 60 bunders beslaat en tot deze hoeve behoort het dorp van Wommelgem met de heerlijkheden van alle hoeven en breuken, met een derde deel van de grote tienden, enz.» (Uit «De Kapel van Burgondië» - 1930, Floris Prims). In de 17e eeuw bevatte de hoeve «Hertoghe» met land, een oppervlakte van 6,5 bunderen, dit is ongeveer 8,5 ha (RA), de hoeve Quaeyhaeghs besloeg 4 bunder. De hoeve ter Hofstadt was in 1575 «groot, omtrent XXVIII bunderen, aen het Meulenvelt geleghen», nabij «'t goddeghem» (RA) In «Scabinale Protocollen» fol. 90 (RA) wordt een verkoop vermeld van de hoeve Campdonc op 4 december 1648. De erfgenamen van Dielis Pittoors verkochten toen aan Margriete Dijck, weduwe van Engelbert Borkens. «eene stede met stenen huys; stalle, ovenmuere, bornputtenhove, boomgaard, land, weyde, gronden ende toebehoirten geleghen alhier onder den dorpe Wommelghem ende prochie Deuren aent Campdonck Laer groot int geheel omtrent twee bunderen».

In de oudste documenten (Rollen der Vierschaar, Scabinale Protocollen, enz.), berustend in het Rijksarchief te Antwerpen is er, op weinige uitzonderingen na. steeds sprake over boeren Zo vonden we o.m. Walter de Hofstat (1283) en Jan putoirs (Pittoors), «lantman en schepen te Wommelghem» in 1571. Jan Pittoors komt voor in een veertigtal akten. De familie had een zegel. «De tak van Wommelgem, eerzame doch ongeletterde boeren, hebben waarschijnlijk hun wapen en hun hogere afkomst, na één of twee generaties geheel vergeten» (Alfons Pittoors in een onuitgegeven studie over de stamboom Pittoors - blz. 44). Gielis Putoirs, gehuwd met Joanna van Ranst. was inderdaad amman van Antwerpen (1437-1466), terwijl Jan Putoirs behoorde «tot de vooraanstaande der dorpelingen». Zijn nakomelingen hebben in de gemeente nog posten bekleed van «kerckmeester. heiliggeestmeester (armemeester), borgemeester en bedesetter (belastingsonder vanger)». Jacob Putoir. schepen, was gehuwd met Margareta Lemmens. dochter van Pieter Lemmens. «'n rijken brouwer» en werd in 1489 door het Staatsenleger vermoord, waardoor de familie gevoelig op de maatschappelijke ladder daalde.

De inventarissen maken verder o.m. melding van de boeren Jan de Coudelaere (woonde in 1571 op de hoeve Campdonck); Geert Kennis (1578); Adriaan Van Berendonck (1583); Corneel Seliaerts (1583); Jan Quaeyhaeghs (1600); Thomas Coomans. eigenaar van een hoeve «groot 23 bunderen geleghen te Campdonck. waer Gillis puttoirs pachter aff is» (1601); «de hoevenaers» Matthijs Cools, Matthijs De Ridder. Anthoni Seghers, Willem Verlinden en Jan Puttoirs, allen pachters op de «hoeve ter Hoffstadt» in 1602; Peeter Pittoors. wonende op de «Moonshoeve» van 1620 tot 1681; Adriaan Braeckmans (1630); Cornelis Ghijsbrechts (1634); Adriaan Van Schil (1634). wonende op een hoeve «groot 51/2 bunderen en 2 gemeten»;Jaspar pittoors (1638); Jan Jacobs (1638); Peeter Geuens (1638); Pieter Celens

(1638); Jacob Van Camp (1640); Peeter Van Camp (1672); Peeter Dries (1681), wonende aan «Hulgenrode» op het «craelen goet Antwerpen», toebehorende aan «het Cappitel van Antwerpen»; Maiss in 1687; Jan De Ridder (1696) enz., enz.

Jan Pittoors was in 1638 een «welstellende boer» en was in het bezit van «vier ruynderen oft jonghe beesten»; seven koeyen; twee peerden; 1 swart veulen; 29 hennen met haen» (Staten en Rekeningen van Sterfhuizen in 1638 - RA).

Zo kan een zeer lange lijst aangelegd van landbouwers uit de vorige eeuwen, waarvan enkele namen nu nog voortleven. Natuurlijk zijn er ook ambachtslieden geweest, maar ze zijn eerder zeldzaam. Zij beoefenden meestal als nevenberoep ook nog de landbouwersstiel, zoals Jacob Gillis Putoirs (Pittoors), dewelke wagenmaker en tevens boer was. Hij kocht in 1602 de hoeve «Campdonck» van Jacques Boller en jonkvrouw Martha Vermeulen. Ook zijn zoon (of kleinzoon) Jaspar was «waghemaecker alhier» (RA). Jan Leemans was «molder» in 1749 (RA) en hij stond, samen met de brouwer, hoog in aanzien bij het volk.

In de 18e eeuw werd te Wommelgem nog veel hop en vlas verbouwd (rond 1920 werd door landbouwer Bierinckx, nabij de Beemdkant, nog een grote hoeveelheid vlas gewonnen, dat alle bewerkingen ter plaatse onderging: roten, breken, spinnen en weven). Inventarissen van sterfhuizen vermelden bijna allen in de inboedel hopstaken en zakken hop; vlas en zelfs spinnewielen (in 1834 waren er nog twee werkende weefgetouwen).

Rond de turfuren werd de «mede» gedronken, terwijl de hopkweek aanmoediging kreeg door de talrijke brouwerijen in de omtrek. De voorname boeren lieten een eigen brouwsel maken van gerst en seef 1.

Eeuwen lang primeerde dus te Wommelgem de landbouw en eerst op het einde van de 19e eeuw kwam in deze toestand verandering. Het aantal loonarbeiders steeg van jaar tot jaar. De gemeente bleef evenwel steeds zijn uitgesproken landelijk karakter bewaren met zandwegen zonder orde aangelegd en huizen lukraak opgericht. Eerst in de 17e eeuw verschenen in het algemeen de huizen in baksteen. Voor de verwarming werd aanvankelijk hout en turf gebruikt in een open haard, waar men 's avonds rond het vuur zat bij het bleke licht van een oliepitje.

Ontspanning was er, buiten de herbergen, niet. Zondags deed men een wandeling door de velden of vermaakte het mansvolk zich met kegel- of kaartspel; ook sommigen met boog en pijl. Op het einde der 19e eeuw had iedere herberg zijn «spaarkaske» en «spaarmaatschappij», vereniging, die tot bij de tweede wereldoorlog flink stand hield. Het verenigingsleven groeide. Tot bij de aanvang der 20e eeuw hadden «de blokmakers» te Wommelgem een eigen bloeiende maatschappij, met St.-Jozef als patroon. Met hun standaard woonden de leden steeds een lijkdienst van een afgestorven collega bij. Maandelijks hadden zij een «uitlegdag» en op Verloren Maan dag was het feest. De vereniging is in 1904 ontbonden bij gebrek aan leden. Ook het St.-Eloofeesfeest werd rond die tijd levendig gevierd door de smeden en wagenmakers. De boeren kwamen dan op de feestdag de rekeningen betalen, tijdens een feestmaal door hun schuldeisers aangeboden. Niet alleen ontstonden muziekmaatschappijen, maar ook allerlei christelijke, sociale en culturele organisaties. waarbij ook de sport meer en meer een voorname plaats ging innemen bij het volk (in 1964 telde de gemeente twee muziekmaatschappijen;

---

¹ J. Proost in «Borsbeek», blz. 6 - Heemkundig Handboekje - uitgave Gitschotel Buurschap (7« jg. nr 1).

een 40-tal verenigingen van diverse culturele en/of sociale aard, alsmede een 15-tal sportverenigingen). Het comfort verhoogde met rasse schreden met het aanleggen van een elektriciteitsnet (in 1910); de gasleiding (1920), terwijl de oprichting van volksbibliotheken (de eerste kwam er in 1914 in de gemeenteschool) aangename en leerzame ontspanning bracht.

De 20e eeuw bracht een enorme omwenteling op alle gebied, waarbij Wommelgem bekendheid verwierf met zijn Halfvastenstoet en daarna - en vooral - met zijn ongeëvenaarde bloemenstoet.

In de vorige eeuwen is het voedsel voor de mens steeds eenvoudig geweest. Onze voorouders hielden het bij roggebrood met spek of hesp; aardappelen met savooien (stomp!) en botermelk (nu spreken we over ingeblikte waren en diepvries). Met de kermis kwam er krentenbrood en rijstpap op tafel. Dan was het feest!

In 1815 bedroegen «de volle daggelden der werklieden tot den landbouw en allen anderen landarbeid gebruikt» 42 cent (in de winter) en 52 cent (in de zomer) (GA). Vooral door de oprichting van enkele bedrijven in de nabijgelegen gemeenten, groeide langzaam het aantal arbeiders en loontrekkenden, dewelke in 1880 1 fr. per dag verdienden. Een metser kwam tot 1,10 fr. en een landarbeider aan 0,80 fr. (1,20 fr. in 1895). Door 10 of 11 uur te werken kon men dus een dagloon van 10 tot 12 fr. bekomen. Vergoeding voor werkloosheid, ziekte of kinderen bestond niet.

Hier enkele kleinhandelsprijzen uit het einde van de 19e eeuw:

	<u>1867</u>	<u>1880</u>	<u>1895</u>
1 kg. boter	2,18	3,00	2,08
1 kg. spek	0,60	0,60	0,70
1 kg. varkensvlees	1,40	1,50	1,50
1 kg. koffie	1,48–2,58		3,20
1 kg. aardappelen	0,10	0,13	0,08
1 kg. bruine suiker	0,98	1,00	1,04
1 kg. witte suiker	1,30	1,30	1,20
1 kg. rijst	0,40	0,40	0,48
1 ei	0,08	0,12	0,08
1 haring	0,05	0 05	0,06
1 liter jenever.	1,20	1,00	1,00
1 liter bier	0,15-0,25		0,20
1 herenkostuum		45,00	
1 overjas		39,00	
1 dameskostuum		58,00	
1 hemd			2,30

Sociaal-economische structuur

Zij het zeer langzaam dan groeiden toch ook het aantal bedrijven te Wommelgem. In 1899 was de helft van de bevolking reeds loontrekkende, terwijl de andere helft van landbouw en melkhandel leefde. Er was dus al heel wat veranderd. Reeds enkele boeren waren bovendien naar het hoveniers-bedrijf overgestapt, terwijl de boeren voornamelijk koren en aardappelen teelden. De loontrekkenden vonden werk aan de Antwerpse haven, maar vooral aan de «Stokerij» te Wijnegem.

Voor het jaar 1816 vermeldt het gemeentearchief in een staat van «fabrieken, manufacturen en werkhuyzen» te Wommelgem: «3 Brasseries l Genevière = 4 etablissements; totaal 4 werklieden

werkende op 4 etabl.»

Volgens de heemkundige J. Proost moet er te Wommelgem een klokkengieterij bestaan hebben en was er in 1834 o.m. een kaarsenfabriek, een meel-en drafmolen. een spinnewielvervaardiger, twee werkende weefgetouwen, enz.

In 1899 waren er te Wommelgem volgende bedrijven: 5 timmersbazen, 4 metsersbazen. 2 kleermakers, 1 smederij. (Van Gerwen. Antwerpsestraat 51), 3 slachterijen (Jacobs. Ranststraat 2, met één werkman - A. Sebrechts, Ranststraat 20 - J. Voorspoels, Zandstraat 1. met twee werklieden); 3 slachterijen met winkel (P. Van Dijck. Antwerpsestraat 63 - J. Voorspoels, Dorp-plaats 1 - wed. Petrus Moorkens-Loots. Dorpplaats 19); 2 kooplieden in varkens; 1 graanhandelaar: 2 windmolens, waarvan één ook met stoom werkte (Gustaaf Biermans en Jos Gijssels); 4 bakkers; 4 schoenmakers; 18 kruideniers; 4 ellengoedwinkels; 2 blokmakers; 2 handelaars in ontvlambare stoffen (Henri Flerackers en Lodewijk Havermans); 1 leerlooierij (gebr. Vermeulen, Ranststraat 15); 2 brouwerijen (Beirens en De Wijngaard); 1 samenwerkende landbouwstokerij (N. V. Juniperis - aantal tewerkgestelde werklieden: 4 bij dag; 2 bij nacht; men werkt er van 7 tot 19 u. (GA). Er was ook nog een «eest» (drooginrichting), uitgebaat door Leopold Van der Beeuren, in de Ranststraat. Het betrof hier het drogen van «verrotte granen voortkomende van gezonken schepen» (PA). In totaal 59 bedrijven.

Begin 1964 waren er reeds 200 bedrijven of handelaars, waaronder 22 kruideniers, 7 beenhouwers, 10 bakkers, 9 schilders, 8 elektrikers, 9 loodgieters, 20 haarkappers of –sters, 1 brouwerij; 12 diamantslijperijen of -handelaars; 36 aannemers - metsers of schrijnwerkers; enz. Er waren reeds een 15-tal belangrijke industries. die 10 tot 40 werklieden en bedienden tewerk stelden ¹. Er waren nog 59 hovenierderijen.

De bouw van woningen is in vroegere eeuwen slechts sporadisch aangegroeid, vooral omdat het bevolkingscijfer nagenoeg constant bleef. De bouw van nieuwe woningen is feitelijk eerst begonnen na de eerste wereldoorlog, voornamelijk echter na de tweede wereldbrand. In 1830 telde Wommelgem slechts 240 huizen (250 gezinnen) (GA).

In 1841 telde de Dasstraat slechts 15 woningen (102 in 1964); de Welkomstraat 20 (55 in 1932; 111 in 1964); de St-Damiaanstraat slechts 5 (77 in 1932; 133 in 1964); de Herentalsebaan telde in 1890 slechts 11 woningen (in 1964 alleen reeds 120 van Doornboom tot aan de Autolei). Alleen de Kerkplaats, de Handboogstraat en de Kaakstraat vormden een aaneengesloten huizenrij, maar voor het overige stonden de woningen over gans de gemeente ver uit elkaar verwijderd. In 1932 telde de Ternesselei 48 woningen; in 1964 bedroeg het aantal 102; de Stommehoevestraat 2; 32 in 1964.

In 1899 zag de toestand er uit als volgt:

Kandonklaar: (164 inwoners) telde 30 huizen;

Beemdkant: 5 hoeven;

Tip: 3 hoeven + 25 huizen;

Huigenrode: 6 hoeven en 1 lusthof;

Guddegem en Immerseel: 1 kasteel. 8 huizen en 3 hoeven op het «Veer»;

Keer: 21 huizen;

Pieting: 4 hoeven en 7 huizen;

De Stomme: 4 hoeven;.

Stenenkruis: 2 hoeven;

Selsaten: 5 hoeven + 1 kasteel en 3 huizen;

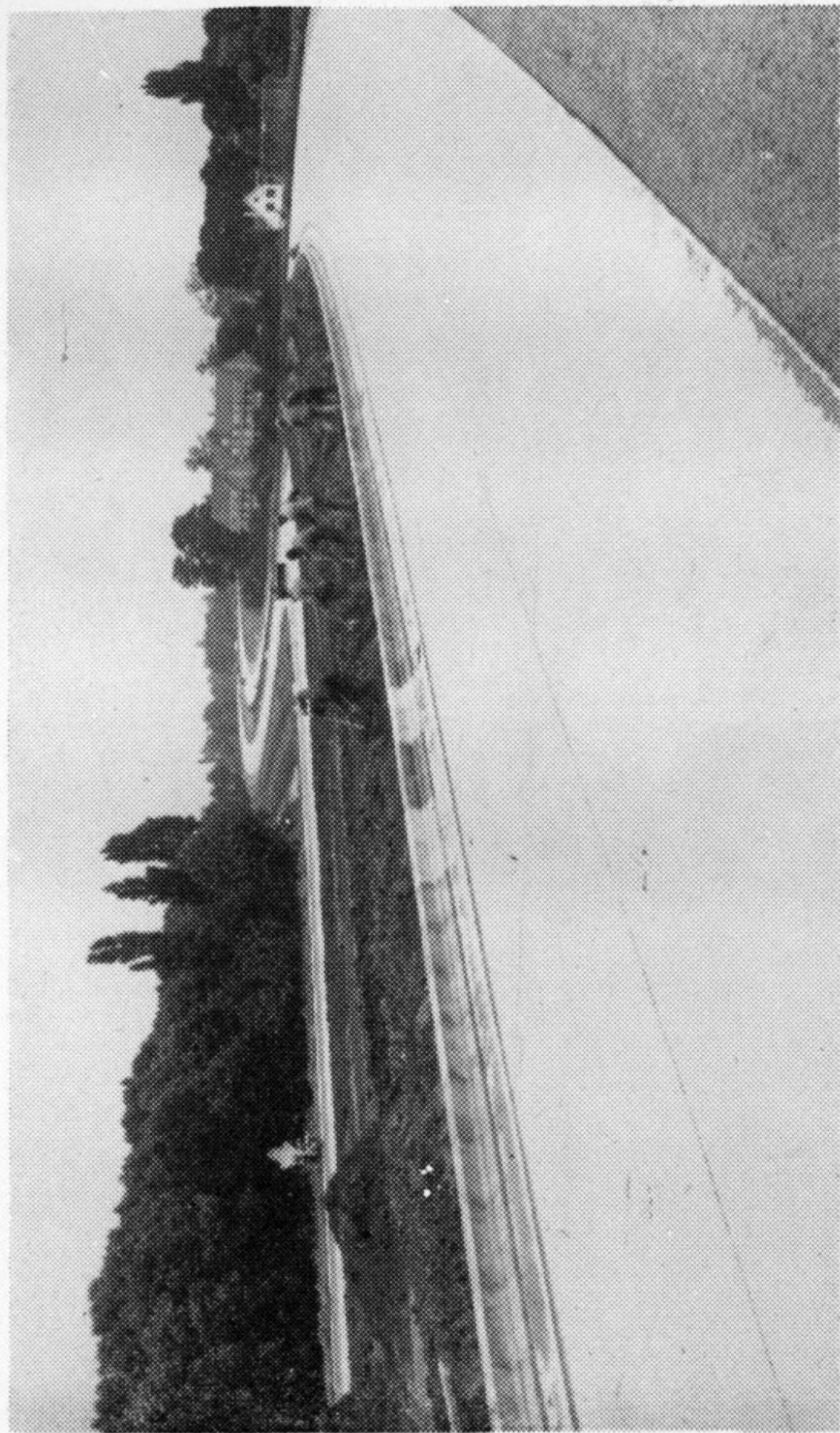
Kapelleveld: 3 hoeven 10 huizen;

---

¹ Voor meer gegevens betreffende de bloeiende nijverheid te Wommelgem, zie achteraan het boek hoofdstukje «Handel en Nijverheid».

De autosnelweg te Wommelgem aan de Keer. (cliché «De Standaard»).

De autosnelweg gekiekt te Deurne in de richting Wommelgem.

't Kwade Gat: 3 hoeven en «2 handwerkplaatsen»;

Moffenhoeven: «ten getale van 6»; Schranshoeve: 1; Vullen Akker: 1 hoeve;

Het Zwijn: 1 hoeve (ABM).

In het centrum en aanpalende straten stonden een 300-tal huizen. Een handschrift van E. H. Geens vermeldt nog onder de gebouwen: «De halle: een vervallen huis in de Ranstsestraat nabij de tramstatie; komt ook dikwijls voor in oude beschrijvingen der tienden: het was misschien voor deze een oprechte halle of gesloten markt» (ABM).

In 1900 bedroeg het aantal woningen 491;

In 1920: 698 huizen (739 gezinnen);

1930: 985 huizen (1065 gezinnen);

1947: 1205 huizen (1427 gezinnen);

1954: 1650 huizen (1810 gezinnen);

1958: 1935 huizen

1960: 2058 huizen;

1964: 2202 huizen (2450 gezinnen). (GA).

Het glazen dorp

Waar Wommelgem in het verleden een gemeente van grote agrarische bedrijvigheid is geweest, veranderde het dorp na de tweede wereldoorlog werkelijk van uitzicht. De grote vlucht, welke het bevolkingscijfer deze eeuw genomen heeft, is oorzaak geweest van een ware structuurhervorming. Het is vooral door de gevoelige aangroei der bevolking op de wijk Kandonklaar, dat deze structuur zich voltrok. Sinds 1827 vermeerde de bevolking op Kandonklaar met circa 1200%, tegenover circa 450% voor het overige gedeelte van het grondgebied. Terwijl de woningbouw over gans het grondgebied flink toenam, heeft, door de aanleg van de autosnelweg en deels ook door de vernieuwing van de Herentalsebaan, de industriële gedachte wortel geschoten. De landbouwstructuur is bepaald doorbroken.

Verbrokkelen de landbouwbedrijven, dan is sinds 1935 een gevoelige over schakeling naar de tuinbouw waar te nemen. Het aantal landbouwbedrijven is in de 20e eeuw sterk verminderd. In 1880 waren er 130 landbouwbedrijven: in 1950 nog 100, waarvan 60 zich uitsluitend aan tuinbouw hielden.

In 1910 bedroeg het aantal loon- en weddetrekkenden 513 mannen en 81 vrouwen (totaal 594 of 41,8%); het aantal zelfstandigen 106 mannen en 130 vrouwen (totaal 236 of 16,6%) en het aantal land- en tuinbouwers 332 mannen en 258 vrouwen (totaal 590 of 41,5%).

In 1962 bedroegen deze cijfers:

loon- en weddetrekkenden:	1.902 mannen	406 vrouwen (77,1%);

zelfstandigen, vrije beroepen	321 mannen	124 vrouwen (14,9%);

land- en tuinbouwers:	218 mannen	21 vrouwen (7,9%);

De actieve landbouwbevolking (in arbeidseenheden) omvatte in ons land 525.093 personen in 1950 en nog slechts 321.620 in 1962. In België waren in 1895 nog meer landbouwers dan arbeiders (35 tegenover 33,6%), maar in 1900 was de toestand reeds geheel veranderd (23 tegenover 39%), terwijl in 1950 de verhouding 9-62% bedroeg.

In 1717 bestond de gemeente Wommelgem uit:

1878 bunderen land (+ 1270 ha.),

14 bunderen beemden (+ 19 ha.), 5 bunderen bossen (+ 7 ha. (RA).

Er waren dus in de 18<- eeuw weinig bossen in de gemeente, maar in 1828 zag de toestand er reeds geheel anders uit met:

970 ha. bouwland.

190 ha. weide- en hooiland,

140 ha. bossen (GA).

In 1832 bevatte het grondgebied:

115 ha. 82 a. bossen,

150 ha. 19 a. 10 ca. weideland.

911 ha. 60 a. 73 ca. bouwland, verdeeld als volgt:

110 ha. aardappelen,

475 ha. 50 ca. rogge,

195 ha. haver.

55 ha. tarwe,

20 ha. gerst,

10 ha. boekweit,

4 ha. vlas.

3 ha. koolzaad,

41 ha. 10 a. 73 ca. moestuinen. (GA).

Later teelde men te Wommelgem:

	1900	1920	1950	1960
aardappelen	165 ha	103 ha	77 ha	34 ha
rogge	291 ha	160 ha	93 ha	69 ha
haver	108 ha	56 ha	55 ha	37 ha
voederbiet	10 ha	23 ha	53 ha	34 ha
In 1900 werd nog	1.054 ha.	grond	beteelt,	
In 1930 werd nog	1.107 ha.	grond	beteelt,	
In 1950 werd nog	648 ha.	grond	beteelt,	
In 1960 werd nog	525 ha.	grond	beteelt.	

Landbouwtellingen:

	1570	1593	1822	1830	1883	1900	1920	1950	1960
trekpaarden			122	128	153				
landbouwpaarden	124	58				180		119	78
paarden voor handel en nijverheid								29	3
trekossen			21	20					
koeien				340					
runderen	323			544	829	1007		925	1175
honden					59			358	381
schapen					12		33	26	11
geiten				60	333		43	127	4
varkens				20	173		133	354	257
pluimgedierte							1877	3827	6038
wagens voor 2 paarden			21	18					
karren			58	80					
stootkarren			141	135					
beteelde oppervlakte ha.				930	890	1055		600	568
weide- en graslanden ha.						144	219	345	384

De voornaamste oorzaak van deze evolutionele cijfers, dient gezocht in de overschakeling van de land- naar de tuinbouwactiviteit (en ook de melk-handel), die groeide in de tweede helft der tussenoorlogse periode (1918-1940) en tot volledige ontwikkeling is gekomen na de tweede wereldoorlog. Meer speciaal zijn de landbouwers zich gaan toeleggen op het telen van groenten onder glas (vooral tomaten en steeksla). Het zijn vooral de vruchtbare zandgronden in het

centrum en het zuidwesten van het grondgebied, die het uitgangspunt geworden is van het intensieve hoveniersbedrijf. De evolutie geeft onderstaande cijfers duidelijk weer:

	1929	1950	1960	1964
Groenten in open lucht	47 ha.27 a.	23 ha. 70	11 ha. 22	8 ha.
Groenten onder glas	1 ha.64 a.	12 ha. 19	32 ha. 43	35 ha.

De groententeelt in open lucht is dus in een tijdspanne van iets meer dan dertig jaar met 75% verminderd, terwijl de groententeelt onder glas met 300% is toegenomen.

Het tuinbouwbedrijf, dat zich van Aartselaar tot in Wommelgem als een sikkel rondom Antwerpen uitstrekt, begon in het Wommelgemse met de verkoop van groenten op de vrije groentemarkt in de havenstad. Mede onder impuls van de Belgische Boerenbond, groeide onmiddellijk na de bevrijding het veilingwezen en vooral de oprichting van de Mechelse Tuinbouwveiling te St.-Kathelijne-Waver, heeft een zeer gunstige invloed uitgeoefend op de snelle ontwikkeling van de tuinbouwbedrijvigheid in het Wommelgemse. Tomaten en steeksla zijn twee specialiteiten van de Antwerpse glastuinbouw, waarin Wommelgem een groot aandeel heeft. De telers geven de voorkeur aan «vervroegde» tomaten. In de warme kassen zaait men in november en oogst men reeds in april. In de maand juli worden dan alweer nieuwe tomaten geplant, welke oogstklaar zijn in oktober-november. Flink stoken is dus noodzaak, evenals een veelzijdig onderhoud van de planten en de grond (bemesting en uitstomen tegen ziektekiemen). Op de meest moderne wijze geschieden de draineringswerken (de waterstand is te Wommelgem vrij hoog), terwijl de verwarmingsinstallatie berust op het principe van verplaatsbare buizen. Groei- en bevruchtingsproces wordt in de hand gewerkt met de meest moderne middelen, waarbij het stuifmeel met een trilsysteem op batterij op de planten vastgezogen wordt.

In de serren groeien de tomatenstruiken opwaarts aan touwen (de planten steunen dus niet op stokken, zoals in open lucht). Ze brengen zes a acht vruchtentrossen voort en op 5.000 ramen schat men de opbrengst op 41.000 kg. voor de vervroegde, en op 22.000 kg. voor de late tomaten. Voor de vroege teelt gaat de raming over een periode van ongeveer 110 dagen, zodat de opbrengst rond een gemiddelde van 365 kg. per dag draait, maar het hoogst is tussen de 42e en de 70e dag. Na ongeveer vijftig dagen bereikt de opbrengst $\pm$ 1150 kg. per dag. Dit alles dus op een beteelde oppervlakte van 5.000 ramen.

Na de oogst worden de tomatenplanten doorgaans vervangen door friscgroene slapplanten. Ook de Wommelgemse tuinbouw is gekend om zijn Leuvense selder, die in de maanden januari en februari in grote hoeveelheden verhandeld worden.

Het is niet alleen door het feit, dat meer er meer gronden benut worden voor het bouwen van nieuwe woningen of nijverheden, dat een wisselwerking in de sociaaleconomische structuur te Wommelgem vastgesteld kan worden, maar vooral door de overschakeling van de land- naar de tuinbouw. «Het glazen dorp», zoals men de gemeente wel eens noemt, levert zeker een krachtige inspanning, niet alleen tot bevoorrading van de bevolking der havenstad en zelfs gans het land, maar voornamelijk tot afronding van de scherpe hoeken van een niet onbelangrijk probleem: de invoering van uitheemse tomaten, wat door de kwekers met lede ogen aanzien wordt.

Tal van gegevens putte ik uit de merkwaardige, maar onuitgegeven studie van mijn dorpsgenoot en vriend Jozef Van Haesbroeck: «Wommelgem, sociaaleconomische structuur», als eindverhandeling voorgedragen, tot het bekomen van de graad van Licentiaat in de Handels- en Financiële Wetenschappen.

Bevolkingscijfers

1570: 745	1865: 1496	1905: 3127	1945: 5332
1587: 200	1870: 1563	1910: 3236	1950: 5926
1815: 1068	1875: 1685	1914: 3521	1951: 6078
1818: 1284	1878: 1808	1918: 3551	1952: 6372
1820: 1296	1881: 2002	1920: 3502	1953: 6525
1830: 1485	1885: 2116	1925: 3872	1954: 6833
1837: 1478	1890: 2288	1926: 4019	1955: 6949
1847: 1476	1895: 2467	1930: 4415	1956: 7199
1850: 1486	1899: 2734	1935: 4822	1958: 7638
1855: 1511	1900: 2772	1937: 5065	1963: 8332
1860: 1477	1903: 2962	1940: 5297	1964: 8443
1864: 1541	1904: 3092	1943: 5288	

Op 28 mei 1827 waren er te Wommelgem:

950 inwoners in het centrum;
90 op «Immerseel»;
118 op Beemdkant;
98 op «De Stomme»;
140 op Kandonklaar;
50 buiten «gemelde kring of omtrek»
1446 in totaal (GA).

In 1899 waren er 1469 paaskommunie's; 133 dopen en 21 huwelijken in de parochiekerk (KA).
In het jaar 1900 waren er 2571 inwoners in het centrum en 201 op Kan-donklaar (KA).

Oppervlakte Wommelgem en Buurgemeenten

Wommelgem:	1299 ha 88 a. 10 ca.	(649)
Boechout :	1392 ha.	(614)
Borsbeek:	392 ha.	(1440)
Deurne:	1427 ha.	(5040)
Oelegem :	1316 ha.	(196)
Ranst :	1024 ha.	(365)
Schilde:	2095 ha.	(330)
Vremde :	677 ha.	(200)
Wijnegem :	784 ha.	(1080)

Tussen haakjes is de bevolkingsdichtheid per km² vermeld.

In 1962 bedroeg de bevolkingsdichtheid voor België 303 inwoners per km².

Geboorten en overlijdens

geboorten				overlijdens			
	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal	huwelijken
1814	24	18	42	19	20	39	
1815	24	29	53	20	15	35	
1816	20	24	44	14	13	27	
1817	15	20	35	21	14	35	
1827				15	9	24	
1828				10	10	20	
1838	23	19	42	11	11	22	14
1842	19	13	32	14	14	28	3
1890			49			36	
1918			113				
1919			85				
1956	66	61	127	32	34	66	43
1957	78	74	152	26	29	55	
1960			145			78	62
1963			145			67	
1964			161			76	59

GEMIDDELD AANTAL GEBOORTEN EN OVERLIJDENS:

	gemiddeld geboorten/duizend inwoners	gemiddeld overlijdens/per duizend inwoners
1816 - 20	29,5	27
1846 - 50	19	17
1851 - 55	24	21
1856 - 60	24,5	21
1861 - 65	28	20
1866 - 70	30	24,5
1871 - 75	32,5	28
1876 - 80	37,5	21
1881 - 85	36	23
1886 - 90	34	19,5
1891 - 95	33	21
1896 - 00	39	18
1901 - 05	37	18
1906 - 10	36	13
1911 - 15	34	18
1916 - 20	20	15
1921 - 25	28	12
1928 - 30	26	13
1931 - 35	17,5	12
1936 - 40	20	12
1941 - 45	16	11
1946 - 50	19,5	10,4
1951 - 55	19,5	9,9
1956 - 60	19,4	8,5
1963	17,4	8,0
1964:	19,0	9,1

Te Wommelgem lag de hoogste indeks der geboorten rond de jaren 1900 (39 per duizend, tegenover 29 over gans het rijk), terwijl dit van de sterf-gevallen lag rond 1875 (28 per duizend, tegenover 23 over gans het rijk). Het is rond dit tijdstip, dat de streek geplaagd werd door epidemiën (colera). Vroeger was de kindersterfte zeer groot. In 1838 bijvoorbeeld, waren 22% der sterfgevallen te Wommelgem, kinderen beneden twaalf maanden, of 11,9% op het aantal geboorten van bedoeld jaar. In 1842 overleden 17 kin-deren op 28 sterfgevallen! In 1963 overleden te Wommelgem slechts vijf kinderen beneden één jaar (0,7%).

Hieronder statistieken der overlijdens in de jaren 1838 en 1840:

overleden in	1838	1840	overleden in	1838	1840
0 tot 1 jaar	5	6	35 tot 40 j	1	2
1 tot 3 j.		2	40 tot 45 j		1
3 tot 5 j.			45 tot 50 j		
5 tot 6 j.		1	50 tot 60 j.	3	
6 tot 8 j.	1	1	60 tot 65 j.	3	2
8 tot 10 j		1	65 tot 70 j.	2	1
10 tot 15 j.	1		70 tot 75 j		2
15 tot 20 j.		2	75 tot 80	1	1
20 tot 25 j	1		80 tot 85 j.		2
25 tot 30 j	2				
30 tot 35 j.	2	1	TOTAAL	22	25

In 1868 bedroeg het aantal overlijdens in de provincie Antwerpen 11.019, waarvan 1.745 kinderen beneden het jaar; 751 beneden de 3 jaar; 369 beneden de 4 jaar en 206 beneden de 5 jaar (GA).

GEBOORTEN «BINNEN EN BUITEN» DE GEMEENTE:

Opvallend is de snelle toename in enkele jaren tijds van de geboorten in moederhuizen. Vroeger werd het nut van deze instellingen slechts schoorvoetend erkend, maar onderstaande cijfers (voor Wommelgem) tonen aan, dat de moederhuizen het volledig vertrouwen gewonnen hebben. In 1947 werden 37% van de Wommelgemse kindjes in een moederhuis geboren; nu bijna 100%.

	geboorten binnen	buiten de gemeente
1947:	63 %	37 %
1949:	49	51
1950:	43	57
1954:	23	77
1957:	16	86
1961:	9	91
1962:	6	94

Staat der bevolking te Wommelgem

op 1 januari 1830			op 1 januari 1961		
Mannen	Leeftijd	Vrouwen	Mannen	Leeftijd	Vrouwen
84	0 tot 5 j.	89	398	0 tot 5 j.	386
78	5 tot 10 j	103	345	5 tot 10 j	337
85	10 tot 15	65	337	10 tot 15	307
79	15 tot 20 j	70	252	15 tot 20 j	236
65	20 tot 25 j	65	298	20 tot 25 j	269
72	25 tot 30 j	64	280	25 tot 30 j	290
63	30 tot 35 j.	51	308	30 tot 35 j.	298
42	35 tot 40 j.	54	295	35 tot 40 j.	312
36	40 tot 45 j.	40	220	40 tot 45 j.	196
36	45 tot 50 j	26	275	45 tot 50 j	262
40	50 tot 55 j.	24	250	50 tot 55 j.	248
24	55 tot 60 j..	22	243	55 tot 60 j..	227
15	60 tot 65 j.	21	186	60 tot 65 j.	192
12	65 tot 70 j.	15	140	65 tot 70 j.	166
10	70 tot 75 j.	11	145	70 tot 75 j.	179
7	75 tot 80 j	10	41	80 en +	65
2	80 tot 90 j.	3			
1	90 en +	1			
751		734	4018		3949

In 1830 waren er één gehuwd man en vijf gehuwde vrouwen tussen 20 en 25 jaar; tussen 25 en 30 jaar waren er elf gehuwde mannen en 13 gehuwde vrouwen; tussen 30 en 35 jaar waren er 26 gehuwde mannen en 30 gehuwde vrouwen. Er waren 15 weduwnaars en 50 weduwen.

In 1830 bedroeg het gemiddelde aantal kinderen (van 0 tot 10 jaar) 23,8% van de bevolking, tegenover 8,4% in 1961. (15,4% voor gans het land).

In 1830 bedroeg het gemiddelde aantal bejaarden (ouder dan 65 jaar) slechts 4,6% tegenover 9% in 1961. (8,7% voor gans het land).

In 1830 was de groep inwoners van 5 tot 10 jaar de belangrijkste; in 1961 was het deze van 0 tot 5 jaar.

II

Geschiedenis van de weg.

De weg is oud.

De weg is zo oud als de mens zelf.

Toen in de oude tijden de eerste mensen op jacht trokken of handelsreizen ondernamen, kozen zij steeds dezelfde struik of dezelfde boom om zich te oriënteren. Inderdaad, in het prehistorische tijdperk werd reeds handel gedreven (4.000 jaar vóór Christus werden vuurstenen gereedschappen van Denemarken naar het centrum van Duitsland getransporteerd - de grijs blauwe gereedschappen van Spiennes werden in het 3e millennium vóór Christus tot in de Ardennen verkocht). Reeds zeer vroeg waren er dus vaste handelsrelaties en productieve handelswegen, waarbij men dicht langs de oevers van de rivieren bleef en deze overstak bij dezelfde voordelen. De meest moderne banen volgen vaak de oudste handelswegen, zodat de weg gedurende duizenden jaren de mens in zijn ontwikkeling vergezeld heeft. Markten groeiden meestal aan de kruisingen der wegen. Waar de weg een rivierloop passeerde, concentreerde zich de handel aan beide oevers, waar door een nederzetting gevormd werd.

Natuurlijk hadden de oudste wegen geen glooiing, funderingen of sloten. Honderden, duizenden menselijke of dierlijke voetsporen hebben de aarde langzamerhand vastgestampt. Hindernissen werden door gemeenschappelijke arbeid uit de weg geruimd; moerassige gronden door rijshout begaanbaar gemaakt. Later kregen de wegen tussen de bewoonde plaatsen en van het dorp naar de akkers, de juist noodzakelijke breedte. Volgens de bepalingen van het oude landrecht in de Middeleeuwen, moest een kerkweg zo breed zijn, «dat een man er heen kan rijden met een dood lijk op een wagen». Vaak ook werd de uitdrukking «dood lijk» (waarom ook geen «levend» lijk?) vervangen door «een ridder in volle wapenuitrusting met dwarsgehouden degen». Deze en soortgelijke bepalingen zouden uit Duitsland overgewaaid zijn, waarbij in plaats van ridder met speer, ook andere maten werden genoemd; bijvoorbeeld «drie paarden die naast elkaar gaan»; «een wagen waarin de boerin zoveel ruimte moet hebben, dat haar mantel niet bevuild wordt», enz.

De wegen kregen tevens een naam. Onmiddellijk na de heirbaan kwam de land- of drijfweg, een weg, waardoor het vee gedreven werd, maar breed genoeg was om er ook met kar of wagen door te rijden. Verder waren er de ridder- of dossenwegen (voor de ruiters); de kerk- of lijkwegen; de marktwegen of manspaden; de pontwegen (die naar de rivierovergangen leiden); de molenwegen, pelgrimswegen, borrewegen, bruidwegen en de wisselwegen (driejaarspaden). De wisselwegen werden alle jaren verlegd over drie verschillende stukken land, volgens de wisselbouw.

De oeroude wegen zijn door graven omzoomd, die de archeologen helpen bij het bepalen der handelswegen. De handel op de wegen bleek immers een waar avontuur, daar talrijke roversbenden op de loer lagen. Deze handelswegen bezaten reeds een zekere vakkundige kunstvaardigheid. Zo was de «Minoïsche muur» op Kreta vervaardigd uit steenslag, breuksteen en een soort mortel van leem en gips. Hij dateerde nochtans uit 2.000 jaar vóór Christus. In Babylon heeft men oude wegen van zes meter breedte aangetroffen, samengesteld uit kalksteen, natuursteen en asfaltmortel. Zij dateerden uit 600 jaar vóór Christus. De Grieken groeven zelfs in de wegen sporen van 10 tot 15 cm., op een spoorafstand van ongeveer één meter. Men meent te weten, dat hierdoor het slippen belet werd!

Dit om aan te tonen, dat de voorhistorische mens reeds een groot belang hechtte aan de weg.

Romeinen voorlopers van de moderne wegenbouw

Niettegenstaande de zekere kunstvaardige waarde der oeroude wegen, waren de Romeinen toch de voorlopers van de moderne wegenbouw. Zij waren genieën van de doelmatigheid en deden zich ook als bruggenbouwers opmerken. De Romeinen gebruikten reeds grintbeton, dat zij Caementum noemden en bestond uit een mengeling van steenslag, zand, kalk en tras. Hun landwegen waren meestal 1,20 m. breed; de verkeerswegen 2,40 m. (later 3,50 m.).

Daar onze gewesten zeer moerassig waren, bleef West-Europa ver ten achter inzake wegenbouw. Prof. dr. Mertens, één der beste specialisten op het gebied der Romeinse archeologie, beweert nochtans, dat in de zandstreek van Noord-België ongetwijfeld een uitgebreid wegennet door de Romeinen aangelegd is. De concentratie van Romeinse vondsten doorheen het Vlaamse land, aldus prof. Mertens, laat inderdaad het bestaan van Romeinse wegen sterk vermoeden in de verlengenis van die banen, waarvan het tracé kan gevolgd worden vanuit het zuiden tot aan de grens van klei- en zandstreek. Het kan alleen aan de aard van de bodemgesteldheid te wijten zijn, dat de sporen van de wegen in de loop der tijden zijn uitgewist. Dr. Mertens wijst tevens op de economische betekenis van onze gewesten voor de Romeinen, die aan het licht komt door het bestuderen van de overblijfselen der zeer sterk doorgevoerde kadastrale indeling van onze streken. Alle Romeinse vondsten in Noord-België zijn geconcentreerd, hetzij in gebieden met economische betekenis (visvangst, landbouw, houtontginning, fabricatie van dakpannen); hetzij langs de handels- en verbindingswegen, die door de bevoorrading van de grenstroepen een rol speelden.

Na het historisch tijdperk van het Romeinse rijk, geraakten de wegen geheel in verval. Alleen Brunhilde van Vlaanderen en Karel de Grote hebben enige aandacht besteed aan de onderhoud der wegen in het Vlaamse land. Het waren nochtans meestal de kloosterlingen en de kasteelheren die onderling contact met elkaar hielden en tienden hieven om de wegen te onderhouden. De kasteelheren onderhielden evenwel meer die wegen, die voor hen van nut waren. Zo moet de (oude) Uilenbaan te Wommelgem, die Immerseel-St.-Janskapel-Withof met elkaar verbond, wel zeer oud zijn. Er was een Napoleon nodig om de aanleg van nieuwe of vernieuwde verbindingswegen opnieuw leven in te blazen. Hij verrichtte een wonder inzake wegenbouw, al was zijn groots werk eerder militair getint. Napoleon overwon immers zijn vijanden vóór zij het slagveld bereikt hadden. De keizer wist zijn leger verrassend snel te verplaatsen over degelijke, voor die tijd althans, aangelegde wegen. Napoleon hechtte onder meer belang aan de Keulsebaan, die hij dan ook verbeteren liet. Toen zijn leger uit Rusland teruggeslagen werd, verkoos hij deze baan en gaf de verkeersweg slechts prijs na verwoede tegenstand aan het Ruggeveld.

Na Napoleon vervielen de wegen opnieuw in een slechte toestand en alleen dank zij de postregeling (reeds omstreeks het jaar 1300 werd gesproken over «postwegen») bleven bepaalde wegen aan verbetering onderworpen, al was dit slechts zeer relatief.

De grote steden begonnen het eerst aandacht te besteden aan de verbetering van de wegen. Riolering was echter onbekend, zodat het regen- en afvalwater zich op straat verzamelde. De straten, zonder enig plan aangelegd, geleken op vuile modderpoelen, waarin varkens en kippen hun gading zochten.

In 1836 bezat de ganse Kempen slechts één steenweg, deze van Antwerpen naar Turnhout. In 1837 moedigde de Provincieraad van Antwerpen de aanleg van «gekasseide banen» aan (MA) en hernieuwde deze aanmoediging in 1873. De wet van 10 april 1841, op buurtwegenis uitgevaardigd, schiep een krachtige stimulans tot aanleg van steenwegen en deze beweging tekende zich nog gunstiger af, toen aan de landelijke gemeenten, ten gevolge van de afschaffing der octrooirechten in 1860, onverhoopte inkomsten ten deel vielen.

Spoorweg, Auto's en Fietsen

De uitvinding van het spoor betekende nochtans een rem op de verdere uitbouw van het wegennet. Alhoewel John Mac Adam op het einde van de 18e eeuw een beslissende wending ten goede bracht op gebied van wegenbouw (rijbaanverharding in stenen), bleven de wereldverkeersproblemen uitsluitend gericht op projecten van spooraanleg. Men dacht aan en geloofde alleen in spoorwegen. Meer dan een halve eeuw zou het duren alvorens het procédé der «kalseiwegen» de wereld overtuigen zou. In 1830 bevatte de ganse provincie Antwerpen:

109,25 km. staatsbanen,
75,15 km. provinciebanen.

In 1880: 448,45 km. staatsbanen,
220,00 km. provinciebanen.

In 1890: 553,45 km. staatsbanen,
221,17 km. provinciebanen,
1.169,50 km. buurtwegen (MA).

Intussen kampten de wegenbouwers tegen de opkomst van de auto. De «inwendige beweging» van dit rijtuig tastte de weg en zijn oppervlak erg aan zodat op sommige plaatsen het autoverkeer verboden werd. Het was vooral dank zij de stichting van wielersportverenigingen, dat in de westelijke landen verbetering aan de wegen te bespeuren viel (rond 1860 verscheen in onze gewesten de eerste fiets, dewelke omstreeks 1890 uitgroeide tot een volksvervoermiddel). In 1892 werd reeds de belasting op de «trap-wielrijders» ingevoerd; in 1894 werkte men de aanleg van «wielrijdersstroepen» in de hand en op 20 juli 1897 overwoog de Provincieraad de middelen om «de wielrijdersbaan over de gracht te leggen» (MA), daar het toenemend verkeer de veiligheid op de weg in gevaar bracht. Vandaar ook de «stemming der verordening op de verlichting der rijtuigen» op 16 juli 1897. Een jaar later zag men eerder wantrouwig op tegen het groeiend sportgebeuren op de weg en werd in de Provincieraad de wens geuit «het gebruik der velo-wegen te verbieden voor de koersen van snelrijden, door de trapwielers ingericht»¹.

De verschijning van de benzinemotor deed de balans bepaald doorslaan, terwijl de eerste wereldoorlog definitief het nut van degelijk verharde wegen deed inzien. De oorlog had, in al zijn bloedige nutteloosheid, de auto als nuttigheidsvoertuig naar de voorgrond gebracht. Met het wegencongres te Sevilla in 1923 begon het heden van de wereldwegenbouw. Het congres sprak zich uit voor «speciale, aan het automobiëlverkeer aangepaste verhardingen» met een nieuwe constructiewijze voor wegdek en wegenonderhoud. Een nieuw stadium had zich voltrokken, want in 1933 waren er op heel de wereld 33 miljoen personenwagens, en in 1958 reeds 82 miljoen, waarvan 16 miljoen in Europa.

---

¹ «Ontwikkeling der Provincie Antwerpen» - H. Jacobs.

In 1945 telde België 46.120 personenwagens, 60.234 vrachtauto's en 261 auto bussen; hetzij in totaal 106.615 autovoertuigen. In 1953 was het half miljoen overschreden en in 1961 het miljoen bereikt.

Herentalse- en Keulse baan

Vroeger bestond er alleen de baan Antwerpen-Ruggeveld, dewelke in 1562 reeds een verharding kreeg, zij het dan eerder primitief. Het was een heirbaan (heerbaan is een grote weg, waar, volgens de oorspronkelijke zin, een leger - heir - gebruik kon van maken) die toen Keulsebaan, maar ook wel eens Herentalsebaan genoemd werd. De baan stond reeds in de 12e eeuw bekend als «de baen te Turnhoutervoort». In de 13e eeuw dienden er tolgelden betaald aan de Deurnebrug en de Aiendijk. De weg liep van Ruggeveld over Wijnegem, via Bevaart naar Vierselveld en was reeds aangelegd door de Romeinse veroveraars, omdat hij van uitgesproken strategisch belang bleek voor de oorlogvoering. Toen de Romeinen uit ons gewest verdreven waren, geraakte de baan in een erbarmelijke toestand. Door zijn menigvuldige kuilen was hij bij slecht weder praktisch onbegaanbaar. In de zomer was de weg mul en zandig; in de winter bedekt met een dikke laag slijk. Deze toestand duurde ettelijke jaren. De handelsreizigers protesteerden, zodat het gedeelte van de Deurnebrug tot Ruggeveld «geplaveid» werd dank zij Jan van de Werve. Het was omzeggens de enige verharde weg in het arrondissement in 1563. want, alhoewel Antwerpen en Brussel oorspronkelijk ook door een Romeinse heirbaan verbonden waren, bleef deze weg in een slechte toestand tot 1648.

Over de Keulsebaan schreef J. Wuyts nog het volgende in zijn «Geschiedenis van Wijnegem»: «Een oude heirbaan doorkruiste ons grondgebied. Ging van het «Ruggeveld» langs de huidige Krommelei en Koolsveldlaan door het eigendom «Wijnegemhof» tot Schijnvoort aan de Stokerij, over de Keer naar Oelegem in de richting van Viersel-Dijk.

Over deze aardebaan reden de zware Keulsekarren, ingespannen met drie, vier of vijf paarden. Het was de verbindingsbaan tussen Antwerpen, Keulen. Aken en andere kwartieren.

Voort of voorde « doorwaadbare plaats.

Zo betekent «Schijnvoort»: een plaats waar men (aan de Stokerij) door het Groot Schijn trok. Hier waren geen bruggen. Men zocht de meer ondiepe plaatsen op, waar men blootvoets doorwaadde, of ook met paard en kar door het Schijn trok.

In Vorselaar heeft men nog een heel oude afspanning, genaamd «In de Keulse-kar».

Wat hierbij opvalt is, dat de oude Keulse heirbaan over Wommelgems grondgebied ging en ongeveer het traject van de Eenhoornstraat, Oelegemsteenweg en Wijnegembaan gevolgd moet hebben. Een oude kaart uit het jaar 1722 (RA) maakt tevens ook melding van een «heirbaen», die over Immerseelvelden liep, namelijk langs «den dobbelen kant» en de «Vier bunder» tussen «St.-Anna Lint» en «het Cruys», verder door «Peertkerckhof» en naast «Het Veldeken» - «den Laerdonck» over de Herentalsevaart en de Schijn door het «Weekbosch» (Wijnegem) en «Ruggeveltbosch». Ongetwijfeld betreft het hier de oude Keulsebaan.

Aangaande de Keulsebaan verhalen de geschiedkundige werken nog, dat «bijna al de reizigers die van Antwerpen naar Duitsland of verder trokken, vooraleer hun tocht te beginnen, hun toevlucht tot O. L. Vrouw van Wijnegem namen». Het wonderdadig beeld stond in de

oude parochiekerk van Wijnegem. Bekend is, dat Jan van Berchem, die als pelgrim in 1494-95 naar het Heilig Land trok, eerst O. L. Vrouw van Wijnegem bezocht om een heilzame reis af te smeken.

Uit het «kunstmatig meer» naast de Wijnegemsteenweg aan de Schijn, werden muntstukken (waarvan één het jaartal 1579 draagt), hoefijzers en ijzeren werktuigen opgehaald. Dit doet veronderstellen, dat in die omgeving, en dus niet ver van de Keulsebaan, een afspanning kan bestaan hebben, waar gelegenheid was de paarden van nieuwe hoefijzers te voorzien. De huidige Herentalsebaan (van Deurne naar Ranst) was vroeger (tot in de 19e eeuw) slechts een dorpsbuurtweg. De weg doorheen «de Aeszak» noemde men vroeger (de ouderen doen dit nog) «een lage baan», omdat hij nabij Silsburg werkelijk ook laag gelegen was. Zeker is het een oude weg, waar sommigen zelfs over een heirbaan durven spreken, althans voor een bepaald gedeelte (o.a. het gedeelte aan de Driemasten en de baan naar Millegem). Op blz. 37 in «Brabants Heem», beschrijft H. Voogd de Romeinse weg van Bavay naar Utrecht, die hij goed volgen kan «aan de hand van Romeinse woongronden te Merchtem en te Rumst». «Ten Noorden van de Rupel», aldus Voogd, «kan zij zich hebben voortgezet langs Waarloos, Kontich en Hove naar Wommelgem, waar onder de provinciale weg bij het aanleggen van de riolering, de Romeinse weg te voorschijn kwam, tevens werden twee bronzen en een zilveren Romeinse munt gevonden». Verder gaat «onze route over Brecht, waar zich een groot Merovingisch grafveld (6e-7e eeuw) bevindt, naar Rijsbergen» en verder tot Breda. Het is jammer, dat de inmiddels overleden heer Voogd (november 1964) geen verdere details over deze heirbaan te Wommelgem verstrekt, want prof. Mertens weet over Romeinse vondsten te Wommelgem (voorlopig althans) niets af. Eerst in 1851 zou een steenweg op de «lage baan» aangelegd worden, namelijk van de herberg «De drij Masten» (Wommelgem) tot aan de herberg «De drij Koningen» (Deurne). Het werk werd uitgevoerd door de h. A. De Mulder, mits 28.600 f r. De baan kreeg een breedte van 2.50 m. (een kasseier verdiende die tijd 1 tot 1,50 fr. per dag).

Het gedeelte van Wommelgem naar Ranst was reeds een achttal jaren vroeger gekasseid, nadat beide gemeenten eerst tot geen overeenkomst had den kunnen komen «betrekkelijk tot de afpaeling van de afteekening, voor wat aengaet de eerste afdeeling van deze steenweg» (MA). Dit betrof «bijzonderlyk tegen de regtmaeking te doen aen de plaets de «dry maste boomen» geheeten».

Oorspronkelijk liep de weg vanaf «De Drie Masten» meer zuidelijk, meer bepaald de baan op Millegem. Men wilde dus een kortere weg tot stand brengen tussen Wommelgem en Ranst, maar de financiële kant van de zaak schiep moeilijkheden. Uiteindelijk toch kwam alles in orde en werd het proces-verbaal van aanbesteding der werken door de Bestendige Deputatie, in zitting van 23 juni 1843, toegewezen aan de h. J. Pierens, uit Borgerhout, mits de som van 13.700 fr.. voor wat betreft «de eerste afdeling, van eene lengte van 1728 m.» «De tweede van eene lengte van 1868 m. is toegewezen aen den heer P. P. Van Brandt, van Lier. voor den prys van 14.900 franken» (MA).

Op 23 december 1843 werd de Bestendige Deputatie in kennis gesteld, «dat de bestraeting van den steenweg van Wommelghem naer het dorp Ranst, sedert den 7e der maend, volkomentlyk voltrokken is».

Op 23 februari 1844 besloot de Bestendige Deputatie goedkeuring te hechten tot de «voordlegging van den straetweg van Wommelghem naer Ranst, Broechem en den Lammerenberg» (MA). Het baanvak, 3212 m. lang, werd aangelegd door de h. J. Fierens, uit Borgerhout, mits de som van 26.100 fr.

Tot in 1880 verkeerde de «lage baan» echter in een allesbehalve goede toe stand. De weg was vooral erbarmelijk slecht tussen Wommelgem en Borgerhout. In zitting van 21 juni 1868 van de provincieraad sprak de h. Goris, burgemeester en geneesheer te Wijnegem, volgende woorden uit: «De steenweg der Herentalsebaan verkeert in zulke slechte toestand, dat het niet mogelijk is er over te rijden. De Provincie heeft al verscheidene sommen bijgedragen om hem goed te maken, maar de weg is nu slechter dan ooit». Na er op gewezen te hebben, dat een geschil gerezen is tussen de gemeentebesturen van Wommelgem, Ranst, Borsbeek, Deurne en Borgerhout, waarbij «niemand van hen denkt verplicht te zijn, dien steenweg goed te maken», vervolgde het lid van de Provincieraad: «De vraag was op wie de plicht lag, om het gedeelte der Herentalsebaan goed te houden, tot het hof van baron Osy. Wommelgem is niet genegen bij te dragen, omdat het geen ondersteuning toegestaan had; het geschil hierover heeft lange tijd geduurd, schoon het maar een lengte wegs van een half uur betrof. Ranst heeft gezegd dit gedeelte te maken, op voorwaarde dat het barreelrecht mocht ontvangen; de heer Gouverneur heeft gezegd dat het daar mocht op rekenen, maar tot hiertoe is er geen gevolg aan deze zaak gegeven. De barreel is gesteld tussen Borsbeek en Deurne. Er was overeengekomen, dat al de gemeenten zouden delen in de barreelrechten; al de burgemeesters en de Deputatie zijn bijeengekomen en hebben besloten dat zij allen a prorata zouden bijdragen; intussen ontvangen zij allen de barreelrechten en de toestand blijft altijd dezelfde. Daaruit volgt dat Ranst reclameert en Wommelgem ook omdat zij er niets van trekken, en nu komen zij vragen om aan dit conflict een einde te stellen. Ik hoop dat hun vraag zal aanhoord worden». (MA 1868 - blz. 244 - 245).

In zitting van 28 juli 1868 neemt de h. De Meester de zaak opnieuw onder handen: «Verscheidene inwoners van Ranst vragen dat de Herentalsebaan hersteld worde op het grondgebied van Wommelgem», terwijl in dezelfde zitting de h. Du Bois, burgemeester te Halle-Kempem, de klachten herhaalde van «de inwoners van Broechem en andere gemeenten». Dit wijst er dus op, dat de verbinding naar Broechem en verder, volledig geconcentreerd heeft gelegen over Wommelgem-dorp, «Tip» en Ruggeveld (Deurne). Meer en meer buitenmensen moesten echter voor zaken naar Antwerpen, zodat de kortere, doch zeer slechte weg langs «de Aeszak» de voorkeur kreeg. Daarom de aangroeiende klachten en de wens, om het gedeelte tussen Borgerhout en Wommelgem te herstellen. Ten slotte moest aan de veelvuldige klachten toch gevolg worden gegeven. Op 22 juli 1870 verklaarde de Bestendige Deputatie de Herentalsebaan «grote gemeenschapsweg», terwijl op 31 januari 1872 een kommissie samengesteld werd, bestaande uit de arrondissementscommissaris van Antwerpen (hij fungeerde als voorzitter) en een gemeenteraadslid van Borgerhout, Borsbeek, Broechem, Deurne, Massenhoven, Ranst en Wommelgem. «De kommissie zal de benodigde geldmiddelen vaststellen tot uitvoering der vereiste onderhoudswerken» (MA).

Een voorlopige herstelling «van het 1^e lot des buurtsteenwegs gezegd Herenthalsebaen, begrepen tussen de baan Antwerpen naar Turnhout en de grensscheiding der gemeenten Wommelghem en Ranst, werd op 14 mei 1875 toegewezen aan de aannemer Cornelis, uit Braine-le-Comte, mits 7.900 fr.». Op 16 januari 1880 werden dan de bestratingswerken «dier wegenis op 3 meters breedte» op het grondgebied Deurne, Borsbeek en Wommelgem, toegewezen aan de h. O. Hassaert, mits 30.989 fr.

Heel lang heeft deze verbetering evenwel niet volstaan, daar het verkeer steeds maar toenam op deze belangrijke verbindingsweg. De Herentalsebaan had dus de taak van de Antwerpsestraat volledig overgenomen. In 1889 verving weliswaar de stoomtram de postkoets op de «lage baan» en in 1926 verscheen de «elektrische tram», maar toch kreeg de verkeersweg - inmiddels tot

staatsbaan uitgeroepen - de weinig vleierende naam van «dodenbaan» of «de hel van Wommelgem-Ranst». Een voetpad was er niet en de fietsers konden slechts gebruik maken van een zeer eng pad naast de smalle straatweg.

Het gedeelte Deurne-Wommelgem werd ten slotte toch verbreed en gemoderniseerd in 1946. Het gedeelte tot Viersel (Broechem-centrum uitgezonderd) volgde in 1961-62, waarbij de uitvoering van het werk zeer traag vorderde ingevolge allerlei onvoorziene omstandigheden.

In 1964 is vastgesteld, dat het gemiddeld aantal voertuigen per dag op de Herentalsebaan 3.502 bedroeg in de richting Antwerpen (267 op het drukste half uur) en 3.303 in de richting Broechem (207 op het drukste half uur). Voor de Turnhoutsebaan bedroegen deze cijfers respectievelijk 5.781 (318) naar, en 5.690 (333) van Antwerpen; voor de autosnelweg 4.602 (235) naar, en 5.118 (303) van Antwerpen.

Geschil tussen Borsbeek en Wommelgem

Op 7 april 1849 besprak de Provincieraad een geschil, «ontstaan tusschen het gemeente bestuur van Wommelghem en van Borsbeeck ingevolge de beplantingen door deze laatste op den weg genaemd de Herenthalsche baen gedaen; de kruin van den weg de afgrenzing der twee gemeenten uytmakende, besluit men overeenkomstig het advies van Mr. den verslaggever dat indien de ruimte voor de circulatie op het grondgebied van Borsbeeck, niet van dry volle meters is. de boomen moeten uitgedaen worden, volgens de artikels 44 en 46 van het reglement van 11 augusty 1848. In het tegenovergestelde geval, 't is te zeggen, indien zy op eenen grooteren afstand van de kruin van den weg geplant zyn en krachtens eene wettige magtiging, zullen zy mogen behouden worden en zullen uitsluitelyk aen Borsbeeck toebehoren.

Van haren kant zal de gemeente Wommelghem onder dezelfde voorwaerden mogen planten, mits aen het gedeelte weg dat haer toebehoort eene breedte van 3 meters te laten» (MA - 1849).

Tolrechten

Eén van de vroegere middelen om de onkosten van de aanleg der steen wegen te dekken, bestond uit het plaatsen van tolbarelen. Bijna iedere steenweg had zijn bareel of barelen.

Na de aanleg van de eerste «kalseideweg» te Wommelgem (de baan over de «Tip» naar de baan Antwerpen-Turnhout in 1840), werd het jaar daarop volgend besloten een bareel te plaatsen. De bareel stond niet ver van de brouwerij «De draeiboom» en het bareelrecht (recognitie) voor ieder paard, bespannen of niet, bedroeg 0,10 fr.

De rekening over het bareelrecht van het jaar 1842 luidde:

inkomsten:	925,00 f r.
uitgaven:	666,47 fr.
saldo:	258,53 f r.

Dit saldo diende tussen de gemeenten Wommelgem en Deurne verdeeld naar verhouding der lengte van de baan op het grondgebied. Wommelgem bekwam 218,02 fr. (voor 2.825 m.) en Deurne 40,51 fr.(voor 525 m.).

In 1897: 279,63 fr. voor Wommelgem,
51,97 f r. voor Deurne.

In 1901: 735,17 fr. voor Wommelgem
131,82 fr. voor Deurne (GA).

Ieder jaar werd de bareel verpacht. Hier volgen enkele cijfers en pachters:

1852: P. Muchez. mits 650 fr.
1853: idem 810 fr.
1856: idem 625 fr.
1861: idem 300 fr.
1866: idem 200 fr.
1869: idem 250 f r.
1901: L. Sebrechts 1.000 fr.

Op de Herentalsebaan bestond vóór 1842 reeds een tolbareel, ter hoogte van het station. Ook de h. Muchez pachtte gedurende enkele jaren deze bareel. In 1845 o. a. pachtte hij de bareel mits 1150 f r. In 1849 werd «het bareelregt gesteld op den steenweg van Wommelghem toegewezen aan de vrouw Braeckmans voor de som van fr. 1100» (MA).

Toen de Herentalsebaan in 1851 gekasseid werd van aan de herberg «De drij Koningen» te Deurne, tot Wommelgem, besloot men op deze baan eveneens tol te heffen, «om geen nadeel toe te brengen aan het dorp van Wommelghem en aan het bareelregt bestaende op den steenweg leydend van Wommelghem naer de groote baen van Antwerpen op Turnhout» (MA). De bareel, bestaende uit «een paal», werd geplaatst ter hoogte van de brug over de Koudebeek. Het jaarlijks overschot (of te kort) werd door de gemeenten Deurne en Borsbeek ontvangen (of gedragen).

De eerste verpachting van de bareel bracht over een gans jaar 560 f r. op. Daar men dit bedrag te gering achtte, drong de gemeenteraad van Deurne aan op herverpachting en tevens op de toelating «de pael of bureau» door de pachter naar believen te mogen plaatsen tussen de herberg «den Aeszak» te Wommelgem en de herberg «het Hof van Londen» aan de St.-Rochusstraat te Deurne. De Bestendige Deputatie gaf echter geen gevolg aan dit verzoek. In 1882 moet «de pael» nochtans toch aan de herberg «De Merel» (tegenover het huidig ziekenhuis van O. L. Vrouw Middelaes» gestaan hebben. In 1863 was er inderdaad opnieuw betwisting aangaande het plaatsen van «de pael» en ditmaal moet gunstiger antwoord verkregen zijn.

Hier volgen enkele cijfers van de verpachtingen:

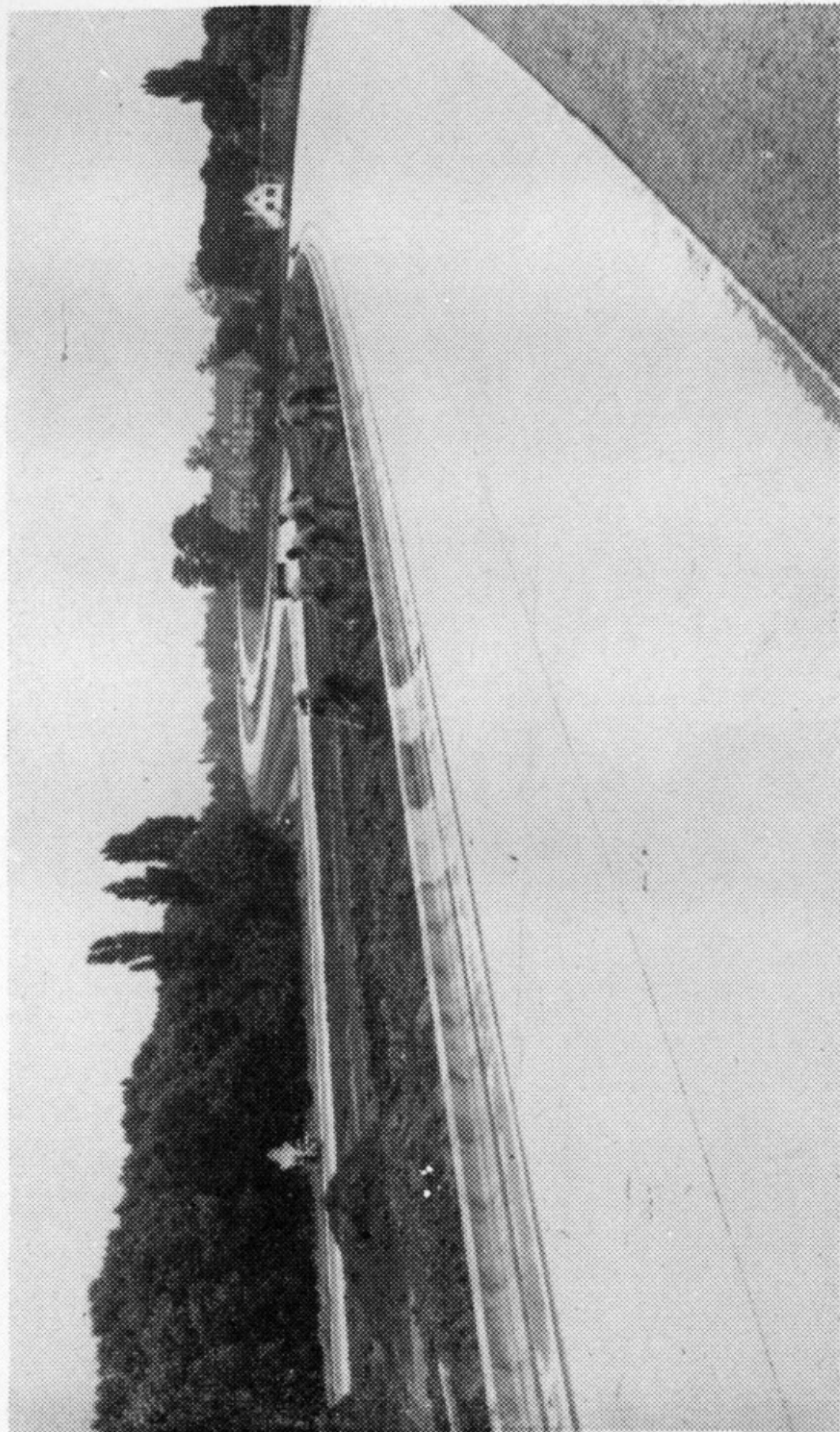
1852: Karel Leysen, Borsbeek	560 fr.
1853: J. B. Beirens. brouwer. Borsbeek	860 fr.
1860: Petrus Van Loo. Borsbeek	1105 f r.
1865: Jos Van Loo	1205 f r.
1866: idem	3050 fr.
1875: Jan Lambrechts	2225 fr.
1885: Hypp. Antoni, Oelegem	4575 f r.
1895: J. B. Jordens-Van Beylen	2900 f r.
1900: idem	4325 f r.
1905: Jos Van Gerwen, Deurne	7500 fr.
1906: Henri Struyf	8000 fr.

Van 1 januari 1907 af was de Herentalsebaan vrij van tol. In 1866 is nog een andere bareel geplaatst op de Herentalsebaan. Het «Memoriaal van Administratie der Provincie Antwerpen» geeft op datum 3 mei 1865 melding van: «Men zal aan een onderzoek onderwerpen, de beraadslaging waarbij de gemeenteraden van Borgerhout, Borsbeek, Deurne, Wommelgem en Ranst, machtiging vragen om twee barelen te stellen op de straatweg genaamd Herentalsebaan». Op 10 november 1865 werd dit verzoek gunstig geadviseerd. In 1879 pachtte onder meer Frans Mortelmans de tweede bareel mits 1595 fr. Ook de bareel aan de grens van Deurne pachtte hij ditzelfde jaar mits 2900 fr.

Een schilderachtig hoekje aan de Schijn. (cliché «Het Volk»).

De autosnelweg gekiekt te Deurne in de richting Wommelgem.

Op het grondgebied van Ranst en Broechem waren eveneens barelen geplaatst. In 1853 werd o.m. de bareel te Ranst verpacht aan «d'heer Florus aen den prys van fr. 1205» en te Broechem «aen d'heer Van den Bosch voor fr. 554» (MA).

Onze voorouders bestempelden de tolbarelen als een plaag. Dikwijls ontstonden geschillen, omdat men wel eens trachtte aan de betaling van het tolrecht te ontsnappen. Zo vinden we in de verslagen van het «Memoriaal van Administratie Prov. Antwerpen» (7 december 1849) een verzoek van de h. Sils (eigenaar van het «hof Kandonklaar»), om gedeeltelijk van betaling ontheven te worden, omdat «hy van Antwerpen komende zich met zyn rytuig naer zyn buitengoed te Wommelghem begeeft». De Provincieraad besliste, «dat er geene reden bestaan die vraeg intewilligen, aengezien de onmogelijkheid te bestatigen, of d'heer Sils de groote baen verlaet of niet, aen den buertsteenweg welken naer Borsbeeck leid, of wel aen dien van Wommelghem naer den Lammerenberg» (MA).

In 1843, toen bestratingswerken in uitvoer waren aan de Herentalsebaan, gedeelte Wommelgem-Ranst, protesteerde de pachter van de tolbareel (P. Muchez) tegen het feit, dat de aannemers van het werk (Van Brandt en Fierens) geen tol wilden betalen «voor de peerden en karren gebruykt tot het transport der materialen». De Provincieraad kon aan dit protest geen gevolg geven, gezien «de aannemers dezer werken het regt hebben het voordeel te genieten» volgens de wet van 31 maart 1833. Trouwens, aldus de Provincieraad, «de voordlegging van den steenweg zal voordeelig zyn aen den pagter, vermits het getal rytuygen die over de baen zullen ryden, merkelyk zal vernoogen». De h. Muchez legde zich evenwel niet neer bij deze uitspraak, blijkbaar met de idee, dat een andere pachter voordeel zou kunnen halen bij de verbetering van de weg. Volgens Muchez bepaalde de wet, dat «peerden, militaire wagens en rytuygen aen den staet toebehoordende of aen legers» alleen vrijstelling hadden, wanneer de paarden dan nog van «eene gekroonde L geprint op den linken bil door middel van heet ijzer» voorzien waren. Op 24 november 1843 diende de Provincieraad zich opnieuw te buigen over dit probleem. De «magtiging om het barreelregt te ontfangen van de karren en peerden materiaelen vervoerende voor het leggen van de twee gedeelten straetweg», werd evenwel nogmaals verworpen.

Even kunnen we nog blijven stilstaan bij de «dooibarelen», die gesloten werden bij felle dooi. Hiermede is de toegang verboden aan sommige voertuigen, waarvan het gewicht het wegdek te fel beschadigt. De wet werd in voege gebracht op 1 augustus 1899, toen er eigenlijk meer aarde- dan kasseiwegen waren. Juist deze kasseiwegen werden bij dooi losgewoeld onder het gewicht van de voertuigen, zodat een beschermende maatregel nodig bleek. Kantonniers, veld- en rijkswachters oefenden bij dooi toezicht uit over de navolging van de opgelegde beperkingen. Zo kon het gebeuren, dat een overtollige vracht afgeladen moest worden, wat dan meestal gebeurde op de plaatsen, waar een tolbareel stond. Vandaar de benaming «dooibareel».

Eerste verbindingswegen voor Wommelgem

Tot een flink eind in de 19^e eeuw had Wommelgem geen verharde straten. De gemeente kende alleen «zandstraten». Nochtans mogen we zeggen, dat Wommelgem sinds 1751 een kort stukje kasseiweg bezat op de wijk «Tip», dit van aan de Keulsebaan tot aan de brouwerij «Beirens». Het «klein steenwegske» naast het kerkhof van Deurne-Ruggeveld is er een haast historisch overblijfsel van. De invloed van de eigenaars der domeinen «Immerseel» en «Ternessen» moet

zeker gunstig gewerkt hebben op de aanleg van deze kasseiweg. We mogen echter zeggen, dat de eerste kasseiweg eerst in 1839 tot stand kwam tussen het dorpscentrum en de wijk «Tip» in aansluiting met de in 1751 aangelegde baan tussen de vernoemde brouwerij en de Keulsebaan. De werken werden toegewezen aan de h. Van Dun, uit Antwerpen, mits 14.400 fr. De baan (Antwerpsestraat geheten en aanvankelijk gesierd met een bomerij), kon echter meer een «slijkstraat» genoemd worden bij gebrek aan voldoende afwatering. In 1872 werd de baan naar het Ruggeveld doorsneden door de Krijgsbaan, dewelke de forten rond Antwerpen met elkaar verbinden moest.

In 1863 volgde de kasseiing van een tweede verbindingsweg, namelijk de Wijnegemsteenweg (de Torenstraat uitgezonderd). Het werk, uitgevoerd door de h. J. Hermans mits 37.600 fr., was voltooid in 1866, zodat Wommelgem rond dit tijdstip ongeveer 8 km verharde wegen telde. De weg naar Wijnegem was vóór 1863 slechts een «karspoor». aan de Schijn niet opgehoogd. Net als bij de overgang aan de Eenhoornstraat (Schijnvoort). betrof het hier een voorde. Tijdens de wintermaanden was de weg, samen met de beemden, overstroomd. De voetgangers werden dan op bepaalde uren met een hoge kar doorheen de voorde vervoerd.

Ook op de wijk «Tip» bestond eertijds een voorde, al kwam hier veel vroeger (waarschijnlijk onder de invloed der heren van Wommelgem) een brug tot stand. Zeker was er in 1722 reeds een brug (RA). Deze brug werd in 1859 hersteld. «Men keurt goed», aldus de Provincieraad op 23 september 1859, «de kosten gedaen voor de herstellingswerken der brug op de Schijn, aen den steenweg van Wommelghem naer Deurne en beloopende op 1285,89 fr.» (MA).

In de kom der gemeente werden in 1871 voor de eerste maal verhardingswerken (in kasseistenen) uitgevoerd. De aannemer was de h. L. Van Roey, uit Vlimmeren. mits 1.950 fr. en de werken diende hij uit te voeren rond de kerk.

In 1875, toen de eerste verlichtingslantaarns in de gemeente verschenen ¹, werd de Oelegemsteenweg aangelegd. Hier ook was de h. L. Van Roey uit Vlimmeren aannemer, mits 30.102 fr. Dit werk verliep evenwel niet in vlot tempo en in de maand juni vroeg de aannemer uitstel tot de volledige afwerking «uit hoofde dat eenige eigenaren hunnen grond weigeren af te staan» (MA). Dit verzoek werd toegestaan op 17 september 1875 en de baan was eerst in 1877 voltooid.

In 1881 volgde de kasseiing van de Vremdesteenweg. Het werk werd uitgevoerd door de h. O. Hassaert, uit Antwerpen. Ook in 1881 is de Handboogstraat (toen Zandstraal) gekasseid.

Als voornaamste verbindingsweg met Antwerpen hield men het dus bij de baan tussen Wommelgem en Ruggeveld. In 1880 geschiedde immers eerst de volledige afwerking van de Herentalsebaan.

---

¹ de Provincieraad stemde op 22 januari 1875 «een buitengewoon krediet van 328,59 frs. op de begroting van 1875 om de kosten van de aankoop en het plaatsen van lantaarns te bestrijden», nadat de gemeenteraad van Wommelgem op 21 november 1874 de h. Ludovicus Pranck gelast had, tot het leveren «van olie, wicken en glazen voor de lampen op het dorp», mits 95 fr. (GA).

In 1872 verschenen de eerste olielampen in de dorpen Zandhoven. Stabroek en Herenthout. In 1874 hadden reeds 25 landelijke gemeenten een «begin van straatverlichting», namelijk drie tot tien magere lichtpunten aan kerk. gemeentehuis of de herbergen.

Te Antwerpen verscheen de gasverlichting in 1840 en de elektrische in 1892.

In de 19e eeuw bezat Wommelgem dus praktisch niets dan zandwegen, die in de winter ware modderpoelen geleen. Sommige wegen waren bovendien wegens regen en sneeuw menigvuldig onbruikbaar. Vroeger diende het onderhoud aan de wegen uitgevoerd door de inwoners van de gemeente zelf. Dit gebeurde nog in de 19e eeuw, want in een verslag van 20 november 1828 geeft burgemeester Corluy volgende gegevens over aan de heer Gouverneur:

«Getal ingezetenen, overeenkomstig art 24 van het reglement aan het verrigten van hand- en spandiensten onderworpen: 147;

getal der werkdagen welke aan ieder op zijne beurt doorgaans worden opgelegd: 2.

getal ingezetenen aan het verstrekken van karrevrachten onderworpen: 96;

gezamenlijk aantal paarden door derzelve gehouden wordende: 130;

hoeveel dagen in het jaar wordt elk paard gewoonlijk tot den dienst geroepen?: 2 dagen.

Aanmerkingen: men observeert dat allen de paarden in dezen staat gebragt niet alle maer gedeeltelijk 2 dagen tot den dienst worden geroepen, mits er altijd meer handwerk dan wel karre vrachten aen de wegen noodig is te verrigten» (GA).

Bovendien werden politieverordeningen uitgevaardigd om de straten rein te houden. Het politiereglement voor Wommelgem in 1836 vermeldde hiervoor onder artikel 33:

«Alle eigenaars of huerders zullen ten minsten eens ter week, en wel des zaterdags, de straet voor aen hunne huizen, plaetsen en hoven moeten doen keeren.

Zy zullen in het warmste van den zomer en byzonder van 15 Juny tot 15 Augusty de straet langs heen hunnen woningen met versch water, ten minsten eens daags moeten begieten» (GA).

Waren de eerste «uitvalswegen» gericht naar Ruggeveld, dan heeft de economische ontwikkeling de kortere verbindingsweg met Antwerpen over «de Aeszak» in de hand gewerkt, al geschiedde dit aan een moeizaam tempo. In 1881 beschikte Wommelgem over een kasseiwegennet van 11,5 km. lengte. Einde 1950 bedroeg de totale lengte aan wegen in de gemeente 80 km., waarvan nog 49 km. in natuurlijke toestand.

In 1964 bedroeg de totale lengte der wegen 87 km. (staatsbanen, provinciebanen en gemeentewegen), waarvan slechts 31 km. met een verhard wegdek. Er is de laatste 25 jaar weliswaar flink gemoderniseerd aan bepaalde straten, maar van algemene wegenbouw en aanleg van riolen, kan moeilijk gesproken worden. Verschillende straten «roepen» om verbetering en verharding. Tevens zal ook een oplossing dienen gezocht tot ontlasting van het verkeer in bepaalde straten. Men denke hierbij aan de Dasstraat, die wel als de drukste «handelsstraat» bestempeld kan worden en waar het parkeren allerlei problemen stelt. Er moet te Wommelgem (dat nu bepaald de landbouwstructuur doorbroken heeft) nog heel wat verwezenlijkt op gebied van wegenbouw, maar gezien het uitgestrekte grondgebied, zal deze verwezenlijking eerder langzaam tot stand komen.

Varia

- 2- 3-1910: de gemeenteraad hecht goedkeuring tot aanleg van een elektriciteitsnet. De aanleg der verlichting in het gemeentehuis kostte 200 fr.
- 7- 5-1912: de raad beslist tot aanleg van een gasleidingnet in de gemeente.
- 19- 9-1912: de raad keurt de aanleg van een drinkwaternet af, daar «het drinkwater der gemeente Wommelgem van goede hoedanigheid is» (verslag gemeenteraadszitting).
- 14-1-1913: de raad keurt de aanleg goed van een telefoonnet. Twee openbare telefooncellen zullen geplaatst worden: één in het gemeentehuis en één in een herberg, dewelke het toestel dag en nacht ter beschikking van de bevolking moet houden. De raad diende te stemmen voor een bepaalde herberg. Deze van Moorkens haalde het met één stem op deze van Fien Van de Velde.
- 7- 3-1925: de raad beslist het telefoonnet aan te sluiten bij Antwerpen.
- 15-5-1929: goedkeuring onteigeningsplan der St.-Damiaanstraat en bestratingswerken uitgevoerd in 1930. De kosten beliepen 546.000 fr. Hernieuwing van de straat in 1963.
- 15-10-1960: aanvang aanleg waterleidingnet.

De Diligences

Fungeerden de gemeentelijke besteldiensten in de steden van Vlaanderen en Brabant reeds in de 13e eeuw. dan bereikten zij echter slechts in de 16e eeuw hun volledige ontwikkeling. Het vervoer van brieven en van reizigers met hun koopwaren, was meestal de taak van de besteldiensten. Dit geschiedde met zware huifkarren, die voorzien waren van ongemakkelijke zitbanken. Over de slechte wegen was het geen plezierreis met de «schokkende, nauwe, dreunende, vuile, tochtige, harde, tuitelige doos; een soort van rommelende buikstap op vier wielen; in de ene hebben we geen plaats voor onze knieën; uit deze komen wij met bevroren tenen, uit gene met een stijve nek; wij rijden ons ziek, wij rijden ons hoofdpijn». (Nikolaas Beets). Dat het vervoer per diligences niet van gevaar ontbloot was, getuigt de aanbeveling van 11 september 1845 door de gouverneur der provincie Antwerpen naar de gemeentebesturen gericht en waarin hij op een strenger toezicht aandrong. In dit schrijven wees hij op de «rytuygen op twee wielen of met één peerd bespannen, welke het besluit van 1829 niet toelaat» en dat een overbelasting van reizigers en koopwaren regelmatig werd vastgesteld, wat «grote ongevallen kan veroorzaken» (GA).

Ongeveer om de twintig kilometer werden de paarden omgewisseld (wisselplaatsen) of rust gegund (pleisterplaatsen). Daar de herbergier ook leven moest, ging aan de wisselplaatsen veel tijd verloren bij het vervangen van de paarden. De reiziger warmde of friste zich ondertussen op in de herberg, die meestal de naam «In de Afspanning» droeg. Ook te Wommelgem bestond zulke herberg, dewelke deze naam droeg en vele jaren aan het station uitgebaat is door de familie Staps. De herberg werd door oorlogsomstandigheden verwoest in 1940.

Door het immer toenemend vervoer van koopwaren, werden afzonderlijke voertuigen ingelegd, uitsluitend bestemd voor de reizigers. De postdienst, alsmede de verschijning van de krant, heeft in grote mate bijgedragen tot de toenemende intensiteit van de openbare

vervoerdienst, dewelke zelfs aan een reglementering onderworpen ging worden. De landelijke postdienst in de provincie Antwerpen werd ingevoerd in 1836, waardoor iedere gemeente verplicht was een brievenbus te plaatsen. Dit geschiedde meestal, en ook voor Wommelgem, aan de kerk.

Aanvankelijk verschenen de kranten éénmaal in de week, maar het aantal nam met de jaren toe. In 1830 verscheen «Het Antwerpsch Nieuwsblad» dry mael's weeks, te weeten dynsdags, donderdags en zaterdags». Met de uitvinding van de stoomkracht traden de diligences in de geschiedenis.

Openbare Vervoerdienst

Reeds in 1880 was er ernstig sprake van vervoerdienst voor reizigers en goederen op te richten tussen Antwerpen, Wommelgem en andere gemeenten uit de Kempen. Het eerste plan was zelfs groots opgevat met een verbinding tussen de Scheldestad en Tilburg, waarbij de Provincieraad op 3 december 1880 de voorkeur gaf «aan de rechtstreekse linie van den Ouden-God, naar Baarle-Nassau. gaande langs de gemeenten Wommelgem op Ranst, Schilde, Westmalle. Brecht en langs het zuiden van Hoogstraten en dit met het doel de belangen der stad Antwerpen te dienen en plaatsen te bevoordelen welke geen enkel groot werk van openbaar nut hebben zien uitvoeren» (MA).

Reeds op 27 juli 1869 had de h. Goris, burgemeester van Wijnegem, in de Provincieraad aangedrongen op het leggen van «een ijzeren weg voor het kanton Zandhoven, dat tot hiertoe niets gekregen heeft». Hij voegde aan zijn betoog nog het volgende: «IJzeren wegen zijn schatten voor de streken die zij doorkruisen. Het bezit van een ijzeren weg is voor al de omliggende plaatsen een wezenlijk geluk. De grootste waarde der ijzeren wegen wordt ook bewezen door dit feit. dat plaatsen die reeds vele ijzeren wegen hebben, er niettemin bij vragen» (MA).

Ook in 1886 was er een voorstel ingediend een «ijzeren weg» aan te leggen van Antwerpen, via Wommelgem en Hoogstraten en Breda. Ook van dit plan kwam niets in huis. vooral omdat sinds 19 maart 1885 een studie klaar gekomen was, dat de oprichting voorzag van een stoomtramdienst tussen Antwerpen-Wommelgem-Broechem De goedkeuring der plannen volgde op 25 augustus 1888 en op 31 oktober 1889 reed op de «Aeszaklei» voor de eerste maal een kuchende stoomtram, waarmee meteen een einde gesteld werd aan het rijk van de postkoets. Meer en meer bewoners uit Wommelgem, Ranst en Broechem dienden zich voor handelszaken naar Antwerpen te begeven, terwijl tevens vele arbeiders hun werkterrein in de havenstad gevonden hadden. Onze voorouders dienden soms te 4 u. de baan op om, na een flinke wandeling van ongeveer twee uur, tijdig op het werk toe te komen. Als alles meeviel, gebeurde dit met de stoomtram op een klein uurtje. Voor het goederenvervoer zorgden «de marchandises» en Wommelgem had hiervoor zijn vast station tegenover de herberg «Oud België», terwijl de in mei 1940 vernielde herberg «In de Afspanning» alleen een herinnering bleef uit de tijd der diligences.

Na 36 jaar «dienst» diende de stoomtram plaats te ruimen voor de elektrische tramlijn. De dienst Zurenborg-Wommelgem werd op 10 maart 1926 ingehuldigd, terwijl de bewoners uit

Ranst en Broechem het nog tot 5 februari 1928 dienden te stellen met de stoomtram. Bij de inhuldiging van de elektrische lijn Wommelgem-Broechem, droeg de h. Notaris Fesingher een humoristisch huldedicht voor, waarin hij het wel en vooral het wee van de stoomtram tot uiting liet komen. Hier volgt een kort gedeelte uit dit «huldedicht»:

«O, oude stoomtram, nooit proper en rein,
g'hebt ons geleerd wat wanorde kan zijn.
Waar is de tijd dat ge waart zonder kolen,
En de bazen van die tijd bevolen,
Kolen in de buurt te gaan zoeken,
Om thuis te geraken zonder vloeken.
Vertrek voor d'uur. Aankomst te laat.
Twee uur wachten aan de statie,
Zo was toen de regulatie¹

De elektrische tram diende evenwel op zijn beurt plaats te ruimen voor een autobusdienst. Zij telde zelfs niet zoveel «dienstjaren» als de stoomtram, die er 36 telde, tegenover 32 voor de elektrische tram. Op 27 september 1958 is inderdaad de autobusdienst in gebruik gekomen.

---

¹ Het volledig hulde- of «spotdicht» is te vinden in «Ranst en zijn gehucht Millegem», door Jos Proost (blz. 31-32); uitgave «Gitschotel Buurschap» 6^e jg. nr 1).

III

Betekenis der straatnamen

Betekenis van de wijk- en straatnamen

De studie der plaatsnamen is belangwekkend voor de kennis van onze taal en voor de geschiedenis van de klankenleer. Zij vormen ook een rijk materiaal voor de kennis van persoonsnamen. Een zeer groot aantal onzer toponiemen bewaart inderdaad de herinnering aan de man, die eens het besluit nam, zich ergens te vestigen en er zijn huis te bouwen. Onder dit opzicht zijn o.m. te vernoemen:

- Wommelgem:* (Wimilinceimo in de 8e eeuw); is het «heem der familie van Wimilo». Wimilo is een verkleinwoord van Wimmo, vleinaam van Wigimöd.
Wijnegem: het heem der nakomelingen van Wino.
Oelegem: (Olenghem in 1161). van Odilo of Ole.
Millegem: van Millo, vleinaam van Milbrecht.
Massenhoven: (Massenehoua in 1140). van Matso, vleinaam van Madelbrecht.
Emblem: van Amilo (echter onzeker).
Ranst: van Hrammo (eveneens onzeker).

De betekenis van de plaats- en streeknamen geven verder een aanduiding over de stammen die in de streek gewoond hebben. Veelal zijn het bij ons Franken, meer bepaald Saalfranken.

De oudste bewoners hadden ook de volle aandacht voor de aard der streek. Vaak behielden sommige dorpen, wijken en zelfs straten de naam, die de volksmond het eertijds gaf, ook al kreeg de aard van de plaats een geheel andere betekenis. Vernoemen we o.a.:

- Deurne:* (van Durninum en Dorne), in de doornen (doornstruiken).
Borsbeek: de beek aan het dicht struikgewas.
Schilde: (Schinda in de 12e eeuw), het lo of bos aan de Schijn.
Vremde: (Frimethe in 1003), «vrije weide» of de «Vreemde streek»; «verre streek».

Naast de plaats, kreeg ook de weg en ieder huis een naam, die door het volk gegeven werd naar de aard van de bodem, een rivier, een bos, nabijgelegen gebouw en veelal ook naar een persoon. De meeste dier benamingen zijn later officieel op kaarten aangebracht, al hield men het aanvankelijk bij het nummeren der wegen. Te Wommelgem droeg de huidige Dasstraat en Ternesselei het nummer één, waarmee bewezen is, dat de baan als de belangrijkste verbindingsweg met Antwerpen aanzien werd. De Welkomstraat droeg nummer 2; Torenstraat nr. 5; Oudebaan nr. 8; enz.

Iedere naam van een gehucht, straat of weg, is zinvol geweest, hoe duister de betekenis ook schijnen mag. De sterke verandering van de namen in de loop der eeuwen, hebben echter wel eens de vreemdsoortigste omvorming en verminking tot stand gebracht, zodat het verklaren van plaats- of straatnamen geen gemakkelijke taak is. De oudste vormen moeten opgezocht, waarbij de ontwikkeling der klanken, de aard der dialecten en andere bijzonderheden, in acht dienen genomen. Daar zijn zelfs plaatsnamen, waar de geschoolde taalkundigen en de specialisten op het gebied van de toponymie zelf geen weg mee weten. Zij die van overouds de plaatsnamen schreven, hebben meestal voor alle mogelijke omvormingen gezorgd, wat men «volksetymologie» noemt. Wanneer men bepaalde familienamen in de loop der jaren volgt in officiële documenten, treft men hier trouwens ook allerlei omvormingen aan. Nemen we een voorbeeld aan putoirs, naar pittoirs tot Pittoors.

Bovendien gebeurde het, dat een woord zeer sterk de invloed onderging van het plaatselijk dialect. Ten slotte is er bij de studie der plaatsnamen een flinke dosis geluk nodig, zodat enkele van de hiernavolgende verklaringen op wankelende grond rusten, daar de raadpleging van oude kaarten niet altijd het gewenste resultaat opleverde en een waas van duisternis hangen liet.

Tal van oude benamingen hoort men thans slechts sporadisch of zelfs niet meer. Op een oude kaart uit 1722 (getekend door F. Van der Straten en berustend op het Rijksarchief te Antwerpen), kan men nog oude streek-benamingen vinden in het Wommelgemse, onder meer: Lapperbos; «Den Hollander»; «Het Aerdeken»; Boomveldeken; Den Riet Bempt (gelegen tussen de Schijn en de gedempte Herentalsevaart); Meulen Bempdt (eveneens aan de Schijn en de Herentalse vaart); den Biesaert (bies kan strook of boordseel betekenen); het Leyken in den Biesaert; het Veldeken (de grond tussen de Autolei en brouwerij Beirens); Het Pee-Veldeken; Het Poort Block; Den Wit Voet en het Gemeth (thans het «rondpunt» der autostrade aan de Autolei); Laerdonck; Hooghveld; De Vijf Vierendelen; de Doelen (gegraven greppels?); Den Tempel (op Kandonklaar - waarschijnlijk naar de voormalige Roosekapel, zoals er toen ook een «capellaen» was); de seven bunder; St.-Anna-Lint (lint = bos); den dobbelen cant; Het Cruys; De Visser (tegenover de herberg «Het Lindeken»); Tolhuyzen (op de Tip); de Huister en Hulstblock (hulst is een boomnaam en blok een omheinde akker; reeds in 1272 vermelden de archieven in de St.-Michielsabdij deze benaming «hulst bloc. dat den selve Jacop den teenghiet(er)e behoort»). De zeer merkwaardige benaming «het Peert kerckhof» komt insgelijks op de kaart voor. De strook grond was «70 roeden 1/2 groot» en gelegen naast de «heirbaene naer Antwerpen», aan de Tip. Het is wel mogelijk, dat op deze eertijds flink beboste plaats, paarden begraven werden. Deze en vele andere benamingen werden door het volk gegeven en hebben (misschien jammer genoeg) bijna allen de tijd niet kunnen trotseren.

In de hiernavolgende lijst zal men nog enkele minder bekende benamingen aantreffen, die echter interessant genoeg blijken, om opgenomen te worden.

AESZAK:

een oudere benaming luidt «den haessack» in 1743 (RA) en «Den Haaszak» (een afspanning), wat wellicht een foutieve schrijfwijze is. In 1649 is er in «Scabinale Protocollen» (RA) inderdaad sprake van de «herberg genaemt den Aesack» en een oude kaart uit het jaar 1722 (RA) vermeldt «Aessack». Kan «Haaszak» duiden op het «lage bodembezit van Havik» (persoonsnaam), ofwel op «een hazelaarsbos op lage bodem», dan is «aas» de naam voor een beek. Met de Koudebeek in de onmiddellijke nabijheid, zou het ook kunnen duiden op een «laagte in de bodem van een beek», daar «zak» niets anders betekent dan «een laagte in de bodem».

ANTVERPIASTRAAT:

de verzekeringsmaatschappij «Antverpia» (Mariaburg) liet over de aangekochte gronden op Kandonklaar (vroeger een voetbalveld), een straat aanleggen, die de naam Antverpiastraat kreeg (1956).

AUTOLEI:

is de Krijgsbaan (1872) of Militairebaan. De eerste moderne baan op Wommelgems grondgebied, kreeg een passende naam.

BEELDEKENSWEG:

de benaming komt reeds voor in 1841. Volgens Prims betekent het «beeldeken» een weg over akkers.

BEEMDKANT:

de oudste archieven spreken van «de bempt» en «het bemdeken», gelegen «in Schijnaerden» (RA). De oudste betekenis is «de kant van een hooiland, dat tot het algemeen bezit behoort». Men vindt ze in de regel langsheen rivieren en beken op alluviale, vochtige gronden. Het Rijksarchief spreekt nog over «Meulen Bempdt»; «Riet Bempdt»; «Wisselbeempt» (beemd, dat elk jaar van eigenaar wisselt) en «Middeldromme» (het middenste beemd-stuk).

BEGONIASTRAAT:

op Kandonklaar zijn twee straten genoemd naar bloemen. De Begonia behoort tot de Begoniaceën. dat 400 soorten groepeer.

BEUKENLAAN:

vroeger «Draeiweg» (weg aan de «draai»; bocht); op 10 december 1962 genoemd naar de boomsoort behorend tot de familie der Fagaceën, die veertig tot vijftig meter hoog kunnen groeien.

BORS:

alhoewel men in beschaafd Nederlands «beurs» zou willen zeggen, was het wel degelijk «de bors» door de volksmond gegeven; dus bors als in Borsbeek. Bors betekent dicht struikgewas. De plaats waar nu de St.-Damiaanstraat op het kruispunt Handboogstraat-Kaakstraat uitgaat, zal vroeger wel een bebost gebied geweest zijn. De bevolking gaf aan zulke plaats een naam naar de aard ervan, zoals wel eens de naam naar een bepaalde woning gegeven werd; bijvoorbeeld «De Kroon», naar het zeer oude huis «de croon» (1742 - RA) en «croene» in de 16e eeuw. Zoals het volk ook nog benamingen gaf aan de «Bogaerd» (ontstaan uit boomgaard = ingesloten ruimte met bomen); «Doornboom» (wijst op de plaats waar een doornboom staat of stond); «de Statie» (vroeger het tramstation); enz.

CALUWAERTSSTRAAT (Luit. Karel):

was de zoon van dr. Emiel Caluwaerts (burgemeester) en sneuvelde als luitenant in het leger op 29 september 1918 te Pervijze.

CORLUYSTRAAT:

(vroeger Molenweg), Gommaar Corluy (1769-1847) was burgemeester van 1822 tot 1847).

CRUYENVELDEN:

(op de Keer), is een totale omvorming van kraaiveld (Kraaienbos), van het bekende ravengeslacht. Reeds in 1210 stond het gebied bekend als «Crailo»; in 1220 was de naam omgevormd tot Craille; in 1225 Kraile; in 1272 Craheyle (Staatsarchief) en ook Craeyle («hamello Crayle, in parochiis de Wimmelghem, Ranst en Holenghem». toebehorende aan de abdij van Sint-Michiels te Antwerpen - Uit «Geschiedenis van het aloude Brabant» van Goetschalckx). In 1389 luidde de benaming Crayeale en in 1394 Crayle. Daarna ging het van Crayen tot Cruyen. Eén der latere overschrijvers moet met «cruyen» kruid bedoeld hebben, dit is groente, kool, bloesem.

DAHLIASTRAAT:

genoemd naar de bloem van de Zweedse botanist Dahl. De bloem behoort tot de familie der

Composieten en is rond het jaar 1800 uit Mexico in Europa ingevoerd.

DAMIAANSTRAAT (Sint):

een oudere benaming luidde Achterstraat, die over «Meuleveldt» liep. Later omgedoopt naar één der hulppatronen (H.H. Cosmas en Damianus). De H. Damianus stamt uit een Arabische familie en is, omwille van zijn geloof, in 303 onthoofd door de landvoogd Lysias.

DASSTRAAT:

vroeger Antwerpsestraat (de straat naar Antwerpen). Later genoemd naar de das, dat op zeker ogenblik kans maakte de everzwijnen in het gemeentewapen te verdringen (zie hoofdstuk der kaak). De das is in de heraldiek het zinnebeeld van de waakzaamheid, omdat het dier, volgens het volks geloof, zijn eigen schaduw vlucht.

DENIESSTRAAT:

bij beslissing der gemeenteraad in 1961 genoemd naar de vroegere eigenaar der gronden aldaar (Denies).

DENNENLAAN:

maakte vroeger deel uit van Kallement; op 10 december 1962 genoemd naar de boomsoort der dennen (naaldbomen), waarvan wel tachtig verschillende soorten bestaan. In Europa komt er nochtans praktisch maar één soort voor: de Zilverden (Abres alba) of Zilverspar.

DIEPENBEEKSTRAAT:

naar de Diepenbeek. Diep wijst op de aard van de beek, die ontspringt te Vremde, uitmondt in de Schijn en een verval heeft van 1 tot 1,25 m. per 1.000 m. Er kan evenwel ook een persoonsnaam aan verbonden zijn. R. Van Passen (in «Toponymie van Kontich en Lint») geeft een opsomming der bezittingen van Lysbeth van Diepenbeke te Wommelgem in de 13e eeuw. Zij bezat o.a. «een bempde geleghen tot Gheylenvoirt», nabij de eigendommen der St.-Bernaardsabdij, aan de grens van Vremde.

DOORNAARDSTRAAT:

vroegere benaming luidde Koeistraat (gewijzigd bij beslissing der gemeenteraad op 13 april 1961). Koeistraat naar de plaats waar de koeien grazen. Men dient evenwel ook rekening te houden met de oudere schrijfwijze «Kooistraetje - weg van den steenweg van Wommelghem naer Antwerpen naer de beemden» (GA). Kooi kan afgeleid zijn van gooi, een nevenvorm van gouw; dit is: landschap, streek aan een water gelegen (de Schijn). «Den doornaerd» is eveneens een oude benaming voor de streek tussen de Ternesselei en Schijnbeemden en wijst op braakliggende gronden met gras en doornen begroeid.

DRAAIBOOMSTRAAT:

de brouwerij «Beirens» droeg als eerste benaming «De Gulden Cammer» en daarna (1823) als tweede benaming «De Draeiboom». dit naar de typische wijze waarop de brouwketel over het vuur gebracht werd met een draaibare boom.

DRIEMASTENBAAN:

er zouden aldaar drie mastenbomen gestaan hebben. Vandaar ook de vroegere herbergnaam «De drij Mastenbomen». In 1749 was er ook «een stede genaempt de Masten, toebehoirende aen wed. J. Vleeschouwers» (RA).

EENHOORNSTRAAT:

«horne» is een hoek en «hoorn» een landpunt, landtong. «Eén» kan verwantschap hebben met heen = riet. Haast zeker is «eenhoorn» een waternaam, verband houdend met de Schijn, die, bij het eeuwige spel van ebbe en vloed, buiten haar oevers trad, maar op een plaats een min of meer droge plek behield, dat met riet begroeid was.

EIKENLAAN:

vroeger Kallement; op 10 december 1962 genoemd naar de boomsoort der eiken.

EKSTERVELDEN:

in 1841 Echelveld, maar veel vroeger nog exter en in de 16e eeuw «dexterken». Komt van eikenbos + veld. De weg over Ekstervelden heette vroeger Oeleghemvoetweg» (GA).

In 1685 was er ook sprake over «echelput», dewelke echter «aen de molen» (GA) gelegen was.

FORTBAAN - FORT II STRAAT:

naar het in 1864 gebouwde fort 2. Fortbaan heette vroeger «Laerstraetje (weg nr. 45), lopend van de Herenthalschebaen naer het gehucht 't Klein Laer» (GA). Is verlegd na de bouw van fort 2.

Fort II-straat (eveneens verlegd) heette vroeger Laermolenweg (nr. 43) en liep «van het gehucht Candoncklaer naer den molen van Borsbeeck» (GA).

GODSHUISWEG:

weg door de gemeenteraad op 10 december 1962 genoemd naar het St.-Jozefs-Godshuis, gebouwd in 1907 naar de plannen van bouwmeester A. Van der Gucht.

GUDDEGEMSTRAAT:

(Guddegem) - het heem der familie van Gudo, Gutto of Goddo. In 1394 is er reeds sprake over Guddeghem bij de «stichting eener kapellanie in een kasteel te Wommelghem» - Pottmeyer H. In 1019 en 1050 is er sprake van de hoeve «Guddengehem» (Vandeputte in «Annal. Abbat St. Petri Bland») en H. Pottmeyer vond zelfs Gutdingahem in het jaar 967.

GULKENRODESTRAAT:

omvorming van Hulgenrode. Hulinghrode (16'e eeuw), Hulkenrode (1624), Hulgenrode (1641), Heuligenrode (in 1779-RA). Gulkenroye (in 1759-RA), Gulkenrode (1812), Gulgenrode, Hulligenrode (1897). Duidt op de ontginning van een man met de naam Hulinc, die kan behoren tot de groep Hulfrid of Hulgêr. Rode. van het dialectische rade; is de naam voor een in ontginning genomen stuk woeste grond, hetzij bos, hetzij heide, waar begonnen moest worden het opstaande hout te rooien.

HANDBOOGSTRAAT:

vroegere benaming luidde Zandstraat, naar de aard van de weg. Omgedoopt naar de actieve plaatselijke handbooggilden.

HERENTALSEBAAN:

baan naar Herentals. Vroeger «Aeszaklei» en «Lierschebaen» (weg van de herberg den Aeszak naer Wommelghem» = Aeszaklei en «weg van Wommelghem naer Ranst» = Liersebaan - GA). Voor betekenis Aeszak: zie aldaar.

HEYAERDSTRAAT:

(Den Heyaert) - «De hey Aert» in de 18e eeuw (GA). «Hey» komt van heidebos of heikant. Heide is een «onvruchtbaar land». Haert is harde zand grond, heidegrond. Aardt (aert) duidt op «de gemene weide, braakland» of «onbebouwde grond met gras begroeid en waarop vrijgeweide bestond».

HOEVENSTRAAT:

de weg naar de Moffenhoeven.

HOFSTRAAT:

naar het voormalig hofke «Roose». De weg heette vroeger Vogelenzangweg: «weg van het gehucht 't Klein Laer naer de huizing genaemd: de Vogelenzang» (GA).

HOGENAARDSEWEG:

aard (aert) is onbebouwde grond met vlas begroeid. Hooggelegen onbebouwde grond.

HOOGVELD:

in 1722 vermeldt de kaart van F. Van der Straten «Het hoogh velt». Een open veld dat hoog gelegen is, dat gekromd, gebogen, gewelfd is.

IMMERSEELSTRAAT:

(Immerseelvelden, -beemden), naar de familie en het hof «Immerseel». Volgens P. Van den Boogaerde betekent de benaming Immerseel: koehouderij (vacherie), naar het Skandinaafs. Volgens dr. de Vries bevat «Immersele» (1161) de persoonsnaam Immo en de toevoeging -sele. Vandaar dat Prims «Ymmerssele» een oude Frankische nederzetting noemt. De vermelding «Hemmerssele». door Goetschalckx in een document uit 1283 is waarschijnlijk een foutieve schrijfwijze. H. Pottmeyer vond als oudere benaming «Incmarsele», wat de samenstelling inc, mars en sele bevat. Inc, ing, enk is bouwgrond, voorzien van grachten of heiningen. Mars (mers) is de naam voor laagland. Sele kan woonhuis, weidebos of moerassig betekenen, zodat de oorspronkelijke toestand van geheel het gebied aan «de Tip» wel degelijk past aan de verklaring moeras en laag land Op Immerseelvelden was vroeger (omstreeks 1565) nog een «St.-Peetersdijck, aen de cant van de vaert» (RA).

JACOBSVELDWEG:

komt in menig archiefstuk uit de 19^e eeuw voor. Naar de vroegere eigenaar van het veld.

JOANNASTRAAT (SINT):

vroeger Drijvierendeelweg (nr 59), «weg van de Kerkstraat naer het bouw land: genaemd Drijvierendeel» (GA).

Genoemd naar het klooster en meisjesschool St.-Joanna. De H. Joanna de Valois. koningin van Frankrijk, is de stichteres van de Orde Zusters van de Tien Deugden van O. L. Vrouw, genaamd Annunciaden. Zij werd geboren in 1464 als dochter van Lodewijk XV. koning van Frankrijk. Stierf in alle eenvoud te Bourges op 4 februari 1505.

KAAKSTRAAT:

naar de historische schandpaal of «kaeck».

KALLEMENT:

oudere benamingen Callement en Calemment (1749). Zou kunnen duiden op «bergmente» = bergmuntekruid. Geloofwaardiger evenwel schijnt de aanduiding van cale, wat een «kale strook grond» betekent en -ment van meent, meen; wat een «gemeenschappelijk gebruikt land» is. Vroeger was er ook nog sprake van de «Calementschoef» (GA).

KANDONKLAAR:

reeds in de 15e eeuw is er sprake over Campdonc; de hoeve «Campdonc» (1600); «Laerdonck» in 1722 (toen nog een zeer bebost gebied - BA); «'t Campdoncken Laer» in 1751 (RA), evenals het «gehucht 't Klein Laer» (GA). Camp kan een landstuk - veld of ook een kampplaats betekenen. Donk komt van het oudere dunga of dong (mest), wat oorspronkelijk «moeras, zompige wildernis met gras en struikgewas», of een «zandige opduiking uit het moeras» betekenen moet.

Laar kan als betekenis hebben: 1. een open plaats in een bos; 2. onbebouwde woeste grond-gemene weide; 3. moerassig land - armoedige, dorre streek.

KAPELLEVELD - KAPELSTRAAT:

het veld (de straat naar) de St.-Janskapel.

KAPITTELBOS:

(op de Keer); er was een Kapittelweg en Kapittelveldweg. Kaptittel is afgeleid van caput= hoofd, hoofdstuk.

KASTANJELAAN:

maakte vroeger deel uit van het Kallement; op 10 december 1962 genoemd naar de boomsoort der kastanjes.

KASTEELSTRAAT:

de straat naar het kasteel «Selsaten».

KEER (DE) - KEERBAAN - HOGE KEER:

moeilijk te verklaren. Keer betekent enerzijds een doodlopende weg en anderzijds een bocht aan een rivier. Er is nog een derde betekenis, ontstaan uit kirs= waterloop met veel waterkens. Zo goed als zeker moet de benaming in verband staan met de Schijn, die vroeger (9e eeuw) te Wommelgem op sommige plaatsen nog 50 meter breed was. In de Atlas der Buurtwegen (1841) is er nog sprake van «Hoogekeerstraetje, Oostkeerweg, Oostkeerstraetje. Noordkeerstraetje, Noordkeerweg» zoals er ook sprake is van «Noordstraetje, Oost- en Westweg» en een «Noordtak» aan de Sumbekehoeve. De wegen liepen meestal naar de beemden en weiden aan de Keer en de Schijn.

KEMPENLAAN:

de laan naar de Kempen. Kempen, meervoud van kamp = campus = hoog vlakte, veld.

KERKENHOEK:

de hoek aan de kerk. Is de hoek der Adolf Mortelmansstraat-Jan Moonsstraat. Vroeger was dit gebied volledig bouwland en in 1850 stond er slechts één woning in de «Langenreep»: deze van Jacobus Geeraerts.

KERKPLAATS:

de plaats (dorpskom) aan de kerk.

KWADE GAT:

gebied tussen fort 2 en Moffenhoeven. De «Atlas der Buurtwegen» vermeldt «de weg van de steenweg van Wommelgem naar Antwerpen, naar landen genaamd: «het Kwaedgat» - (nr 37) - «Kwaedgatweg». Gat betekent «losweg voor akkers en weiden». Kwaad kan duiden op de aard van de streek: slecht, vuil, doch ook op een afgelegen land.

LAARSTRAAT:

verkorting van Kandonklaar - de straat naar het gehucht (Kandonk) laar. De huidige (verlegde) Portbaan droeg vroeger de naam «Laerstraetje».

LANGEWEG:

duidt de aard van de weg aan.

LELIEBAAN:

(oudere benaming luidde Leliekensweg), naar de bloem van de familie der lelie's (lila - lillium), waarvan verschillende soorten bestaan.

LIEVEVROUWSTRAAT:

(vroeger Kallementschoefweg), op 10 december 1962 genoemd naar het kapelletje in de Torenstraat, toegewijd aan O. L. Vrouw van Bijstand en gewijd op 31 oktober 1954.

LINDEKENSWEW:

(vroeger «De Backerweg» -1722), in 1841 vermeldt de «Atlas der Buurtwegen» reeds een Lindekensweg, die liep van «'t Candoncklaer naer de huizing het Lindeken». De strook grond tegenover de herberg «Het Lindeken» draagt sinds eeuwen deze benaming. Het eigendom van Marie Josephina Naets, weduwe van Philippus Jacobus Braeckmans. brouwer van «Den Draeiboom». bevatte in 1813: «het huis groot 600 roeden, den grooten witvoet (bouwland) 1 Bunder 300 roeden; den kleinen witvoet (bouwland) 1/2 B.; het vierendeel (bouwland) 75 r.; den driehoek (bouwland) 73 roeden en het Lindeken 101 r., dus samen 4 B 49 r.» (handschrift E.H. Geens). Mogelijk is de naam gegeven naar de boomsoort der linden, maar op vele plaatsen is hij ook gegeven, omdat de weg uitkwam op «de lint» of «De Linden», waaronder het genecht of de gerechtszitting gehouden werd. Te Hemiksem stonden lange tijd voor de schepenkamer drie linden. De linde is het symbool geworden van de gemeentevrijheid. Oude archieven der gemeente Wommelgem, berustend in het Provinciaal Archief, vermelden het woord «linde» regelmatig bij het nemen van beslissingen door de schepenen en de gemeenteraad, zo zelfs nog op 26 december 1823: «De Gemeenten Raed vergaderd ter aenzoekings van den Heer Borgemeester, ten linde te voorzien en voor te stellen als schepenen...» (PA).

MARIASTRAAT:

maakte vroeger deel uit van de Oudebaan en had later als benaming Kelderweg (kelder waarin mestvocht opgeslagen werd). In 1947 bekleog gemeen teraadslid Jozef Liekens zich over deze benaming. Op voorstel van burgemeester Peers. is dan de naam gewijzigd in Mariastraat, naar de echtgenote van het raadslid (Maria Thijs).

MABIA-CLARASTRAAT:

genoemd naar de dochter van de h. Volkaerts, vroegere eigenaar van het hof «Kandonklaar» en pionier tot stichting van de hulpparochie O. L. Vrouw Boodschap.

MOFFENHOEVEN:

(oudere benamingen Moeffenhoeven - Moffenweg), enkele hoeven op die plaats werden verschillende eeuwen met «moffen», dit is kleine, met de hand gevormde bakstenen, opgetrokken.

MOLENBAAN:

de baan naar de (gesloopte) molen van de h. Goris. De oude archieven (RA) maken verder melding van «Meulenveldt» en «Meulen Aert, gelegen tot Wommelegom bij den Meulen»

MOLENBEEKSTRAAT:

naar de beek, die van voormelde molen naar de Diepenbeek stroomt.

MOONSSTRAAT (JAN):

Jan Moons, veearts, was eigenaar van het «hofke», dat zijn naam draagt (thans «hofke Uzermans», vroeger ook «Kappelenhof»). In 1627 heette de plaats «Soffraenberg» of «souffraensberg» (ABM). De betekenis van deze laatste benaming is niet te verklaren en heeft zeker niets te maken met het Perzische za'farân (saffraan). Jan Moons was burgemeester van 1851 tot 1866. Het hofke Moons werd gebouwd in 1625.

MORTELMANSSTRAAT (ADOLF):

vroegere benaming luidde Langenreep, wat kan duiden op een oever. Volgens E.H. Jos. De Schutter betekende «langenreep» een wal, versterking of grens rond een dorpskom opgetrokken. In 1949 is deze benaming gewijzigd in Adolf Mortelmansstraat, naar de 24-jarige soldaat, die op 12 mei 1940 te Temploux sneuvelde. Hij woonde in deze straat in het huis nr 38.

MELKERIJSTRAAT:

naar de vroegere melkerij-uitbating in deze straat.

NETELAARSTRAAT:

de benaming der wijk «De Netelaer» is zeer oud. Kan genoemd zijn naar een «ader van netelen» die daar weelderig getierd moet hebben.

NIJVERHEIDSSTRAAT:

bij beslissing der gemeenteraad in 1961, ingevolge de groeiende nijverheid en industrie in het Wommelgemse, na de aanleg van de autosnelweg. Maakte vroeger deel uit van de gesplitste Uilenbaan.

OELEGEMSTEENWEG:

de steenweg naar Oelegem. Op oude kaarten komen in deze buurt nog vermeldingen voor als «de Nieuwebaen» (weg naar Schilde vóór het Albert-kanaal gegraven was); «Kleyne Oelegemseweg»; «Kapittelweg» en «Kapittelveldweg».

De Oelegemsesteenweg. (cliché «Het Volk»).

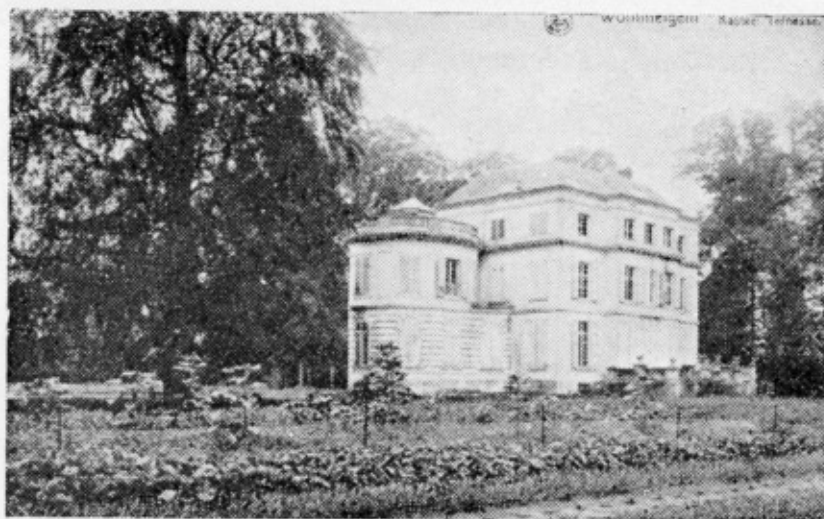
De Sint-Damiaanstraat in 1925

De Dasstraat in 1932.

De laatste overblijfselen van het hofke «Roose»
(pentekening van kunstschilder Albert RAUS).

Het verdwenen kasteel «Ternessen».

De Welkomstraat op 29 juni 1905.
De bewoners begeven zich op hun paasbest opgedirkt
naar de jaarmarkt op het dorpsplein.

OUDEBAAN:

de oudste benaming luidde «weg over 't Laer». Voor de Autolei tot stand kwam, was de Oudebaan de enige verbindingsweg tussen de Herentalsebaan en «Immerseel». De weg doorkruiste «het goed van Volkaerts» en volgde verder het traject der huidige Maria-Clarastraat en Mariastraat. Toen de Autolei aangelegd is, kreeg de aan stukken «gesneden» weg over het Laar de naam «Oudebaan», dewelke toen ook nog door het landgoed van het «hof Kandonklaar» liep. Op 22 april 1922 besloot de gemeenteraad de weg te verleggen en de Oudebaan in aansluiting te brengen met de Autolei (naast de huidige herberg «Prins Boudewijn»). De oude weg door het «hof Kandonklaar» werd afgeschaft.

PAPENBUNDER:

eertijds een stuk land (1 3/4 bunder groot) op het Kapelleveld «tussen de Kerkweg en de Kerkstraat» (thans Jan Moons- en Torenstraten), dat eigendom was van de pastoor. «Pape» komt van priester.

PASTOORSBOS:

alhoewel ook voor een groot deel op Oelegems grondgebied gelegen, droeg de weg naar dit bos, of het «pad van Wommelghem naer Oelegem en Schilde» (nr. 78) vroeger de naam «Pastoorstraetje». Het bos was eigendom van de onderpastoor. De weg is nu grotendeels opgeslorpt en verlegd wegens de aanleg van de autosnelweg.

PIETING - PIETINGBAAN:

de gemeentearchieven vermelden ook «De Peeting» en «Pettingen». Allerlei betekenissen kunnen hier aangehaald, waarbij «pet» van put komen kan (vlasputten ?), maar veeleer ontstaan kan zijn uit de naam Pieter (Petrus), met toevoeging -inga (Pieteringa); dus «het heem van Pieter». Dr. J. Lindemans, Jos Schrijnen en dr. de Vries zijn allen overtuigd, dat iedere plaats naam met de uitgang -ing, aan een persoon toegeschreven moet worden. In «Nederlandse Volkskunde», 2e deel, wijst Jos Schrijnen op «de namen der bekende koningsgeslachten bij de oude Franken: de Nerovingers, de Carolingers, de Capetingen. Maar ook zo ontstonden onze Frankische geslachtsnamen Benning (zoon van Benno), Nolting, Budding». De gronden, aldus wijlen dr. Lindemans in «Kleine leidraad bij de studie der plaatsnamen», met de naam enk (inc) als suffix, zijn voorzien van grachten of heiningen, om de onderlinge delen te scheiden. Het is een middeleeuwse rechtsterm, waardoor gemeenschappelijke leenmansdiensten en vroondiensten bedoeld worden. Wanneer dr. de Vries de herkomst van de plaats naam Pettinghem in Oost-Vlaanderen (oudere vorm van Petegem), verklaart (Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen), gelooft hij ernstig in een heemnaam, verbonden met het patronymicum Petting van de persoonsnaam Petta of Petrus. Zou voor het Wommelgemse Pieting één zelfde conclusie getrokken kunnen worden ? Een in het latijn opgestelde akte van 11 maart 1260 maakt melding van «broeder Petrus de Wimmelghem», die rechtsgebruik bezat over gronden op de grensscheiding Vremde-Wommelgem en toebehoorde aan de St.-Bernardsabdij. In andere oorkonden is er trouwens ook nog sprake over Arnoldus de Wimmelghem (akte van 20.1.1262); Joannes de Dorne: Arnoldus de Ranst; Joannes de Lippelo; enz. Een akte uit het jaar 1272 vermeldt, dat Hermertrudis elk jaar «twee solidos» moet betalen aan «broeder Petrus van Wimmelghem, monnik en procurator van de heilige plaats van Bernardus, voor het werk van de abt en convent van die plaats».

POPULIERENLAAN:

in 1965 genoemd naar het bomengeslacht der wilgenfamilie.

ROLLEBEEKSTRAAT:

(maakte vroeger deel uit van «Moffenhoeven»), door de gemeenteraad op 2 juni 1959 genoemd naar de Rollebeek; een beek met een snelle loop (het water «rolt»). Verval der beek bedraagt ongeveer 1 meter per 1.000 meter.

ROOSEKAPELLELAAN - ROOSEWEG:

naar het «Hofke Roose». De familie bewoonde het kasteeltje tot 1822 en Jan Roose de Baisy, heer van Martinsart, bouwde in 1650 een kapel, toegewijd aan de H. Maria. De mooie kapel diende in 1860 gesloopt bij de bouw van fort II. Roose betekent in de toponymie riet.

SCHAWIJK:

is de samentrekking van schade + wijk. Schade duidt een moerassige weide, ofwel een stuk heidegrond aan. Wijk kan voortkomen van het latijnse vicus, wat een deel van een stad of dorp is, of ook een woonplaats kan zijn.

SCHEERSEL:

oudere benamingen: «Het Schersel»: «Het Schaersel» («weg van Wommelghem naer de plaets genaemd: het Schaersel = Schaerselweg» (GA); «Schaersselbosch» in 1722 (RA) en «Schaerbosch» (RA). Alles kan hier neerkomen op scheren, scheuren, snijden. Schaar betekent ook aandeel -grondstuk voor dieren. Scheersel zou aldus kunnen duiden op een gescheurd stuk land (een buiten de dorpskom gelegen strook grond), waarin de bewoners (of een persoon daartoe gerechtigd) een aandeel tot gebruik hadden. Het achtervoegsel -sel bevestigt het gemeenschappelijk gebruik ervan. In het «Schaerbos» (in 1722 was deze streek nog flink bebost en hoorde toe aan graaf de Broeckhoven - RA), zouden de houtgewassen ook wel eens tussen gerechtigden in bepaalde scharen verdeeld geweest kunnen zijn.

SCHIJBEEMDEN:

gans het gebied aan de Schijn heet Schijnbeemden, met als variaties Schijnstuk (RA), Schomme (RA), Schijnfort (RA), Schijnfortbrugge (KA), Schijnaerden, Semfort (KA). De omvorming van Schijn door de eeuwen heen geschiedde als volgt: Scinda (12^C eeuw), Scindus (13e eeuw). Seint (1273 en 1358), Schinda, Scindere. Schine, Scheynd.

Scindere of «schinden» komt van scheuren, snijden of rijten (Prims). Volgens de Vries zou het ook kunnen duiden op «helder water».

Schijnfort slaat op de voorde aan de Schijn (doorwaadbare plaats); Schomme (schom) op onvruchtbaar land en Semfort komt van sem = zomp + voorde (Scintfort in 1273).

SCHRANSHOEVEBAAN - SCHRANSWEG:

herinnering aan een der oudste hoeven van Wommelgem. Een schans, kamp (oppidum). versterking of verschaning, heette mote. Schrans is een gewestelijk getint woord voor mote. Bijna ieder dorp bezit nog een schrans, die de laatste vorm is van een versterkte hoeve met omwateringsgracht en waar de bewoners hun toevlucht zochten wanneer wapengeweld de vredige rust onder de dorpelingen verstoorde. In het bezit van de schrans- of grondheer, was de versterkte hoeve een «militaire inrichting», die later de zetel werd der landbouwonderneming van de grondheer. Zo sprak men van een schranshoeve of vroomhoeve. J. B. Stockmans spreekt in «Deurne en Borgerhout», deel II, blz. 32, ook over «het Foorte ofte Schransse van Candoncklaer».

De Schranshoevebaan heette vroeger Drijhoeksweg (nr. 51), «weg van de Herenthalschebaen naer het bouwland genaemd: den Drijhoek» (GA). De Schransweg droeg vroeger de naam Schransmolenweg (nr. 54) weg van den Schranshoef naer den steenweg van Wommelghem naer Ranst» (GA).

SELS ATENSTRAAT (TUIN WIJK):

naar het hof «Selsaten» (Zelsaete - Selsaeten). De eerste benaming van het hof luidde «Ter Hage», wat duidt op een stuk land beheind met een haag, ofwel op een streek met veel bossen. De naamverandering in «Selsaten» moet +/-1155 tot stand gekomen zijn. Selsaten is de zate of nederzetting in een sali (Selsatehoeve). Sali = plaats waar een gemeenschap samen kwam.

SERCLAESDREEF (T):

naar de vroegere bezitter (1853-1888) van het landgoed «Hulgenrode», baron Edmondus de 't Serclaes. Werd geboren te Wommersom op 29 mei 1818; huwde barones Hubertina de Gilman en overleed op 29 februari 1888. De naam 't Serclaes is voor de eerste maal aangetroffen in een akte van 1346, betreffende de doortocht aan de Slachmolen. nabij Oppem (Brabant). 't Serclaes of T'Serclaes = heer Claes, d.w.z. «het kind van messire Niklaas (Claes of Klaes)». (Aard- en Geschiedkundig Woordenboek der Belgische gemeenten - deel II, blz. LI, van E. De Seyn).

SILSSTRAAT:

naar de vroegere bezitter (1849 tot 1881) van het hof «Kandonklaar», Hendrik Sils. Was gehuwd met Sidonia Duez en overleed op 22 november 1881.

SMISSTRAAT:

heette vroeger Smitsweg of Kaeckpad. Is genoemd naar de smidse (smisse is oudhoogduits) van Frans Van Mechelen.

SPEELVELDEN:

(achter de vroegere herberg «Het Speel» aan de Keer); herkomst is onzeker. Wellicht kan een aanknoping gevonden op «stuk hout», dus «een afgescheiden grondstuk met laag struikgewas».

SPORTSTRAAT:

de Kon. Ternesse V. V. had er zijn voetbalveld van 1933 tot 1963.

SPRINKHAANVELDEN:

grotendeels op Borsbeeks, maar ook gedeeltelijk nog op Wommelgems grond gebied gelegen (hoek Koudebeek-Herentalsebaan). Spring - sprang - spreng, is de tak van een bron. Haan of haen kan afgeleid van hagan = bosje.

STENENKRUISSTRAAT:

een handschrift van E.H. Geens maakt melding van «Steynekruis» - waar een kruis van stenen stond. In 1835 was er ook een «Steenekruisleiken»: «weg van het gehucht De Biestemansstraet naer Oeleghem» (GA).

STOMMEHOEVESTRAAT:

oude kaarten vermelden «De Stomme» en «Stommehoevevelden». Zoals Moffenhoeven gevormd is uit Moff en + een groep van boerderijen, zal Stommehoeven wel op dezelfde wijze tot stand gekomen zijn, waarbij de overlevering duister is. Stom zou men kunnen afleiden van «boomstomp»; te vergelijken met stambosje; stambos = stronk; dus «de hoeven aan de boom-stompen» (?) In een document betreffende de verdeling der tienden te Wommelgem

(1762) is er sprake van «Item soo heeft de pastoreij noch ene schoof in de stomme thiende alhier...». Kan de hoeve dienst gedaan hebben als «thiendeschuur»?

SWINKELSSTRAAT (JOS):

(vroeger Kerkenweg), Jos Swinkels was schepen te Wommelgem van 1915 tot 1918 en van 1919 tot 1926. Geboren te Lier op 18 oktober 1856; overleden op 6 juni 1930.

TERNESSELEI:

naar het kasteel en landgoed «Ternessen» (gesloopt in 1943). Indien we mogen aannemen, dat de eerste benaming «Ten Esschen» was (aanvang 17e eeuw) dan kan dit een afleiding zijn van de boomnaam es, maar «esschen» kan ook gemeenschappelijke bouwlanden betekenen. Een oude kaart van de gemeente Deurne-Borgerhout duidt nochtans «Ter Nesse» aan (zonder ch dus). Het is kenschetsend dat de oorkonden van de St.-Michiels-abdij spreken over «'t goed Ter Elst» te Wommelgem (13e eeuw) en dat op één der hoeven van «Immerseel» in 1284 Willem van Nesse («dictus de Nesse») woonde. Hij was jaarlijks 20 schillingen Leuvens schuldig aan de abdij («Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude Brabant» - boekdeel X-Goetschalckx). De hoeve zal waarschijnlijk nog bestaan hebben toen het kasteel «Ternessen» rond het jaar 1600 gebouwd werd, zodat de eerste eigenaar zich daaraan wel eens geïnspireerd zou kunnen hebben, vooral, omdat «nes» nat, laag land. moeras betekent. Deze betekenis brengt ons inderdaad dicht bij de werkelijke toestand van de oorspronkelijke bodem aldaar. Het «Ten» of «Ter» spruit uit de geslachtsnaam Van der- en Ver-.

TERSTRATEWEG:

de weg naar de straat. Terstraetenhoeve: de hoeve aan de straat.

TIP:

tot nog toe hebben we deze benaming nergens op een officiële oude kaart gevonden. Denkelijk moet de benaming door het volk gegeven zijn, ook al schrijft E.H. Geens in 1899: «Immerseel en Ternessen worden nu gemeenlijk Tip geheten» (ABM). De betekenis van de benaming is duister. Het zou kunnen duiden op een uithoek, maar is ook synoniem voor punt = «spits, toelopend perceel» (R. Van Passen in «Toponymie van Kontich en Lint», blz. 576 en waarin zulkdanige benaming ter sprake komt). Kan ook wegens de inslag van het volk komen van «Dip», wat wijst op een «diepe beek». Anderzijds is Tibbe een taillebos - een rij bomen.

TORENSTRAAT:

(vroeger Kerkstraat), de straat die vertrekt aan, of loopt naar de kerktoren.

TUINBOUWSTRAAT:

naar de iever van de bevolking, die nog niet zovele jaren geleden hoofdzakelijk van land- en tuinbouw leefde. Vroeger heette de straat «Zwijnweg» (nr. 49), «weg van de Herenthalschebaen naer het bouwland gezegd: het Armstuk» (armstuk kan betekenen: erf stuk of ook «leeg stuk»).

UILENBAAN:

lopend naast het (eertijds) zeer beboste landgoed «Ternessen» en de beemden, moet de baan haar naam wel danken aan de vele uilen die in de bossen leefden, (begin der 19e eeuw reeds Uilenstraat).

VAN ASSCHESTRAAT:

op de hoek van de Hofstraat en de huidige Van Asschestraat stond een zeer oude hoeve, die meer dan een eeuw lang bewoond werd door de familie Van Assche. De hoeve is kort voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog gesloopt, daar het gebouw, naar het oordeel der militaire deskundigen, te dicht tegen fort II stond. De straat kreeg de naam naar de familie Van Assche, als herinnering aan de oude hoeve.

VAN TICHELENLEI:

naar Petrus Van Tichelen (1829-1893), burgemeester te Wommelgem van 1885 tot aan zijn dood.

VEER (HET):

(nabij de Schijn achter «Withof» of de Sombekehoeve), waar men met een pont, veer of veerschuit de Schijn overstak. Veer komt van «Vare» = varen, of van var = voorde, kleine doorwaadbare plaats.

VELDSTRAAT:

de weg naar het veld. De gewone benaming voor bouwland is veld.

VERBRANDELEI:

(vroeger Verbrandestraat), de weg naar het kasteel «Selsaten», dat in 1542 door de troepen van Marten van Rossum in brand gestoken werd. Sindsdien kreeg het slot ook de naam «het Verbrandhof».

VOGELENZANG:

wijk nabij «klein Laer». zegge de hoek aan de huidige Hofstraat-Herentalsebaan-Fortbaan. Moet duiden op een (eertijds) bosrijk gebied, waar veel vogels zingen.

VOLKAERTSLEI:

alvorens het hof «Kandonklaar» aangekocht werd door de kloosterorde der Zusters Annonciaden v.z.w.d. Huldenberg, was dit gebouw eigendom van de heer Jan Gommaar Maria Volkaerts (geboren te Lier op 26.8.1844). De straat tegenover de herberg «De Warande» is, als dank aan de pionier tot oprichting der hulpparochie van de O. L. Vrouw Boodschap en eigenaar der gronden aldaar, naar hem geheten (1934).

VREMDESTEEENWEG:

(vroeger Vremdebaan), de weg naar de gemeente Vremde.

VRIJGEZELLENSTRAAT:

(vroegere benaming luidde Molenbaan), de weinige huizen die er in 1944 stonden, waren bewoond door... vrijgezellen. In een humoristische bui, doopte de gemeenteraad deze weg naar deze vrijgezellen.

VUILEN AKKER:

(tussen Kwade Gat - Moffenhoeven - Herentalsebaan». «Vuylen Aecker» in 1750; aard van de akker (akker was eertijds een bouwland, welk gemeen bezit is der dorpsgemeenschap).

WELKOMSTRAAT:

vroegere benamingen: «Lierschestraet» en «Ranstschestraat» (weg nr. 2). De straat van het vroegere tramstation naar de dorpskom en die de personen, die te Wommelgem toekwamen, «welkom heette».

WIEKESTRAAT:

naar de molen van maalter Goris, die in deze straat stond tot 1921 (wieken van de molen).

WIJNEGEMSTEENWEG :

de steenweg naar Wijnegem.

Het gedeelte Torenstraat tot Oelegemsteenweg droeg vroeger de naam «Sombekestraetje» (later Sombekestraat), naar de familie Sombeke - Sumbeke (Sombekehoeve). De familie Sumbeke (Sumpbeka in 1223) is van Boechoutse afkomst en de naam betekent «moerasbeek».

ZWART BLOK:

(het grondgebied palend aan de gemeente Oelegem en dat rond het jaar 1835 toebehoorde aan baron Pilips van de Werve de Schilde). Zwart is te verbinden met vuil of donker en blok aan een afgesloten strook grond.

ZWIJN:

te Wommelgem waren twee zulkdanige benamingen, genoemd «Het Swin» en «Het Zween». «Het Swin», gelegen nabij de Vuilen Akker en de Tuinbouwstraat, kan wijzen op zwijn (varken), daar er vroeger een hoeve stond, die «Het Zwijn» heette en eertijds ook een brouwerij moet geweest zijn.

«Het Zween» (van «Zwin») is gelegen tussen Kapelleveld en Guddegem. Het is - aldus E. H. Geens in een handschrift uit het jaar 1899 - «een lage landstreek, zo genoemd naar een beek die daar langs loopt, komende van het dorp, waar zij haar begin heeft, en aflossende in de Schijn tussen Guddegem en Beemdkant».

In West-Vlaanderen komt «Zwenne» voor, wat, evenals «Zween», afgeleid is van Zwin. dat letterlijk betekent: «kreek» = bocht aan een water.

De enge paadjes tussen de huizenrijen (bijvoorbeeld de weg naast het gemeentehuis of naast de gemeentelijke feestzaal in de Dasstraat) en die in de Atlas der Buurtwegen allen met een nummer opgetekend staan, zijn niet toevallig tot stand gekomen. Eensdeels brachten zij soms een scheiding tussen eigendommen, maar het voornaamste doel van deze paadjes betekende de belangrijke hulp die zij konden vormen bij het uitbreken van een brand. Dit gebeurde vroeger heel wat vaker dan nu en naar wettelijke voorschriften dienden zulke paadjes tussen de huizen voorzien. Via deze paadjes konden de woningen beter langs de achterzijde bereikt worden, vooral dan de stallingen, schuren of hooimijten.

Omvorming benaming Wommelgem

- 726 WINLINDECHIM, vermeldt in een «begiftigingsakte» van «de vermaarde man Rohingus en zijn ega Bebelina, ten voordele der kerk te Antwerpen» (Pottmeyer in «Enige Nasporingen over de plaats namen der provincie Antwerpen» - blz. 120-121).
- 726 WIMILCHENO, in het testament van de H. Willibrordus.
- 1155 WIMLEGEM, in een diploma van Nicolaus, bisschop van Kamerijk, evenals in een akte van hertog Godfried van Lotharingen in 1161.
- 1161 UUEMBELCHIM, in een andere akte van voormelde hertog.
- 1166 WIMBELCHEM. in nog een andere akte van dezelfde hertog.
- 1186 WIMBELGEM, in een gunstbrief van Radulph, bisschop van Luik.
- 1226 WUMMELGHEM, kerkarchieven van Borsbeek.
- 1262 WIMMELGHEIM, in het testament van «Katerina, filia quondam Wilmari» (24.4.1262).
- 1272 WIMMELGHEM, archieven van de St.-Michielsabdij.
- 1273 WIMMELGHEEM en
WUMELGHEEM, in archieven van de St.-Bernaardsabdij.
- 1278 WOMELGEM, in een diploma van hertog Jan I. waardoor Jan van Liere de heerlijkheid in leen ontvangt (opgesteld in de Franse taal).
- 1280 WOMMELGHEEM, in een schepenakte van de gemeente (ook in 1281 in een oorkonde der St.-Michielsabdij).
- 1284 UMELGHEM, in archieven van de St.-Michielsabdij.
- 1289 WUMMELGHEM, kerkarchief.
- 1308 WOMMELGEM (verkoop van goederen en rechten onder Deurne door Gerardus, abt van Ename).
- 1378 WOMMELGHEEM, in de archieven der St.-Michielsabdij; in 1409 in een akte van Willem van Berchem, heer van Malle; ook nog in 1468 in een akte van Lisbeth van Immerseel.
- 1387 WOEMELGHEEM, in een schepenakte van Antwerpen.
- 1394 WOMMELGHEEM. «stichting eener kapelrij» op een kasteel te Wommelgem (Pottmeyer).
- 1461 WOMLEGIEM. kerkarchief.
- 1497 WOEMELGHEEM, in een akte van notaris J. De Keyzer.
- 1609 WOMELGHEM, kerkarchief.
- 1640 WOEMELGHEM, op grafzerk van E. H. de Beersse, pastoor (zie lijst der pastoors).
- 1755 WOMMELEGOM, in het Rechterlijk gemeentearchief, berustend op het Rijksarchief te Antwerpen.

Daarna is steeds WOMMELGHEM en vanaf 1935 WOMMELGEM te vinden.

IV

Rampen

Rampen

In vergelijking met sommige streken van ons land, is Wommelgem betrekkelijk gespaard gebleven van veelvuldige zware rampen. Nochtans hebben drie soorten onheilen de bevolking wel eens geteisterd, namelijk de oorlogen, de ziekten en de strenge winters.

Inval der Noormannen

In de 9^e eeuw had ons land fel te lijden van de Noormannen. Toen Karel de Grote in 814 overleed, brokkelde zijn machtig rijk door allerlei omstandigheden uit elkaar. Spoedig was West-Europa weer aan verwarring onderworpen. Verwoesting en barbaarsheid brachten bijna geheel Europa in beroering. Velen waren zelfs de mening toegedaan, dat het einde van de wereld nabij was. Verschenen in Zuid-Europa de Sacrenen en in Duitsland de Magyaren, dan maakten de Noormannen onze gewesten onveilig. Deze laatsten waren afkomstig uit Denemarken, Noorwegen en Zweden. De voornaamste aanvoerder droeg de naam Godfried. De onvruchtbaarheid van de Noorse bodem lokten de woestelingen aan tot zeeroof. Er was bovendien de haat tegen het Christendom die hen aanzette de rooftochten tot in West-Europa uit te breiden. Gent werd het centrum waaruit de tochten vertrokken. Later richtten de Noormannen ook een hoofdkwartier op aan de Dijle, nabij Leuven.

Onvervaard doorklieften de «Vikingers» de Noordzee op hun laag gebouwde en vlugge schepen (snekken). Moet men de kroniekschrijvers geloven, dan zouden de Noormannen zelfs in zekere zin de stichters van Rusland zijn. Zowel het Angelsaksisch als het Frankisch rijk kreeg het hard te verduren. De Noormannen, die uitstekende scheepsbouwers en zeelieden waren, bleven inderdaad niet enkel langs de kusten opereren, maar drongen over de rivieren het binnenland in. Zij konden beschikken over een voortreffelijke inlichtingsdienst en hadden een behoorlijke geografische kennis. Ze hadden het vooral op kerken en kloosters gemunt. In 836 werden al de bestaande kerken van Antwerpen en Deurne geplunderd en verwoest. Over de Schijn, die te Wommelgem nog 80 meter breed was, drongen zij ook door tot onze streek, waar de bevolking eveneens beroofd werd. Weldra waren de dorpen langsheen de Schelde en de Schijn verlaten, maar de Noormannen waren nog niet verzadigd en drongen steeds verder het land in. Hun tochten gingen zelfs tot Luik en Parijs. De rooftochten moeten het ergst geweest zijn tussen 880 en 890. Wommelgem was toen praktisch geheel verlaten en het bevolkingscijfer nihil. Een schrijver uit die tijd verhaalde over de Noormannen: «Zij dorstten naar brand en moord en maakten het land tot een onbevolkte woestenij, waar men zelfs geen hond meer hoorde blaffen». De graven en hertogen stelden zich dapper te weer en verschaften schuilplaatsen in hun burchten aan de opgejaagde bevolking.

Hongersnood zorgde voor dramatische tonelen. Eerst in 892 konden de Noormannen verdreven worden, dank zij het machtige leger van de Oostfrankische koning Arnulf van Korinthe. Na de aftocht van de Noormannen kwam er een periode van wederopleving, zij het dan nog onstandvastig.

Plundertochten van Marten van Rossum

In oorlog gewikkeld met keizer Karel, zette Frans I, koning van Frankrijk, zijn bondgenoot, de hertog van Gelderland, in 1542 aan een inval te doen in de Nederlanden. Huurtroepen werden onder bevel van kapitein Marten van Rossum ingezet ter verovering van onze gewesten. Het nieuws verwekte te Antwerpen grote ontsteltenis. Eerst maakte van Rossum de Kempen onveilig en vernielde alles op zijn doortocht. Bij zijn aanval op Antwerpen (juli 1542) stuitte «zwerten Merten» evenwel op heldhaftig verweer. De Antwerpse bevelhebber, schepen Cornelis van Spangen, deed het opzet van Marten van Rossum mislukken. In woede ontstoken, deed de kapitein al de huizen, kastelen, kloosters en windmolens in brand steken in Dambrugge (Antwerpen). Deurne, Merksem en Borgerhout (onder andere de Kastelen Sterckshof, Gallifort, Ter Rivieren en 15 molens op de Pothoek).

Alleen Vordensteyn te Schoten bleef van verwoesting gespaard «om de goede wijn die de bevelhebber er gedronken had».

De stad Antwerpen zelf had van de overval niet geleden, maar wel de omliggende dorpen en deze van de Kempen. De Gelderse troepen vernielden en roofden al wat zij op hun weg ontmoetten, vooral tussen Antwerpen en Lier. De kerken, kastelen en boerderijen betaalden een zware tol. De kerk van Wijnegem, alsmede het kasteel «Pulhof», ging in de vlammen op, evenals het kasteel «Zevenbergen» te Ranst. Te Wommelgem onderging het kasteel «Selsaten» (Verbrandhof) éézelfde lot, maar ontsnapte de parochiekerk aan de verwoesting. De Wommelgemse bevolking, evenals de eigenaar van het mooie slot «Selsaten» (Jan d'Affaytady) stond machteloos tegen de barbaren en nam de vlucht. Have en goed moest achtergelaten worden. Na de doortocht van de huurtroepen, wachtte de bevolking een droeve aanblik. Niet alleen was hun schamel bezit geroofd, maar ook al het vee verdwenen. Tot overmaat van ramp vonden de bewoners vele huizen en de oogst verwoest of afgebrand.

Roof en moord door het Staatsenleger

Na hard zwoegen, herstelde de geschokte bevolking moeizaam de verwoestingen door de troepen van Marten van Rossum aangericht. De tijden bleven evenwel woelig en een nieuwe ramp stond de Wommelgemnaren te wachten. Eerst had de bevolking heel wat te lijden door de bezetting en het inkwartieren van vreemde legers. Zo kreeg o.m. Jan Putoirs een vergoeding van «thouden van 24 Schotse soldaten - Genecht 15 february 1578» (RA). Ook in 1590 moest hij onderdak verlenen aan «Italiaensche ende Spaanse ruyters».

In 1578 bracht Alexander Farnèse de zuidelijke provincies onder Spaans gezag en in februari 1579 zakte de prins van Parma met zijn leger af naar Antwerpen. Op 22 februari bereikte hij Ranst, maar op 2 maart stuitte hij te Borgerhout op een sterke troepenmacht, gevormd door het Staatsenleger (Fransen, Engelsen en Schotten). De aanval op Antwerpen mislukte en Farnèse trok zich met zijn leger terug naar Maastricht. Deze tocht staat met letters van vuur in de geschiedenis opgetekend. Zo werd onder meer de kerk van Vremde in brand gestoken. In boekdeel X - jg. 1911 van «Bijdragen tot de geschiedenis van het aloude Brabant», schrijft Goetschalckx: «Alles, uren verre rond de stad, zou vernietigd, tot in de grond verwoest worden. Een eerste feit in die zin stelden de geuzen op 4 en 5 augustus 1583. Die twee dagen deden zij een uitval in de Nederdorpen en lieten beurtelings de rode haan kraaien over Wommelgem. Borsbeek, Ranst, Broechem, Vremde, Boechout, Hoboken en Mortsel».

Daar de Schelde gesloten was, heerste hongersnood te Antwerpen en omgeving. Deze nood werd in de hand gewerkt door de plundertochten, niet alleen door de troepen van Farnèse, maar ook door deze van de Staatsen. De geestelijkheid kreeg het bovendien hard te verduren. De onroerende goederen werden op de Vrijdagmarkt te Antwerpen verkocht; de begrafenis dienden zonder enige ceremonie te geschieden, enz.

Op 26 mei 1589 werd Wommelgem bijzonder zwaar getroffen. Door de vele onlusten was de bevolking in de gemeente van 300 tot 32 gezinnen gedaald. De meeste landbouwgronden lagen verlaten. Toch ondernam het Staatsenleger in de meimaand van het jaar 1589 een plundertocht in het Wommelgemse. Toen de overgebleven bevolking protesteerde en hun eerder schamel bezit weigerden af te staan gingen de ruwe krijgers tot baldadigheden over. De parochiekerk werd in brand gestoken en menig kunstwerk vernield. Het grootste gedeelte van het kerkarchief ging hierbij jammerlijk verloren. Verschillende prachtige grafmonumenten in de kerk van edele families werden verwoest.

Ook werden enkele windmolens en de meeste woningen geplunderd en daarna in brand gestoken. Hierbij bleef het niet. Het Staatsenleger ging over tot moord en 33 inwoners werden om het leven gebracht. Onder de slachtoffers behoorde de magistraat. «De Rollen der Vierschaar 1587-92»(RA) vermelden: «Nota, den 26 may is de kercke met myns heeren meulen ende geheele plaetse verbrant by die van Bergen op Zoom, aldaer doot bleven Peter Valck, Peeter Verhaegen, Corneel Celiaerts ende Jacop Puttoirs, schepenen van Wommelghem voors, ende meer andere ingesetene van den dorpe - 1589». Het Rijksarchief bezit verder nog documenten. waarin vermeld is, dat er ook een «brouwerie afgebrant» is en op 7 maart 1589 bevestigen de schepenen Jan Van Berendonck, Gillis Pittoors en Jan Wijns «de plunderingen, verwoestingen, enz. van het dorp Wommelghem» (Rollen der Vierschaar - F" 22).

Onze voorouders waren er op het einde van de 16e eeuw zeer beklagenswaardig aan toe. Het dorp lag praktisch geheel verlaten en de velden lagen braak. De arme dorpingen leefden verborgen in eenzame hutten of zochten hun toevlucht in schranshoeven en kastelen.

Hoe fel de bevolking in onze streek geleden had, is te vinden in een statistiek van 4 september 1593. die over 37 dorpen opgesteld is. Wommelgem telde slechts vijf hoeven meer, tegenover 45 in 1570. De bevolking was praktisch geheel uitgemoord of gevlucht. Ranst telde nog dertig gebouwen tegenover 130 in 1560. 's Gravenwezel werd eveneens uitgemoord en de bevolking van Broechem was van 910 inwoners geslonken tot 301. Massenhoven, gans vernield, telde slechts zes inwoners meer.

Gedurende een vijftal jaren behield Wommelgem zijn verlaten en treurig uitzicht, om dan langzaam uit de puinen te herrijzen. De 16e eeuw is voor Wommelgem een zwarte bladzijde in de geschiedenis.

Ook in de 17e eeuw was het nog zeer onrustig in de streek toen de Kroaten paniek zaaiden en er een bezetting volgde der legers van Jan van Nassau en uit Italië. Er was slechts vrede van 1609 tot 1621. maar epidemieën vormden dan weer een nieuwe plaag. Onder economisch oogpunt waren de levensomstandigheden zeer slecht.

In 1631 verbleef het regiment van Marcello Indius met «100 peerden» te Wommelgem. «Scabinale Protocollen» 1631-40 Fol. 2 (RA) vermeldt verder: op 12 oktober hebben «de Compagnieën van Conteville ende Clusius op de hoeve ter hoffstadt, daer pachters van syn Mathijs de ridder, Jan Puttoirs, Anthoni Seghers ende Willem Verlinden, de tyt van acht dagen» verblijf gezocht en hebben er beslag gelegd op «terwe ende rogghe, stroy dat maer en was

verslaghen meynende daeruut noch te dorssen ende becomen een wintercost voor hunne beesten, daarmede genootsaecht syn sullen desen bestaenden winter groote armoede te lyden ende daerenboven hunne huysen, schueren ende stallen soo gebroken ende verdestrueert, dat dezelve onbewoonbaer schenen te wesen» (opgesteld op 14.11.1631).

Op 25 april 1634 hebben «wel tseventich» soldaten overnacht bij de landbouwers Adriaan Pittoors en Cornelis Ghijsbrechts (BA). Op 11 december 1637 deed Hubert Pittoors zijn beklag bij de schepen der gemeente, over «de diefstallen in zyns vaders huys. Dielis Pittoirs, door krygslieden met geweld gedaen» (RA), terwijl op 12 februari 1638 Jaspar Pittoors een verklaring bij de schepenen komt afleggen «van al wat soldaten van den grave van Hoochstraeten op zyne hoeve 't Campdonck verricht hebben; hy moest vluchten met familie en beesten» (folder 36 «Scabinale Protocollen»). De bevolking kreeg het zwaar te verduren en sommige pachters waren niet meer in staat het huurgeld voor hun hoeven te betalen. De velden werden «seer successivelycke beschadigt ende bedorven vande legghers». Tal van landbouwers konden de veelvuldige plunderingen niet te boven komen en werden geruïneerd. In een handschrift beschreef E. H. Geens nog, hoe Gerard Zeghers, spuijan, in 1640 «de Immerseeidijk heeft doen doorspoelen», waardoor het leger van graaf van Fontrain heeft «moeten reveleren van te trekken». Het kerkarchief vermeldt eveneens regelmatige inkwartiering van legers. De onlusten duurden ruim een kwart eeuw en namen eerst in 1646 een einde.

Onder Frans bewind

150 jaar na de zwarte bladzijden van de 16^e en 17^e eeuw, kondigde zich een nieuwe donkere periode aan. Op 24 juli 1794 verschenen Franse troepen te Wommelgem, nadat zij in 1792 reeds een «kort bezoek» aan ons land gebracht hadden. Stelselmatig plunderden en vernielden de Fransen ons land. Al wat waarde had of bruikbaar was (kunstschaten, gewijde vaten, enz.) werd geroofd. Handel en nijverheid daalde in aanzienlijke mate. Hoge belastingen dienden betaald. De edele families, de kerken en de kloosters werden nogmaals zwaar getroffen. Talrijke voorname families verlieten het land, daar zij in de onmogelijkheid verkeerden de zware belastingen te betalen. Hun goederen werden in het openbaar aan spotprijzen verkocht. Hetzelfde geschiedde met de kerken. De pastories, ook deze van Wommelgem, ondergingen éézelfde lot. De aldus verkochte goederen stonden gebrandmerkt als «zwarte goederen». Onder «30 Julij» 1794 verhaalt Jan Frans Van der Straelen op bladzijde 239 van «De Kronijk van Antwerpen»: «Gister hebben se den Pastor van Wommelghem geplunderd en dit lot hebben alreeds verschei jde Pastoors moeten ondergaan».

Een ongekeerde vervolging tegen de godsdienst volgde. De Fransen dwongen de priesters de eed van «Haet aen het koningdom en de regeeringloosheyd» af te leggen. Zij die weigerden stonden aan vervolging, verbanning en uitmoording blootgesteld. Een lijst van priesters, die aangehouden moesten worden, bevatte voor de provincie Antwerpen een duizendtal namen, waaronder deze van E. H. Josephus Bax, pastoor te Wommelgem van 1795 tot 1833. Hij zocht een schuilplaats op het hofke «Moons» (Jan Moonsstraat en dat vele jaren als pastorie dienst gedaan moet hebben) en slaagde er in, zijn geestelijke zending in het geheim te vervullen.

Op 10 december 1798 werden de twee klokken uit de kerktoeren gehaald. De klok van de St.-Janskapel (120 kg.) bleef onaangeroerd. Een doopboek (inventaris der parochiale registers -

ABM) van 1765 tot 1809 vermeldt achter 7 augusti 1797 in het latijn: «Van heden af is het doopsel toegediend buiten de kerk, om...». De puntjes verzwijgen angstvallig de oorzaak.

De bevolking uit alle gewesten kwam uiteindelijk in opstand, vooral bij de invoering van de «Conscriptie», waardoor alle jonge mannen tussen 20 en 25 jaar verplichte krijgsdienst opgelegd werden. Zij voegden zich meestal bij een groep weerstanders in de bossen der Kempen. Naamlijsten van de jongelieden werden door de Fransen opgesteld, wat onder meer ook te Wommelgem, Wijnegem en Ranst gebeurde. Een flink aantal opstandelingen hakte op 25 mei 1799 de vrijheidsboom van Wommelgem en Ranst om, waardoor beide gemeenten in staat van beleg verklaart werden. Veertig Franse krijgers kwamen gedurende een maand de twee gemeenten bezetten, wat Wommelgem 3.000 fr. kostte om in het onderhoud van de soldaten te voorzien.

De edele families wedijverden onder elkaar om het verzet hulp te verlenen. Reeds in de maand Juli 1790 kon een eerste steunlijst opgesteld worden, waarin onder meer als schenkers te noteren vallen: graaf de Fraula, 1 kanon; baron de Gilman de Zevenbergen., 2 kanonnen; douairière Ullens, 1 kanon; douairière Legrelle, 1 kanon; graaf d'Oultremont, 2 kanonnen; douairière Werbrouck, 1 kanon; heer de Neuff d'Aissche, 3 kanonnen; familie Vermoeien, 1 kanon; J. M. van Havre, 2 kanonnen; de gemeente Deurne, 2 kanonnen; de gemeente Borsbeek, 1 kanon; de gemeente Ranst-Millegem, 1 kanon, de gemeente Wijnegem, 392 gulden; Oelegem 127 gulden; Vremde 262 gulden; Schoten 400 en Wommelgem 784 gulden.

Ook in 1794 werd een steunlijst geopend, dewelke ditmaal Oostenrijk in zijn strijd tegen Frankrijk ten goede moest komen. Hierop komt onder meer een gift van 7.000 gulden voor geschonken door de familie du Bois de Vroylande; 5.000 gulden door de Gilman de Zevenbergen; 5.000 gulden door de familie van Havre en 3.000 gulden door de baron van de Werve de Schilde.

Toen Napoleon aan de macht kwam, verbeterde de toestand tijdelijk. De vele oorlogen van de keizer eisten echter onmenselijke zware belastingen. De edele families werden opnieuw zwaar getroffen. Eindelijk keerde de tij, toen Napoleon in 1813-14 de aftocht moest blazen. Op 1 februari 1814 was zijn leger reeds terug geslagen tot Deurne, waar op het Ruggelveld een hevig gevecht geleverd werd tegen de Verenigde Mogendheden. Deurne werd in brand gestoken en ware Carnot er niet geweest, dan had Borgerhout hetzelfde lot ondergaan.

De slag van Waterloo (1815) stelde ten slotte een einde aan de heerschappij van Napoleon. Eindelijk keerde de rust weer in het land. Vele onzer jongens hadden echter een bloedige tol betaald op de slagvelden in vreemde landen. De Franse revolutie eiste 1,4 miljoen doden vóór Napoleon aan het bewind kwam en 1,7 miljoen doden onder het bewind van Bonaparte.

België onder Hollands bewind

Eigenlijk is deze periode (1814-30) moeilijk onder te brengen bij het hoofdstuk der rampen, maar het loont wel de moeite er aandacht aan te schenken, daar vooral de tiendaagse Hollandse veldtocht (augustus 1830) de bevolking van Antwerpen en omgeving in angst heeft gehouden.

Onder het Hollands bewind kende handel en nijverheid weliswaar een verhoogde bloei, maar waren de nadelen veelvuldig (geen vrijheid van pers, hoge belastingen, campagne tegen het katholiek onderwijs, enz.) Algemeen misnoegen was het gevolg en in augustus 1830 brak de omwenteling los. De gebeurtenissen volgden elkaar snel op. Te Antwerpen (de Schelde was gesloten) heerste werkloosheid en hongersnood. Op 26 oktober kwam de stad in opstand.

Prof. Gereton (Nederland), prof. Geyl (Engeland) en dr. Steinmetz (Duitsland), hebben in hun boeken de mening geuit, dat de opstand in het Vlaamse land aangezet werd door de verfranse burgerij. Niet alleen de stedelingen, maar vooral het volk «van de buiten zou Holland trouw gebleven zijn». Kan. Fl. Prims heeft echter, na grondige bestudering van het Belgisch archiefmateriaal, deze bewering tegengesproken. Hij beweerde: «dat we het volle recht hebben, en ja, de waarheidsplicht, protest aan te tekenen tegen de vermelde voorstellingen». Als voornaamste reden van deze tegenspraak stipt Prims de «vaderlandse giften» aan, die de Antwerpenaren tijdens hun verzet ontvangen hebben «door de buitenmensen uitgevoerd».¹

Tijdens de gevechten werd immers te Antwerpen nergens gewerkt en de bevolking leed honger. Het «Comiteit van Weldadigheid» smeekte bij de omliggende dorpen om hulp (28 oktober 1830). Reeds op 30 oktober schonk de burgemeester van Deurne-Borgerhout «negen zakken aardappelen, twee zakken rapen en peeën en verder een partij kolen» (groenten), tot steun der revolutionairen. Daarna volgde hulp uit Schilde met «drie karrevrachten, bestaande uit 30 zakken aardappelen en een partij groenten»; Broechem met «aardappelen los op de wagen: niet minder dan 352 meukens, waarbij zes meukens rogge, vier meukens haver en 12 gulden in specie»; Hove met «50 meukens aardappelen»; Boechem met «twee karren aardappelen»; Oelegem met «zes karren aardappelen en 21 broden»; 's Gravenwezel met «tweeëntwintig zakken aardappelen en twee karren groenten»; Zandhoven met «zes karren aardappelen»; Emblem met «40 meukens aardappelen»; Ekeren met «30 zakken aardappelen, 10 zakken rogge, 5 zakken tarwe»; Wommelgem met «vier karren aardappelen, een halve zak tarwe, een partij groenten en 24 gulden 15 centen in specie»; enz.

«De Antwerpenaar» schreef in november 1830: «O. wat zijn ze noodig die vaderlandsche giften van onze medeburgers!» En het «Antwerpsch Nieuwsblad» schreef: «De zo roemrijke staatsomwenteling, waarin gij ooggetuigen zijt, heeft ons voor het Hollands juk, waaronder wij 15 jaren hebben gezucht, verlost. De godsdienst uwer vaders, waarin gij troost en sterkte vindt, is vrij. Gij wordt niet meer gedwongen uwe kinderen aan vreemde schoolmeesters, uw vertrouwen onwaardig, over te leveren. Gij kiest uw eigen burgemeesters en schepenen. De maal- en slachtsgelden zijn afgeschaft en de overige al te zware belastingen zullen welhaast verminderd worden». Kan. Prims schreef in zijn werk «Antwerpen in 1830», «dat de karren en zakken uit onze buiten volkomen verdienen geboekt te worden in de geschiedenis: ze wijzen onwederlegbaar uit, welke de gevoelens waren van de Vlaamse buiten in de Hollandse tijd».

---

¹ «Antwerpen in 1830» - PI. Prims. 78

De onafhankelijkheid van België kreeg reeds vaste vorm op 7 februari 1831 bij de afkondiging der Belgische grondwet, terwijl op 17 juli Leopold I de kroon aanvaardde. Op 29 augustus; greep de eerste Kamerverkiezing plaats. De Kamer zou 102 en de Senaat 51 leden tellen. Het arrondissement Antwerpen leverde vier volksvertegenwoordigers en twee senatoren. Om kiezer te zijn moest men Belg en 25 jaar oud zijn, alsmede aan de Staat een bepaalde belasting betalen. Antwerpen telde duizend kiezers, maar de landelijke gemeenten kwamen ternauwernood aan vijf kiezers. Het arrondissement telde in totaal 2100 kiezers. Men trof speciale maatregelen opdat de kiezers van de buitengemeenten tijdig te Antwerpen (9 uur) aanwezig zouden zijn. Voor de gemeenteraadsverkiezingen diende in een gemeente van «3 duyzend sielen en daer onder» de inwoner jaarlijks een belasting van tien gulden te betalen om kiezer te zijn en 12 gulden in een gemeente van 3 tot 5.000 inwoners. De wet voorzag hierbij: «Binnen de gemeynten van dry duyzend inwooners en daer onder, in welke zich geen vijf en twintig kiezers zouden bevinden, betaelende tien guldens directe belastingen, patenten inbegrepen, zal de kiezing der leden van het gemeynte bestuer geschieden door de vijf en twintig inwooners het meest belast in de gemeynte» (MA).

Tot 1894 had België enkel «cijnkiezers». In 1836 bedroeg te Wommelgem het aantal kiezers 82 en voor de gemeenteraadsverkiezingen van 25 oktober 1842 bedroeg dit aantal 115 (GA).

Na de onafhankelijkheid werd op 3 oktober 1833 een wet ingesteld, «houdende instelling van een ijzeren kruys aftegeven aen die sedert den 25 augustus 1830 tot den 3 february 1831 gekwetst zyn geworden of bewys van eene uytmuntende onversaegdheyd hebben gegeven in de gevechten voor de nationale onafhankelijkheyd onderhouden of uytstekende diensten aen den lande hebben bewezen». Onder de lange lijst van 400 namen, die voor de onderscheidingen werden voorgedragen bevonden zich o.m.: Frans Meylemans, herbergier, geboren te Hove in 1796; «heeft een bom gedooft die den 26e gevallen was in een huis in de Hofstraat en brand stichtte».

Jan Waelen, dagloner, geboren te Borsbeek in 1784, «heeft gaten gekapt in de muur van Uytenhoven die uitgeeft op de Poort van Borgerhout en van waar men op de Hollanders der voorposten geschoten heeft. Heeft ook het slot van de poort der palissaden doen springen. Heeft kapitein Eymar geholpen om een kanon om te draaien dat op de wallen achtergebleven was. Heeft de ketting van de ophaalbrug gebroken».

Corneel Smits, dagloner, geboren te Wommelgem in 1791; «heeft helpen beletten dat men de kazerne der Miniemen plunderde waarin hij niet lang gelukt is».

De oorlog 1914-18

In 1914 viel Duitsland ons land binnen, wat droeve jaren voor gevolg had. Alle dienstplichtigen dienden het leger te vervoegen, maar het machtige Duitse leger drong diep in het land. Het nieuws van gruweldaden in de Oostkantons gepleegd, drong door tot onze gewesten, waardoor een lange rij vluchtelingen door het dorp trok in de richting van het zuiden. Door schrik bevangen sloot ook het grootste gedeelte van de Wommelgemse bevolking zich hierbij aan. Op 10 oktober verscheen het Duitse leger in het dorp. Ons leger trok zich hardnekkig verdedigend terug tot achter de IJzer, waar de Duitsers een stevige halt toegeroepen werd. Toen de bevolking terug naar het dorp keerde, vond zij de woningen geplunderd. Het gewone leven was verlamd. Er heerste gebrek aan levensmiddelen en een hulpcomité werd opgericht. Het «Coöperatief van Wommelgem» werd bij beslissing van 14 juni 1917 opgericht door de gemeenteraad, «bekommerd om de voeding en de verzorging der bevolking in deze hachelijke tijden» (GA). Tin en koper dienden ingeleverd en onze brouwerijen betaalden een

zware tol. Intussen streden onze jongens aan de IJzer. 44.000 van hen sneuvelden. Hieronder bevonden zich twaalf Wommelgemnaren. namelijk Maurits Back (32 jaar), Alfons Budts (21), Karel Caluwaerts (23), Alfratus Geudens (24). Jozef Gijsemans (29). Frans Goris (21), Ludovicus Hendrickx (21), Leopold Rijmenants (23), Michel Sebrechts (41), Corneel Van Genechten (36), Herman Verdonck (23) en Guillaume Verlinden (24). Gijsemans en Van Genechten werden vermist. De oorlog kostte ons land 6,3 miljard frank.

De oorlog 1939-45

In augustus 1939 volgde een nieuwe wereldoorlog en liep Hitler stelselmatig gans Europa onder de voet. Op 10 mei 1940 was het de beurt aan ons land. Weer trokken vluchtelingen op. Spionnen werden aangehouden en zo hebben onder meer de kelders van de villa «De Biekens» (Kallement) dienst gedaan als voorlopige cel van door de Fransen aangehouden spionnen.

Op 15 mei kwam het bevel, dat Wommelgem ontruimd moest worden. Sommigen bleven nochtans ter plaatse. Op 17 mei was de gemeente reeds door de Duitsers bezet en keerden de vluchtelingen terug. Haast overal was ingebroken. Het scheen of hele benden aan het werk geweest waren.

Te Temploux sneuvelde Aldolf Mortelmans (24 jaar) op 12 mei en op 28 mei capituleerde ons land tegen de overmacht. Alhoewel het gewone leven hernam, werden de levensmiddelen schaars en gerantsoeneerd. Allerlei verordeningen en opeisingen van de bezetter volgden. Velen doken onder; werkweigeraars werden opgespoord en naar Duitsland gevoerd. Anderen kwamen in een concentratiekamp terecht, waar de meest barbaarse mishandelingen ontelbare ongelukkigen de dood injoeg.

Op 4 september 1944 werd Wommelgem bevrijd, maar nog was de ellende niet voorbij. Op 7 oktober begon de droeve en zinloze beschieting met vliegende bommen door de Duitsers. Op Wommelgems grondgebied sloegen 56 bommen in. Volgens officiële cijfers (statistiek van het Ministerie van Wederopbouw - 9 maart 1947), eisten de vliegende bommen in onze gewesten als slachtoffers en verwoestingen:

	<u>A</u>	<u>B</u>	<u>C</u>	<u>D</u>	<u>E</u>
Wommelgem	3	50	14	127	438
Wijnegem	51	129	47	190	500
Borsbeek	30	109	17	54	124
Vremde	5	21	13	30	39
Oelegem	10	12	9	68	208
Schilde	4	21	6	34	29
Ranst	5	7	11	15	57
Merksem	124	585	341	2376	4487
Borgerhout	285	520	398	1846	4808
Deurne	221	1371	146	1043	2061

Verklaring: A: aantal doden.
 B: gekwetsten,
 C: vernielde gebouwen en niet herstelbaar,
 D: zwaar beschadigde gebouwen, doch herstelbaar,
 E: licht beschadigde gebouwen.

Deze «officiële» cijfers schijnen nochtans niet betrouwbaar. De heer politiecommissaris Van Hooydonck, dewelke in de droeve V-bommenperiode dag en nacht paraat was, telde inderdaad 7 burgerlijke slachtoffers. Hierbij moet dan nog rekening gehouden worden met militaire slachtoffers. Op 22 oktober 1944 rond 16 uur sloeg een vliegende bom in op het voetbalveld van Kandonklaar (thans Antverpiastraat), waar Poolse soldaten achter een voetbal holden. Hierbij werden elf Poolse soldaten op slag gedood, evenals twee burgers (Alfons Verschaeren, 25 jaar en Alfons Van de Wouwer, 11 jaar). Tevens waren er nog 12 zwaar gekwetste burgers, die rond de afsluiting het spel van de soldaten gadesloegen. Onder de Poolse soldaten waren insgelijks nog tal van zwaar gewonden, waarvan er mogelijk overleden zijn bij de overbrenging naar of in het ziekenhuis (GA).

Bevrijdingsdagen 1944

(uit mijn dagboek).

WOENSDAG 30 AUGUSTUS:

Geruchten doen de ronde, dat de geallieerde legers in Frankrijk opgerukt zijn tot op 60 km. van de Belgische grens. Op 25 augustus was Parijs ingenomen.

DONDERDAG 31 AUGUSTUS:

De spanning stijgt, want de geruchten krijgen bevestiging betreffende het snel oprukken van de geallieerden, na gedurende meer dan twee maanden bloedige gevechten geleverd te hebben in «de hel van Normandië».

VRIJDAG 1 SEPTEMBER:

De geallieerden zouden de Belgische grens tot op 15 km. genaderd zijn. In de namiddag verschijnen enkele Amerikaanse vliegtuigen in de helderblauwe lucht en beschieten Duitse stellingen in de richting Wijnegem-Schoten.

ZATERDAG 2 SEPTEMBER:

De wildste geruchten doen de ronde. Geladen spanning! De geallieerden zouden de Belgische grens overschreden hebben. Zij die stiekem een verborgen radiotoestel beluisterden (alle toestellen dienden immers op 18 april ingeleverd), weten te vertellen, dat radio Brussel zwijgt! Te Wommelgem troepen enkele eenheden van het Duitse leger samen. Een bevel wordt uitgevaardigd, waarbij het verboden is zich na 21 uur op straat te begeven. De mensen blijven dan ook braafjes in huis, wetend dat de bevrijding nakend is. Het weder is ten andere toch archislecht.

ZONDAG 3 SEPTEMBER:

De leden van de Weerstand tonen zich bedrijvig en trotseren elk gevaar. Namen zou in handen gevallen zijn van de geallieerden. Drie Amerikaanse gevechtsvliegtuigen beschieten Duitse soldaten aan de Beemdkant. Gans de nacht daverd de lucht van ontploffingen en vooral in het zuiden tekent zich een rode gloed af van vuurhaarden.

MAANDAG 4 SEPTEMBER:

Na een zeer onrustige nacht, vluchten 's morgens te 8 uur een zestigtal Duitse jachtvliegtuigen van op het vliegveld te Deurne in de richting Duitsland. Het is een koude regenachtige dag. Radio Londen deelt de val van Brussel mee (sinds zondag 14 uur). Ook kondigt «de stem van over zee» de val van Boom aan. Te 16 uur verschijnen de eerste geallieerde soldaten te Antwerpen. Het geluid van ontploffingen en geschut versterkt met het uur. Het volk leeft reeds in een bevrijdingsroes en slaat aan het plunderen in het reeds verlaten fort I en het fabriek van Meeus te Wijnegem, waar allerlei levensmiddelen, tot levende varkens toe, zo maar voor het grijpen liggen. Ook bewoners van de overzijde van het Albertkanaal rennen naar de opslagplaatsen en terwijl zij als het ware vechten voor de zakken meel en erwten, vliegt de brug van Wijnegem de lucht in (19 uur). Hoe nu thuis geraakt? Wanneer de duisternis invalt, verdwijnen overal in de velden en weiden de antilandingspalen (Rommelpalen).

DINSDAG 5 SEPTEMBER:

's Morgens trekken talrijke Duitse soldaten in wanorde door de straten van Wommelgem: richting noord. Ze lossen gewerschoten op de kerktoren, omdat zij daarin een schuiloord van de Weerstand menen te herkennen. Ze eisen tevens fietsen, paarden en karren op. Enkele uren later (kort na het middaguur) verschijnen enkele Engelse gevechtswagens op het Kerkplein. In een ommezien ziet het plein zwart van juichend volk, dat de Engelsen met bloemen overlaad. Zij die met de Duitsers sympathiseerden worden opgeleid; hun inboedel op straat aan stukken geslagen. De ganse dag is er een grote drukte; een dag om nooit te vergeten! Toch komen minder gunstige berichten de vreugderoes enigszins temperen. Te Wijnegem zou nog hard gevochten worden. Men tracht de narigheden te vergeten, rookt de eerste Engelse sigaret en knoopt een gesprek aan met de bevrijders.

WOENSDAG 6 SEPTEMBER:

Ook te Merksem worden zware gevechten geleverd. Gans de dag dreunt de lucht van geschut. Op de Keer zouden nog Duitse soldaten opgemerkt zijn geweest.

DONDERDAG 7 SEPTEMBER:

Terwijl een orkaan de streek teistert en bomen ontwortelen doet, is het bulderend geschut nooit uit de lucht. De Duitsers hebben de geallieerden in hun opmars tot staan gebracht en het Albertkanaal vormt een uitstekende verdedigingsgordel.

VRIJDAG 8 SEPTEMBER:

Van achter het Albertkanaal zijn de opnieuw op adem gekomen Duitsers een felle beschieting begonnen op Antwerpen. Ook te Wommelgem slaan granaten in (fort 2). Het Engelse leger voert intussen vele manschappen en materialen aan te Wommelgem.

ZATERDAG 9 SEPTEMBER:

De beschieting op Antwerpen en Wommelgem duurt voort. Nog steeds nieuwe geallieerde versterking rukt aan. Voorbereidselen zouden getroffen worden tot vorming van een bruggenhoofd te Wijnegem.

ZONDAG 10 SEPTEMBER:

Nog steeds beschieten de Duitsers Antwerpen en ook Wommelgem. De kerktoeren van Wijnegem is neergehaald en vluchtelingen van deze gemeente zoeken onderdak te Wommelgem. Het gerucht doet de ronde, dat een bruggenhoofd gevormd is.

MAANDAG 11 SEPTEMBER:

Er is nog geen bruggenhoofd te Wijnegem. Alleen is het artillerievuur in hevigheid toegenomen.

DINSDAG 12 SEPTEMBER:

Bij een prachtig weertje beginnen de geallieerden op hun beurt de Duitsers onder vuur te nemen. Men zegt, dat de volgende nacht een poging gewaagd zal worden tot vorming van een bruggenhoofd over het Albertkanaal.

WOENSDAG 13 SEPTEMBER:

Er is nog geen bruggenhoofd over het kanaal geworpen, maar het artillerievuur duurt onverminderd voort. In Duitsland is de eerste stad (Rötgen) intussen ingenomen door de Amerikanen, maar Brest en Calais blijven nog steeds in Duitse handen. Het is een verwarde toestand.

DONDERDAG 14 SEPTEMBER:

Steeds artillerievuur en, naar men zegt, schermutselingen aan het Albertkanaal. Anderzijds zou de beruchte Siegfriedlijn doorbroken zijn.

VRIJDAG 15 SEPTEMBER:

Fort 2 is vandaag het doelwit van de Duitse artillerie. En steeds blijven maar geallieerde soldaten te Wommelgem toekomen. Er moet thans een flink aantal mensen in de gemeente vertoeven.

ZATERDAG 16 SEPTEMBER:

Zware gevechtswagens en tanks rollen met hels lawaai door het dorp in de richting Wijnegem. Bijna al de soldaten hebben bij het ochtendgloren het dorp verlaten. Is er iets op til ? 's Namiddags beginnen zware kanonnen, tussen Vremde en Wommelgem opgesteld, een felle beschieting in de richting Wijnegem. De fluittoon van de projectielen doet angstwekkend aan. Men kan zich aan het front wanen, 's Avonds dienen de wijzers van de uurwerken een uur terug gezet («winteruur»).

ZONDAG 17 SEPTEMBER:

Zeer drukke bedrijvigheid van vliegtuigen in de lucht. De Duitsers beschieten daarom verwoed het vliegveld van Deurne. In een weide op het Kapelleveld stort brandend een Engels vliegtuig neer. 's Avonds hervat kinema «Nova» zijn vertoningen met Engelse en Amerikaanse rolprenten, namelijk «De drie Musketers» en «Het verdwenen halssnoer».

MAANDAG 18 SEPTEMBER:

Wommelgem ontvangt opnieuw een groot aantal soldaten, ditmaal hoofdzakelijk Canadezen. Het artillerievuur duurt onverminderd voort, 's Avonds komt zich schuchter een Duits vliegtuig in de lucht vertonen.

DINSDAG 19 SEPTEMBER:

Het is bevreemdend stil geworden. Er is geen geschut meer te horen, maar wel worden gekwetste soldaten in het dorp aangevoerd. Is er een poging om het Albertkanaal te oversteken?

's Namiddags begint opnieuw de helse beschieting van de geallieerden dat 's avonds nog toeneemt. Het oorverdovend lawaai belet de slaap.

WOENSDAG 20 SEPTEMBER:

's Morgens is de stilte terug gekeerd, maar iedereen heeft slaap te kort 's Avonds herbegint de beschieting en gans de nacht bulderen de kanonnen. Men kan er zich om ergeren. Achter het kasteel «Selsaten» staat nu ook geschut opgesteld.

DONDERDAG 21 SEPTEMBER:

Wanneer de zon aan de vlekkeloze hemel verschijnt, zwijgen de kanonnen als vermoord. Gans de dag blijft het rustig. Te 7 uur 's avonds kramen de Canadese soldaten plotseling op en herbegint natuurlijk het artillerievuur Een nieuwe slapeloze nacht staat te wachten.

VRIJDAG 22 SEPTEMBER:

Drukke bedrijvigheid van vliegtuigen in de lucht. Zelfs Duitse toestellen mengen zich in de strijd. Het artillerievuur blijft ditmaal ook de ganse dag aanhouden. Er zou nu toch een bruggenhoofd over het Albertkanaal geworpen zijn. Wanneer Duitse krijgsgevangenen in het dorp aangevoerd worden, moet men wel geloof hechten aan het opgevangen gerucht.

ZATERDAG 23 SEPTEMBER:

Het artillerievuur, dat gans de nacht aanhield, neemt in de loop van de dag sterk af en bevestiging volgt, dat het Albertkanaal overstoken is. Eindeloze rijen gevechtswagens rukken op in de richting Wijnegem terwijl de vluchtelingen van deze gemeente terug huiswaarts keren Talrijke gesneuvelde soldaten worden op legerwagens als slachtvee weggevoerd.

ZONDAG 24 SEPTEMBER:

Het had kermis te Wommelgem moeten zijn, maar niemand denkt daar aan. Het artilleriegeschut van de geallieerden verlaat de gemeente en rukt op naar Herentals en Turnhout. Wijnegem ruimt nu ook zijn «zwarten» op.

MAANDAG 25 SEPTEMBER:

Te Merksem en Schoten bieden de Duitsers nog hardnekkig weerstand Meer en meer gesneuvelden worden aangevoerd.

DINSDAG 26 SEPTEMBER:

Alleen uit de richting Merksem is nog duidelijk artillerievuur waar te nemen.

WOENSDAG 27 SEPTEMBER:

Wommelgem dient weer vele nieuwe toegekomen soldaten (Engelsen en Polen) onderdak te verlenen.

DONDERDAG 28 SEPTEMBER:

De Duitsers trachten nog steeds Antwerpen te beschieten. Een projectiel slaat in aan de slachterij (Lange Lobbroekstraat), waarbij de 34-jarige beenhouwer Jaak Moorkens dodelijk getroffen wordt.

DINSDAG 3 OKTOBER:

Bij een zeer slecht weder is uit de richting Merksem nog steeds heftig artillerievuur hoorbaar. De radio meldt dezelfde dag nog de inname van deze gemeente.

WOENSDAG 4 OKTOBER:

De Duitse weerstand te Merksem is volledig gebroken en het geschut neemt dan ook hoorbaar af. De oorlogsgruwel schijnt voor onze gewesten voorbij. Enkele dagen later herbegint evenwel een nieuwe beschieting, ditmaal met vliegende bommen, die ruim vijf maanden duren zou.

Ziekten en strenge winters

Vroeger eeuwen was de mens minder bestand tegen de strenge winter, daar kledij en schoeisel eerder primitief was. De woningen leken daarenboven eerder krochten en boden onvoldoende bescherming tegen de koude. In het dak was eenvoudig een opening gelaten, waardoor de rook van het vuur een uitweg zoeken moest, maar waardoor ook regen en sneeuw viel. Na iedere winter mocht men zich aan epidemieën verwachten, met al de gevolgen van dien. Vooral de pest heeft onze voorouders herhaaldelijk zwaar beproefd.

De kroniekschrijvers hebben verschillende strenge winters opgetekend en zij gaan hiervoor terug tot het jaar 547, toen alle rivieren in West-Europa dichtgevroren waren. In 981 waren de mensen geruime tijd in hun woning opgesloten wegens overvloedige sneeuwval. In 1122 en 1125 was er een lange en strenge winter met hongersnood en vele sterfgevallen. In 1435 vroom het 150 dagen lang en mislukte de oogst. Over de strenge winter van 1468-69 verhalen de kronieken: «In dit selve jaer 1469, so wast eenen swaren coude wintere. Het vroom biden vijf maanden lanck, wayende sneeuwende en stormende, vander maent December tot den 13 van April anno 69».

De kroniekschrijvers vermelden verder dat in 1608 op vele plaatsen geen mis meer opgedragen kon worden, omdat de wijn in de kelken bevroor. Juist een eeuw later was er grote hongersnood, ingevolge een ongemeen strenge winter. De overheid verbood gerst te gebruiken om bier te brouwen, terwijl zelfs geen voedsel meer gegeven mocht worden aan honden en «andere onnuttige dieren». De wintergewassen en de fruitbomen waren vernield en het duurde zeven jaar. Alvorens in onze streek opnieuw appels en peren geoogst konden worden. Ook in 1719, 1728, 1812 en 1830 was er hongersnood, terwijl ook in 1917 veel ellende voorkwam, in de hand gewerkt door de oorlog. Verschillende malen vroom de Schelde dicht, o.m. in 1305, 1532, 1564, 1618, 1759, 1875, 1891 en 1895.

Alhoewel na de eerste wereldoorlog nog strenge winters te noteren vielen (1929, 1941, 1947, 1956, 1962). dan konden toch heel wat meer doeltreffende voorzorgen genomen worden om de ellende te bestrijden. Zo is in ons land in januari 1963 een grootscheepse actie op touw gezet

om de oude lieden en armen ter hulp te komen. In «Het Handelsblad» van woensdag 30 januari 1963, verscheen hierover, onder de hoofding «Snelheidsrekord»: «Het rekord inzake snel reageren werd, wat de Antwerpse agglomeratie betreft wel gevestigd door Wommelgem. Daar vergaderden maandagavond gemeentebestuur, commissie en enkele afgevaardigden van mutualiteit en besloot men een omzendbrief aan de bevolking te zenden met een verzoek geldelijke of materiële steun te bezorgen op het gemeentehuis. Maandagavond nog werd de omzendbrief gedrukt en dinsdagochtend begonnen politie en gemeentepersoneel met de uitdeling. Gisteravond werd er opnieuw vergaderd om over de distributie te beraadslagen. Een lijst van z.g. «schamele armen» was maandagavond reeds opgesteld». Het weekblad «Volksbode» van 3 februari 1963 maakte tevens melding van: «De eerste gift van 2.700 F. kwam in handen van burgemeester Peers en werd geschonken door de ontbonden groep van de Tuinbouwstraat, groep die destijds met een bloemenwagen deelnam aan Wommelgems Bloemenstoet».

De wetenschap is op medisch terrein zoverre gevorderd, dat epidemieën bij strenge winters tijdig bezworen kunnen worden. Vroeger eeuwen waren bekwame geneesheren zeldzaam; kwakzalvers vond men integendeel des te meer. Vele jaren diende Wommelgem het zonder geneesheer te stellen. Van 1812 tot 1826 was in de gemeente dr. G. J. Michils beschikbaar, maar in 1830 bijvoorbeeld, diende men zich te wenden tot de dokters Laeremans, Boechout; Van Hoof, Boechout; Luyckx, Broechem; G. Joris, Wijnegem; Van Roey, Boechout, of een dokter te Antwerpen. Van 1826 tot 1880 bleef Wommelgem zonder dokter. Van 1880 tot 1886 kon men in de gemeente beroep doen op dr. Brosens (overleden op 13.7.1886); in 1884 kwam dr. Emiel Caluwaerts en in 1898 dr. M. Adriaenssens. Daar de afstanden te groot bleken om een dokter te raadplegen in andere gemeenten, leende men zich vaak tot kwakzalversmiddeltjes of ging men naar het «zandboerke» in het nochtans niet bij de deur gelegen Zandhoven, waar deze zeer gekende kwakzalver goede zaken maakte. De goede gemeente werd meestal om de tuin geleid met producten die niet altijd even onschadelijk waren, maar soms wel eens hielpen om een kwaal te genezen, die zonder de onbetrouwbare recepten ook wel zou genezen zijn. Zo schreef men een grote genezende kracht toe aan pekewater, varkensvet, straatslijk, spinnenwebben, aardwormen enz. Het Museum van Folklore te Antwerpen, afdeling «Volksgeneeskunde», vermeldt verder solfer tegen puisten en haarworm; fijngestampte eierenschelpen tegen buikloop; schoorsteenvet tegen schurft; enz. De «roos» kon men genezen door het ontstoken lichaamsdeel in te wrijven met de hand, waarop een mol gestorven was. Wratten verdwenen door het lichaamsdeel zo lang onder de aarde te houden als de doodsklok luidde. Een wilde kastanje in beide broekzakken verdreef jicht; koeiendrek op een wonde gelegd, werkte zeer genezend; ajunkransen in de slaapkamer opgehangen was een probaat middel tegen de pokken en het sap ervan deed uw haar groeien.

Tussen de 14e en 17e eeuw hadden onze voorouders vooral te lijden van de pest, de «contagieuze sieckte - haestige sieckte - sweetende sieckte». «Ten jare 1315 begon het de 1^e Mei te regenen, en regende het bijna tien maanden onafgebroken voort. Hierdoor werden al de vruchten bedorven. Uit de stank die deze voortbrachten, en de vuile uitwasemingen die er het gevolg van waren, werd in 1316 de pest geboren, plaag, die vergezeld van hongersnood en dure tijd, de verschrikkelijkste verwoestingen aanrichtte» (Springael in «Historische herinneringen over Broechem» - 1898).

«Die reghen, die swaeren dieren tijt en die sterfte», richtte zoveel onheil aan, dat,

«Danse. spelen, sanc en riveel
Wert afgeleijt in desen daegen»
(oude rijmkroniek).

In 1437-38 heerste niet alleen de pest, maar ook hongersnood. In «Chronique de Brabant» verhaalt N. De Weert: «Anno 1437 was eene groote sterfte over al 't lant ende eenen groote dieren tijdt, alzoo dat een vierteel corens t'Antwerpen gondt dertien schellingen brabantse». Het knopboek vermeldt: «dit was gedaen in den jaere ons Heeren MCCCC ende XXXIX, in den jaere naden dierentijd».

Toen in 1671 de pest scheen af te nemen, verscheen een even geduchte ziekte onder de benaming «de rode loop», die «rande ten jaere 1676 aen alle soort van stervelingen, klijn en groot, rijk en arm» (P. J. Heylen in «Historische Verhandelingen over de Kempen» - 1741).

Terwijl in 1848 hongersnood heerste ingevolge een mislukte oogst, werd de streek van 1858 tot 1866 geteisterd door een vreselijke cholera-epidemie. Het is bekend, dat de toenmalige burgemeester van Wijnegem, Gustaaf van Havre, onverschrokken bij de besmettelijke zieken op bezoek ging om troost en hulp te bieden. Ook kroep, typhus en pokken eisten vele slachtoffers. Uit een «Verslag Exposé provincie Antwerpen» (GA) stippen we als voornaamste oorzaken van sterfgevallen uit de tweede helft der 19e eeuw voor de provincie aan:

jaar	overlijd	kinkhoest	pokken	kroep	colera	tering	typhus	mazelen
1865	13.246		1000	800				
1866	15.495	134	114		5498			
1869	10.588	151	105			1261	409	297
1875	13.370	211	325	353			231	390
1880	14.164	412	1255	199		1672	212	217

In 1917-18 ten slotte, woedde in volle oorlog, een erge griep-epidemie, waardoor ook vele sterfgevallen te betreuren vielen. Te Wommelgem - dat in 1917 toch maar 3.590 inwoners telde - werden eens op één dag acht mensen begraven!

De vestingsgordel rond Antwerpen

De geschiedenis van het leger en de vestingen van Antwerpen is eeuwenoud, al dateren de meeste forten uit 1860-65. In 1830, toen België de onafhankelijkheid verwierf, bestond er reeds een Antwerpse citadel, gevormd door het Zuidkasteel (door Alva in 1568 gebouwd) en een vesting gordel die over de grote leien liep. Verder waren er nog een aantal forten op de linkeroever tegenover het Steen. Bovendien waren er ook de forten van St.-Marie, Lillo en Liefkenshoek. Deze toestand was sinds de 16^e eeuw ongewijzigd gebleven. Ingevolge de uitbreiding van Antwerpen, besloot de regering in 1859 tot aanpassing der verdedigingswerken. De oude vesting gordel diende ontmanteld en een nieuwe gebouwd op 3 tot 5 km. buiten het centrum der stad. Een linie van acht forten diende opgevuld door schansen of «redoutes». Dit ontwerp was de vrucht van een studie door een speciale regeringskommissie en die de verdediging van ons land tot doel had. Daarin was men tot het besluit gekomen, dat Antwerpen, vóór Brussel, als militaire hoofdstad diende beschouwd in oorlogstijd. De natuurlijke ligging (Schelde en ook de haven) wees Antwerpen als dusdanig aan.

Het plan werd door de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 30 augustus 1859 goedgekeurd met 49 tegen 19 stemmen, bij 9 onthoudingen en door de Senaat op 7 september 1859 met 31 tegen 15 stemmen bij 5 onthoudingen. Er waren dus 35% negatieve stemmen.

Het was generaal Hendrik Alexis Brialmont (1821-1903) die het verdedigingsstelsel van Antwerpen ontwierp. In 1884 deed hij dit ook voor de Maas-forten. De generaal was een specialist in de vestingbouw en hij ontwierp vele plannen van vestingwerken in Bulgarije, Griekenland, Roemenië en Turkije. In 1914 noemde Antwerpen een straat naar deze man (Brialmontlei).

De bouw der forten veroorzaakte heel wat protesten van de betrokken gemeenten, die vruchtbare landbouwgronden (33 ha. voor Wommelgem) zagen verloren gaan. Men vreesde niet zo zeer de oorlogsgruwel, maar men betreurde de afstand van gronden en de kwestie der «krijgsdienstbaarheden». In een bepaalde straal rond de forten mocht immers niet meer gebouwd worden en sommige gebouwen dienden zelfs gesloopt. De uitbreiding van Kandonklaar is aanvankelijk geremd geworden door de «dienstbaarheden». De «ongelukswet» van 4 februari 1815 voorzag, dat op een afstand van 585 m. van de forten, geen huizen meer gebouwd mochten, worden. Toegelaten was hutten of kleine houten huizen te bouwen, die men evenwel, wanneer dit nodig mocht blijken, zonder schadevergoeding diende te slopen. Vandaar dat men op de wijken «Tip» en Kandonklaar zovele houten woningen aantrof.

Toen de Koning op 22 oktober 1861 de inmiddels begonnen bouwwerken der forten bezichtigen kwam, werd hem een protest- en smeebrief ter hand gesteld. Zes dagen later werd een «Meeting» op touw gezet in de herberg van Bayet aan de statie van Oude-God. Hierop waren ook de gemeenten Borsbeek, Deurne, Edegem, Hoboken, Mortsel, Wijnegem, Wilrijk en Wommelgem vertegenwoordigd, om aldus te «protesteren tegen de onrechtvaardige plunderingen die men doet te onderstaen». 1262 gebouwde eigendommen werden aan de «dienstbaarheden» onderworpen (PA). Betogingen werden gehouden met het doel voor de benadeelden van de «dienstbaarheden» een vergoeding te verkrijgen en tevens te protesteren tegen de «miljoenen-verkwisting». Ook in de provincieraadszittingen ging het er soms warm aan toe. Op 10 juli 1862 betreurden de leden Frans Haghe en Karel d'Havre de Steenhuyzen de «ongeveer 1,5 miljard fr. die in de afgrond geworpen» werden en die men beter had besteed

«tot de ontwikkeling van het openbaar onderwijs». Op 15 juli 1862 verliepen de debatten in een zwaar geladen en woelige sfeer, bij een grote publieke belangstelling. Toen de h. Della-faille uitriep: «Wij zijn bedrogen», ontstond zoveel tumult, dat de voorzitter bevel gaf «de plaats die voor het publiek voorbehouden is, te ontruimen» (PA).

Ook de h. Goris, provincieraadslid en tevens burgemeester van Wijnegem, mengde zich menigvuldig in de debatten. In de eerste plaats was hij een voorbeeldig kristen en in de tweede plaats een «grote verdediger der Vlaamse taal» (gouverneur Ed. Pycke op 15 juli 1869 voor de provincieraad). Op 11 juli 1862 vroeg de h. Goris niet alleen de afbraak van het Zuid- en Noordkasteel, maar ook de stopzetting van de bouw der forten en versterkingen rond Antwerpen (voorstel verworpen met 23 tegen 12 stemmen, bij 15 onthoudingen). Toen hij zijn voorstel voordroeg, voegde de h. Goris er aan toe, dat de mensen van «mijn eenvoudig kanton Zandhoven, de volledige afbraak der versterkingen vragen. De grote en schone gemeenten Borgerhout, Berchem, Merksem, Deurne, Wommelgem, Borsbeek, Mortsels, Wilrijk en nog andere, hebben meer te vrezen dan Antwerpen zelve». Spreker zinspeelde hierbij op «de eenvoudige landbouwer, welke slechts enige koeien heeft en die een hut bewoont», alles verliezen zal wat hij bezit. De h. Goris betoogde verder: «Wat ik in 1815 te Wijnegem gezien heb, moet ons een waarschuwing zijn. Gedurende het bombardement der stad waren wij aanhoudend door de Pruisen en de Kozakken bezocht, welke ons de sabel op de keel hebben gezet. Ik zou u ook een ontroerend tafereel, van wat wij dan geleden hebben, kunnen voorstellen: onze hutten werden verbrand, ons vee weggenomen; de mannen vermoord, de oogst onder de voeten vertrappeld!» (PA).

Ook de pers trok heftig van leer tegen de bouw der forten. Op 13 november 1862 schreef «Het Handelsblad»: «Antwerpen kan door de bommen vernield worden: maar ook voor de Kempen en den omtrek is er geene genade; de brandschattingen en wat dus meer, zullen ons reeds plat geruïneerd hebben, eer de loopgrachten voor Antwerpen voor goed zullen geopend worden. Dat is een ontegenzeggelyke waarheid». Anderzijds wees het blad er de 16^e december 1862 op, dat «het reklameren tegen de forten geen nieuwigheid is in de geschiedenis» en dat reeds onder Napoleon «en meer bepaeldelyk op den 10 Pructidor 1804» dergelijke protesten geuit werden, toen het gerucht de ronde deed, dat «Antwerpen tot forteresse van eerste klasse ging verkozen worden». Anderzijds stipte het blad op 18 juni 1863 aan, dat generaal Carnot, verdediger van Antwerpen in 1814 tegen de Verbondenen en «één der grootste krygsberoemdheden van Frankrijk van de XIXe eeuw» was. oordeelde «dat de forten nutteloos zijn». Had men twee derde besteed aan «de wezenlijke welvaart van 't volk. dan ware België een aards paradijs geweest», aldus nog «Het Handelsblad» op 10 april 1864. In 1871 versoepelden de «servitudes». maar hiermede nam men nog geen vrede. In «Volksbode» van 26 juli 1964 verhaalt de h. Moorkens (Mortsels) hoe de toenmalige Katholieke Vereniging van Mortsels in 1924 een krachtdadige actie op touw zette tegen de volledige afschaffing van de «servitudes». Met gunstig gevolg trouwens, want de wet van 12 juli 1924 schafte de krijgsdienstbaarheden af. Te Mortsels is dit heuglijk feit gevierd op 28 september 1924 in aanwezigheid der burgemeesters, schepenen, raadsleden en volksmaatschappijen van de gemeenten Borsbeek, Deurne, Edegem, Hoboken, Merksem, Mortsels, Wijnegem, Wilrijk en Wommelgem, dewelke hierdoor hun erkentelijkheid wilden uitdrukken «voor de Mortselse prestatie te dezer zake».

De bouw der nieuwe vesting gordel kostte 54 miljoen goudfranken (een fabelachtig bedrag voor die tijd). De werken aan fort II namen een aanvang in 1860. Aan ieder fort waren 1600 metsers werkzaam. Hun loon bedroeg gemiddeld 2,50 fr. per dag. Door de bouw van fort II diende de Roosekapel gesloopt. Deze mooie kapel, toegewijd aan de H. Maria, was in 1650 opgericht door Anna Fredericx van der Boechorst, vrouw van Seclin, weduwe van Jan Roose de Baisy. Misgewaden, het altaar, een altaarkleed en een klok, alsmede arduinen zerken en Dorische kolommen, zijn bewaard gebleven in een bijgebouw van het inmiddels eveneens verdwenen hofke Roose. Een mooi beeldje van Onze Lieve Vrouw is uit de kapel naar de St.-Janskapel overgebracht.

Op 4 november 1865 deed zich bij de bouwwerken van fort II een dramatisch ongeval voor. Ingevolge een instorting bij het optrekken van het paviljoen, kwamen zeven arbeiders om het leven. Onder de slachtoffers bevonden zich de Wommelgemnaren Hoeyberghs (21 jaar) en Nauwelaerts (19 jaar). De 14-jarige Deckers en de 28-jarige Meeus waren, met twee andere medearbeiders, onder de puinen bedolven, maar konden door ter hulp gesnelde soldaten gered worden. Het waren de luitenanten Nascart, Ringas, Colsouille, Massot en Willecome, die de reddingsoperaties bestuurden. Zij waren tevens de eersten om een steunlijst te openen voor de beproefde gezinnen. De officieren en soldaten kregen een vermelding wegens de moed en zelfopoffering aan de dag gelegd bij de reddingswerken. Geneesheer Vergouts uit Borgerhout was één der eersten ter plaatse om medische hulp te bieden.

Na het ongeval werden de werken stopgezet en rees een geschil op tussen de Staat en de aannemer (Pauwels). Het werk werd ten slotte voltooid in 1867.

Ieder fort kan 3 tot 4.000 soldaten herbergen. Fort I, dat heel wat klachten ontlokte ingevolge de veelvuldige ongevallen op de bochtige en gladde Turnhoutsebaan, is in 1958 gesloopt.

Nog andere ongemakken hebben de forten veroorzaakt en zo diende het verkeer op de Turnhoutsebaan wel eens onderbroken bij schietoefeningen. Op 19 juni 1900 drong de Provincieraad bij de Staat aan, maatregelen te treffen «om te voorzien in de onderbreking van het verkeer op den steenweg naar Turnhout ten gevolge van schietoefeningen op het fort van Wijneghem» (MA).

De rol der Forten

In 1868 was de oude vestingsgordel volledig ontmanteld en de vestingswateren overkoepeld. Tussen de eerder rustige periode van 1870 tot 1914 onderging de nieuwe vestingsgordel (forten 1 tot 8) nog versterking en kwamen deze van Merksem, Kruibeke, Zwijndrecht, St.-Filip en de Perel tot stand. Geleerd door de Frans-Duitse oorlog (1870), besloot men de buitenrand van «het Verschanst kamp» (benaming van de stad Antwerpen uit militair oogpunt gezien) te verleggen. Het artilleriegeschut droeg immers al heel wat verder dan de afstand tussen het stadscentrum en de forten. Aldus werden nieuwe forten gebouwd te Lier en Walem (1878-83), Rupelmonde (1883), Schoten, Oorderen, Berendrecht, St.-Kathelijne-Waver, Stabroek en Kapellen (1886-1900). Wijzigingen dienden ook gebracht aan de noordkant van Antwerpen, ingevolge de verdere uitbreiding van de haven.

De militaire overheid heeft steeds groot belang gehecht aan Antwerpen als vestingstad. Reeds in 1905 gingen stemmen op om de stad, ingeval van oorlog, ten allen prijs te verdedigen en te behouden. Sommige parlementsleden gingen zelfs zover, de val van de Scheldestad gelijk te stellen met het verlies van de onafhankelijkheid van het land. Daarom kreeg de bestaande fortenlijn 1-8 een nieuwe veiligheidsgordel. «Het Verschanst Kamp» van Antwerpen werd dan ook op 20 augustus tot 4 oktober 1914 het toneel van een verwoede strijd tegen de Duitsers. Antwerpen was de hoofdstad waar de Vorst en de regering zich terug getrokken hadden. Belgische historici hebben zelfs de mening geuit, dat de aanval en de strijd aan de forten rond Antwerpen, zoveel oponthoud bezorgd heeft aan de Duitsers, dat zij er de slag aan de Marne door verloren.

Na de eerste wereldoorlog geraakte Antwerpen als vesting uit de belangstelling, omdat men immers rotsvast geloofde in de slogan «Nooit geen oorlog meer!» Toen het oorlogsspook toch weer opdaagde, had men de handen vol om de oostgrens van ons land te versterken. Brussel, Namen en Luik kregen versterking, terwijl te Antwerpen alleen de kazerne op de Luchtbal tot stand kwam (1939).

Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog werden in allerijl versterkingen en nieuwe verschansingen aangebracht in de streek van Mechelen. Antwerpen kreeg hierdoor de rol van scharnierstelling toebedeeld, maar de «blitz» van de Duitsers verraste iedereen. Daarna poogden de Duitsers de forten nog te benutten tegen de terugkeer van de geallieerden, door de vestingen met een «antitankkanaal» te verbinden.

Hierdoor werd het kasteel «Ternessen» en het mooie park verwoest, terwijl de wijk Kandonklaar praktisch van het Centrum afgesneden was. Op hun beurt werden de Duitsers echter in september 1944 verrast door de snelle opmars van de geallieerde legers en achter het Albertkanaal terug gedrongen. Fort II bleef evenwel een doorn in het oog van de ex-bezetter, vermits hij van achter het kanaal de vesting nog beschoot.

Het antitankkanaal - de volksmond gaf er de naam «Dnjepr» aan - werd na de oorlog door de zorgen van schepen C. Crollet gedempt met huishoudelijke afval en puin van verwoeste gebouwen.

Na de tweede wereldoorlog werden de oude kazernen in de stad ontruimd, de vestingsgordel op de grens, en de schansen (redoutes) ontmanteld. Zij hadden allen afgedaan. Fort I werd met de grond gelijk gemaakt met het oog op de «rechttrekking» van de Turnhoutsebaan (E3).

Het blijkt dus, dat de forten als verdedigingsmiddel afgedaan hebben en dat men er verder geen aandacht meer moet aan besteden, dan er alleen opslagplaatsen voor allerlei goederen van te maken.

V

Kastelen

Eigenaars Hof “Immerseel”

- Arnold van Liere (van Immerseel) in 1237.
- Jan de Lyra (van Liere) of van Immerseel, zoon van Arnold, bouwde het kasteel in 1280.
- De heerlijkheid Wommelgem werd in januari 1278 door Jan I, hertog van Brabant, geschonken aan ridder Jan van Liere.
- Jan van Immerseel; gehuwd met Elisabeth den Ouden (1322).
- Godevaart van Immerseel, ridder (1357).
- Jan van Immerseel, schout van Mechelen (1399). Was gehuwd met Aleidis de Cock, weduwe van Geeraard van Cuyck. Daarna gehuwd met Maria van Muysen.
- Catharina van Immerseel, dochter uit het eerste huwelijk van Jan en gehuwd met Wynand van Rode, heer van Wynandsrode in het land van Valkenburg (omstreeks 1414).
- Arnold van Immerseel (1415). Was burgemeester van Antwerpen van 1413 tot 1419 en huwde Elisabeth van Kets (1414) en Catharina van Sompeke.
- Aert van Immerseel (1433). Herbouwde het kasteel. Overleden in 1450.
- Elisabeth van Immerseel (11.2.1450), zuster van Aert. Werd te Lier geboren in 1433; gehuwd met ridder Godevaart Van Vilain en overleden in 1510.
- Op 18.8.1472 verkocht Elisabeth van Immerseel een uitgebrande watermolen op de «Tip» aan de stad Antwerpen, die er een spuihuis oprichtte.
- Jan van Immerseel (1510), markgraaf van Antwerpen en neef van Elisabeth. Huwde met Maria de Lannoy, gravin van Aelst.
- Frans en Karel van Immerseel (1527).
- Karel van Immerseel, bij het overlijden van zijn broeder op 18.6.1533.
- Pilip van Immerseel, bij het overlijden van zijn broeder Karel op 15.5.1548. Hij was gehuwd met Maria van Dale.
- Engelbert van Immerseel op 8.4.1551. Was gehuwd met Josina van Grevenbroeck en Maria van Berlo.
- Diederik van Immerseel, in ?, enige zoon van Engelbert, gedoopt in de O. L. Vrouwekerk te Antwerpen op 6.11.1572 en overleden omstreeks 1610. Hij was gehuwd met Maria van Renesse, die overleed in 1620.
- Engelbert van Immerseel (12.4.1612), zoon van Diederik.
- Helena de Montmorency, weduwe van Engelbert op 13.7.1648.
- Theodoor van Immerseel op 21.8.1654.
- Thomas van Immerseel in 1661. Was gehuwd met Magdalena 't Serclaes.
- Ferdinand Albert Hyacint van Immerseel (1677).
- Karel van Immerseel in 1696.
- Lodewijk Alexander de Montmorency. prins van Robecque (1751).
- Karel Emmanuel Jozef de Gavre, markgraaf d'Aiseau (1765). De archieven van de gemeente maken melding dat hij reeds in 1759 heer van Wommelgem was.

- Leopold Albert Joseph de Gavre (d'Anneux d'Immerselle). In 1773 was hij heer der heerlijkheid Wommelgem (archieven der gemeente).
- Simon Joseph Charles de Neuff. Gehuwd met Josephina du Bois d'Aissche. Volgens G. Springael behoorde reeds van 20 december 1776 af «de heerlijkheid van Wommelgem aan Joncker Simon Joseph Charles de Neuff, heere van hoogelande Aissche, Ensefair, Walhain en der heerlijkheid van Wommelgem».
- Anna Hendrika de Neuff, dochter van vorige eigenaar (1788). Huwde in 1792 met graaf Karel Jacob Pieter Ignace Gerardus d'Oultremont, heer van Wegimont.
- Graaf Emilius Carolus Desiderius Antonius Josephus d'Oultremont de Warfusée (1830).
- Gravin Emilie Olymphie Maria Antonia d'Oultremont, in 1848 (?). Huwde met Victor Joseph Ghislain baron van der Linden d'Hooghvorst.
- Adriaan Emmanuel Maria Antonius Ghislain baron van der Linden d' Hooghvorst in 1878. Was gehuwd met markgravin Aurore Guadagni.
- Fredegand Cogels, senator, in 1890. Deze sloopte het kasteel, dat in 1589 een eerste maal en op 19 april 1864 een tweede maal door brand zwaar geteisterd werd.

Varia rond "Immerseel"

Op 26 mei 1589 werd de parochiekerk van Wommelgem verwoest door het Staatsenleger. Tal van prachtige graven en de opschriften ervan werden vernield. Verschillende leden der familie van Immerseel waren er begraven.

Aert van Immerseel. overleden in 1450. werd «begraven te Mechelen in 't klooster der geschoende Karmelieten onder ene graftombe die te lezen gaf:

Hier leyt begraven Aert van Liere, die men
heet Van Immerseele. heer van Wommelghem
van der Ameyen en in Iteghem, sterft MCCCCCL.

(Stockmans in «Geschiedenis van Kessel. Nijlen, Gestel, Emblem». blz. 333).

«Onder deze heerlijkheid (Wommelgem) ligt het kasteel van Immerseele; 't welk in de voorgaande eeuw verwoest werd en thans (1678) nog in de puinen ligt. Voor het geestelijke hangt het af van de kerk van Deurne». (Baron le Roy in «Marchionatus» - blz. 207).

«Het goed van Immerseel staat in de lijst der cijnzen, door de abdij van Eename onder Deurne ontvangen in de tweede helft der XIIIe eeuw, beschreven als volgt: «Terra de Immersele XX denarii in notalibus, et decima terra illius nostra est» - Het land van Immerseel geldt 20 deriarriën te kersmis, en deszelfs tiende hoort onze abdij van Eename toe (Cartulaire d'Eename)».

(G. Springael in «Historische herinneringen en bijeenrapelingen over Wommelgem en Omstreken»). Uit het zelfde boek:

«Wanneer Godevaert van Immerseel het leengoed te Immerseel in de XVe eeuw (?) verhief, bevatte het enen «winhove» of wijnhof en een domein van 59 bunderen in winnende land. beemden, bossen, enz.; verder de heerlijkheid van het dorp Wommelgem. met een derde deel in de grote tiende aldaar, enen windmolen, twee watermolens, ene koorn- en enen smoutmolen die «binnen corte jaeren affgebrandt zijn» (Marchionatus blz. 207), een weggeld over den Immerseelsen dijk. enz.»

Het kasteel werd waarschijnlijk «omtrent 1585 verwoest», aldus G. Springael. Wellicht gebeurde dit in 1589. samen met de parochiekerk, ofwel in 1583 door de geuzen.

«Van tijdens de verwoesting, was dit kasteel onbewoonbaar, en de heren der heerlijkheid van Wommelgem (alhoewel die heerlijkheid hen bleef toebehoren), hadden hun verblijf niet meer te Wommelgem». «Het woord «winhove» geeft de zekerheid dat men de druifvrucht aldaar op grote schaal kweekte, om er wijn van te maken, zoals heden nog in zekere streken van ons hedendaagse België geschiedt», (blz. 41 in Springael's boek van 1897).

Baron le Roy in «Marchionatus»:

«Her Godevaert zone heeren Jans van Ymmerssele hout 't hof van Ymmerssele mitten winhove groot wesende onder winnende lant, beempde, aerde en bogaert. omtrent LIX bunderen, daer af de vive en vijftigh bunderen ligghen, tusschen de Coubeke aen d'een sijde, en Rollebeke bij 't voors.hoff van Ymmerssele, en d'ander IIII bunderen gheheiten d'Molenbroeck liggen aen Matthijs slabbeveren erve aen d'een sijde en Jans van de Werve erve aen d'ander. Tot welken voorss. hoeve behoert t'dorp van Wommelgem mit heerlicheyden van alle kueren en brucken totter leveringhen toe, welcke dorp van Wommelgem paelt metter eene sijde aen t'dorp van Doerne, metter andere sijden aen t'dorp van Ranst mitten eene eynde aen t'dorp Olegghem. en mitten anderen eynden aen Vremde. streckende mitter herstraten aen t'dorp van Borsbeke, behoert noch thiende totten voerss.goederen een derden deel vander grodter thiende van Wommelgem, daer aff den Cappitulen van Antwerpen en den Prochiaen van Wommelgem, d'ander twee delen

toebehoren. Item noch een wintmoelen en II watermoelen d'eene eenen coeren moelen en d'ander een smoutmoelen die binnen corte jaeren affgebrandt sijn. Item noch eenen chiins ghedraghende jaerlix omtrent XXX. schel, ouder groot XLVI. cap XLV. hijnnen XIII. pont. was XXXVIII. oude groote, V. schel. Lovens, XXI tournoisen en XXXV. veertelen evenen mitten heerlijkheit van erven en onterven; behoeren noch totten voerss.goeden XIII manschappen».

Over de «inhaling» van één der heren van Wommelgem:

«De graaf van Bockhoven (Theodoor van Immerseel in 1654), heer van Wommelghem met zijnen trein en wethouders bij zijne inhaling verteert 19 gld. bij Marten Goirmans en de guldebroeders (welke gilde), bij 't inhalen van voors.heere met de peerden van zijnen trayen (trein) verteerd bij Lenaert Dielis 10 gld».

(handschrift van E. H. Geens, die hierbij de vraag stelde «welke gilde»; mogelijk dus de St.-Sebastiaansgilde)

«Engelbert II van Immerseel, was, evenals zijn voorouders, een dapper krijgsman en werd als dusdanig door keizer Ferdinand III tot graaf van Bokhoven bevorderd (12 of 17 februari 1640), wegens bewezen diensten tijdens de oorlogen tegen Zweden en Frankrijk»; uit «Geschiedenis van Kessel, Mijlen, Gestel, Emblem», van J. B. Stockmans, die op bladzijde 339 van het zelfde boek schrijft, dat Engelbert op 12 april 1631 eigenaar werd van «het vervallen kasteel van Immerseel en het dorp van Wommelghem». De datum doet erg onzeker aan, daar andere geschiedschrijvers (o. m. J. Schobbens) het jaartal 1551 vermelden. Stockmans voegt er verder aan toe, dat Engelbert beurtelings vele goederen erfde, «doch allen zwaar belast». Hij diende aldus «vele andere goederen in pand te geven voor een gelichte rente ten belope van 16.000 gl. De gelukster der edele familie van Immerseelen was ongetwijfeld ondergegaan».

Engelbert II overleed op 13 juli 1648 en zijn echtgenote Helena de Montmorency op 26 september 1652. Zij werden in de kerk van Bokhoven begraven en hun praalgraf vermeldt:

D. O. M.

Et pertetuae memorie monumentum illusstrissimi Domini Engelbert d'Immerselle, comitis de Bockhove et s.r.j. vicecomitis Alostani, Toparchae de Immersele, Wommelgem, Itegem, Loon, Hareluy, Eechout, etc., qui obiit XXVI sep. M.DC.LII. Et illustrissimae Dominae Helenae de Montmorency fil, natri maximae illustrissimi Joannis de Montmorency, principis de Rebecq Comitissae de Bockhove et s.r.j. vice-comitissae Alostinae etc., quae obiit XIII Julii anno M.D.XLVIII...

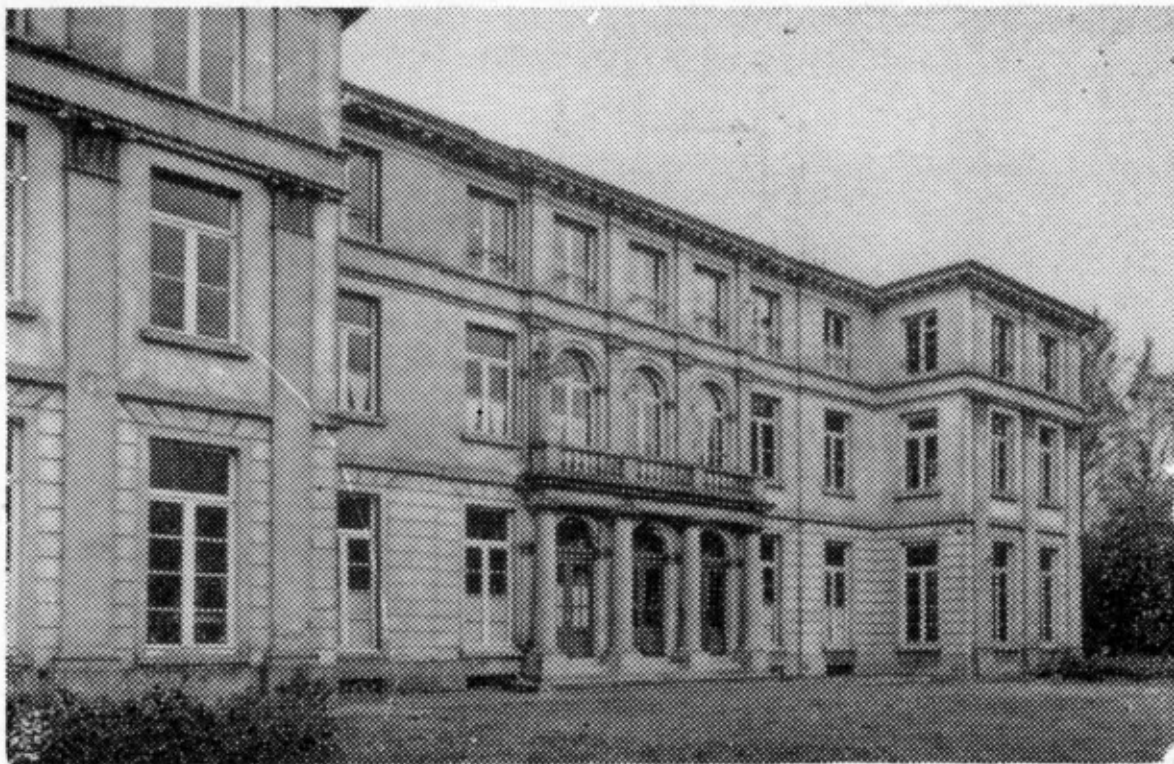
De echtelieden Godevaert van Vilain-Van Immerseel (eigenaars van het kasteel in 1450) werden te Mechelen begraven. Een marmeren zerk in de kloosterkapel der Armen Klaren vermeldt:

D. O. M.

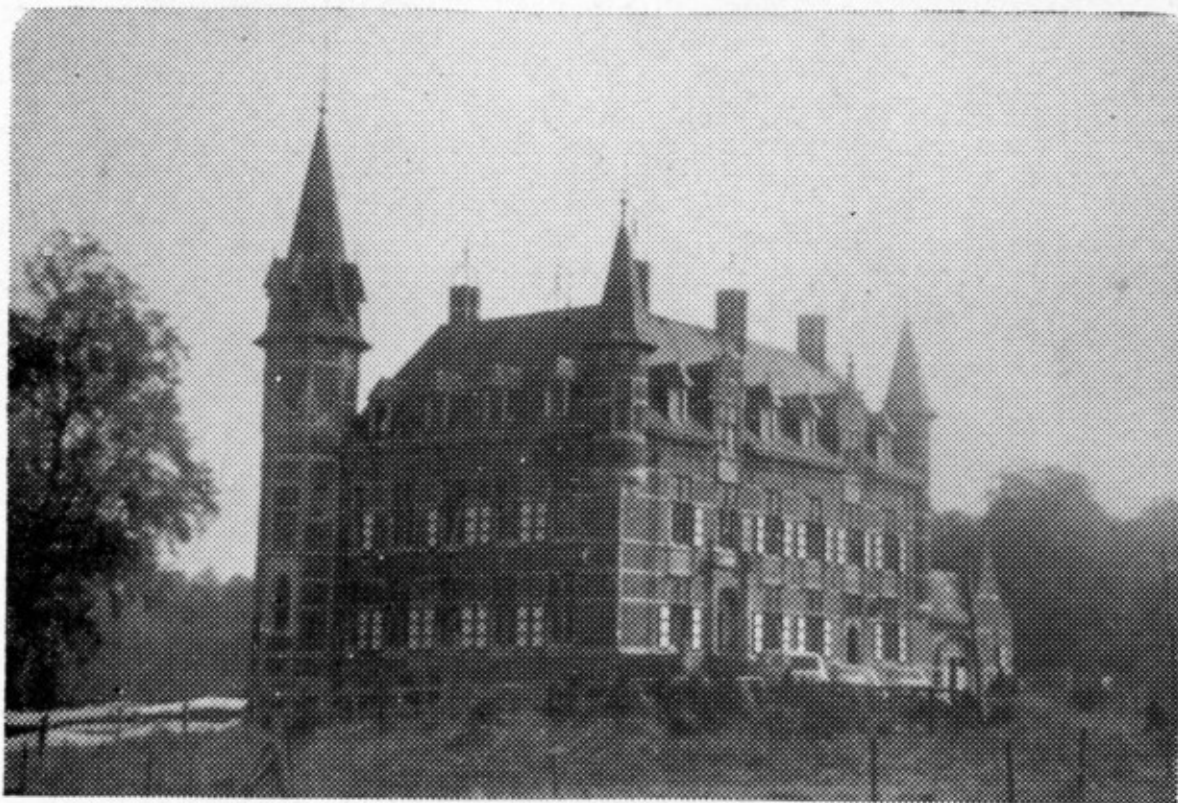
Heer Godevaert Van Vilain, heer van Borght, van Huysse, van Zwyndrecht, enz., enz., is begraven in het Begynhof van dese straet, ende vrouwe Elisabeth Van Lyere, vrouwe van Ymmerseele, van Wommelghem. enz., enz., syne geseline, die begraven is binnen dese cloester 15e Augusti Anno 1510. syn beyde fondateurs van desen cloester.

Bidt voor de sielen.

Kasteel «Hulgenrode». (cliché «Het Volk»).

Kasteel «Selsaten». (cliché «Het Volk»).

Heerlijk ravotten op het speelplein van «Hulgenrode»
(cliché «Het Handelsblad»).

Eigenaars Hof “Ternessen

- Erven Sneeuwater (16e eeuw).
- Gillis Moons - Joanna Ysaack, door aankoop.
- Pedro Vermoelen-Maria Moons. door erfenis op 15 april 1610.
(Maria was een dochter van Gillis). Pedro Vermoelen zou het kasteel rond dit tijdstip gebouwd hebben. Hij overleed op 8 augustus 1656.
- Leonardo Vermoelen-Maria Van Roosendael, door erfenis op 8.8.1656.
- Kinderen Vermoelen-Van Roosendael, door erfenis.
- Joanna Clara Van Roosendael, door aankoop op 23 september 1712.
- Opnieuw de kinderen Vermoelen-Van Roosendael, na overlijden van vorige bezitster.
- Joannes d'Allewich, heer van Schoor, door aankoop mits 11.000 gulden.
- Clara de Cornelissen (1742). Zij overleed in 1761.
- Jacobus de Cornelissen door erfenis. Hij deed het kasteel herbouwen in 1775. Overleed zonder nakomelingen in 1790.
- Jacobus de Cornelissen-Henrietta de Bois de Vroylande door erfenis. Jacobus de Cornelissen overleed op 21 december 1813.
- Joannes Baptiste Jacobus Antonius de Cornelissen-Stier (in 1812 burgemeester van Antwerpen), als enige zoon van vorige eigenaar, door erfenis in 1813. Hij overleed op 26 juni 1848.
- Joannes Josephus de Witte-Maria Theresia Antoinetta Herry, uit openbare aankoop op 22 mei 1816, mits 246.470 fr. Joannes de Witte overleed op 19 april 1851.
- Joannes Josephus Antonius de Witte, geboren op 21 februari 1808, gehuwd met Anna Ludovica Maria de Crespin de Billy (geb. 27.3.1823).
Joannes de Witte overleed te Parijs op 29 juli 1889.
- Kinderen de Witte:
Joannes Josephus.
Adrianus Raymondus,
Maria Helena,
Alice Nathalia,
Henricus Alfonsius,
Joannes Gaspar,
door openbare aankoop op 26 juni 1890.
- Theofiel Meeus-Maria Schul. door aankoop op 23 februari 1893. Theofiel Meeus overleed op 3 maart 1895.
- Weduwe Meeus-Schul, die overleed in 1940. Enkele jaren later werd het kasteel gesloopt en het park verwoest wegens oorlogsomstandigheden.
- Het landgoed is sinds 1940 eigendom der familie Van Doren.

Varia rond “Ternessen”

Van het eertijds prachtig kasteel zijn alleen de grondvesten overgebleven. Een twaalftal arduinen steenblokken, waarvan enkele voorzien zijn van leeuwenkoppen, liggen nog rond de grondvesten verspreid. Nog een paar zeer oude boerderijen, die tot het landgoed behoren, zijn bewaard gebleven. Twee gebouwen bezitten een torentje. In een schuur (naast de ingangsdeur merkt men nog het huisnummer 180), is nog duidelijk het beeld van een boerderij weer te vinden met keuken, kelder, opkamer en stallingen. Boven de schoorsteen in de keuken bemerkt men de plaats waar een kruisbeeld gehangen heeft.

De schilderachtig aangelegde steenweg (twee meter breed) naar de Krommelei te Wijnegem, slingert doorheen de beemden over de Schijn. Een fraaie brug met kunstig gesmede leuning, is hier aangelegd, waarvan weinigen het bestaan afweten. Nochtans is deze oude overbrugging met arduinen stenen versterkt, langs weerszijden verfraaid met het gebaarde hoofd van een ridder, die een helm draagt en met bladeren getooid is.

K. L. in «Zondagsvriend» - 1939:

«Een prachtige vijver ligt rondom het kasteel, dat bereikbaar is langs een brede ijzeren poort, aan het uiteinde van een brug. De vijver zelf ligt in een park waar wonderschone bomen staan en waar men voornamelijk een wijdgetakte wilde kastanjelaar aanwijst, waarvan de takken tot tegen het groene grastapijt komen.

De vijver is omringd door treurwilgen en is zeer visrijk, doch het schijnt dat sommige visliefhebbers zulks zeer goed weten, want meer dan eens wordt hier op het zilver-geschubd goedje strooptocht gehouden».

VERKOOP DOMEIN «TERNESSEN» OP 26 JUNI 1890.

- Loten 1, 12 tot 24; 47 tot 73; 76 en 90, mits 294.000 fr. aan de verkopers: de kinderen Joannes-Josephus, Adrianus, Maria, Alice, Henricus en Joannes-Gaspar de Witte.
- Loten 2 tot 11; 25 tot 37; 96 en 97, mits 65.175 fr. aan Theophiel Meeus-Schul.
- Loten 38, 39 en 40, mits 900 fr. aan de Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen.
- Loten 41 tot 45; 81; 84; 86 tot 89; 91 en 98, mits 31.536 fr. aan Henri Van Tichelen.
- Loten 82, 83 en 85, mits 18.950 fr. aan de h.h. Luyckx en Van Tichelen.
- Loten 79, 80, 103, 104, 105 en 106, mits 9.800 fr. aan Prosper Luyckx.
- Loten 77 en 92, mits 9.700 fr. aan Emmanuel de Browne. Lot 94, mits 3.000 fr. aan J. Blockx. Loten 93 en 95, mits 4.375 fr. aan M. De Meulder.
- Loten 42, 109 tot en met 114; 117 tot en met 120, mits 48.000 fr. aan markgravin d'Aubigny, geboren de Witte.
- Loten 99 tot 102; 107 en 108, mits 7.570 fr. aan baron Henry de Witte en markgravin d'Aubigny, ieder voor de helft.

Notaris van deze belangrijke verkoop was de h. Emiel Deckers, uit Antwerpen. Het hof «Ternessen» (kasteel en aanpalende gronden; zegge de loten 1; 12 tot 24; 46 tot 73; 76 en 90; in totaal 72 ha. groot) werd op 23 februari 1893 van hand tot hand verkocht aan Theophiel Meeus, mits 230.000 fr.

Eigenaars Kasteel “Selsaten”

- Goscelinus Hirci (12e eeuw).
- Amebricius, door aankoop.
- Alscanus, deken van Broechem, door erfenis.
- Sint-Michielsabdij van Antwerpen (1146).
- Jan van Berchem, door aankoop mits 5 marken (1155).
- De familie van Berchem behield het kasteel tot in 1535. Uit de 14e eeuw wordt om. Willem van Berchem, heer van Malle, vermeldt, die op 14 augustus 1394 in de parochiekerk een beneficie instelde ter ere van de K. Drievuldigheid en het H. Kruis. Ook in 1388 is Willem van Berchem vernoemd. Baron le Roy schrijft in zijn «Notitia Marchionatis», dat het kasteel in 1440 aan Jan van Berchem toebehoorde. Hij was de zoon van Jan de Grote («Groot jans sone wiens vader Willem was»).
- Joannes Carolus d'Affaytady vanaf 29 december 1535, door aankoop. Herbouwde het kasteel in Toskaanse stijl. Overleed op 24 december 1555. Hij had zes kinderen. De oudste werd op 25 mei 1563 als prins van Hilst erkend. De familie d'Affaytady hield het landgoed in bezit tot 1807.
- Joannes Willem Le Grelle door aankoop (17 november 1807).
- Theodoor de Cock-Adelaida Le Grelle door erfenis. Adelaida Le Grelle werd in 1834 geboren.
- Gustaaf Agie de Selsaeten-de Cock door erfenis. Herbouwde het kasteel in 1897 in Vlaamse renaissancestijl, dit volgens de plannen van bouw meester A. Van der Gucht.
- Joseph. Marie. Carolus, Edmond. Gustaaf en mej. Maria, Josepha, Julia, Adela, Margaretha Agie de Se'saeten, door erfenis op 29 juli 1910.
- Mevrouw Veuve Agie de Selsaeten-Anne Marie Goethals en haar zes kin deren, mits 1.822.700 fr. Zij werd geboren te Bottelare op 19.7.1878; overleden te Wilrijk op 17.9.1960.
- Vereniging «Nieuw Leven» (Antwerpen) sinds 1957.

Varia rond Kasteel “Selsaten”

«De adelbrieven der familie d'Affaytady van 1563 (later goedgekeurd door koning Willem van Holland) vermelden dat Joannes Carolus d'Affaytady. tijdens de regering van de Koningen van Hongarië, de stad Antwerpen vrijwaarde tegen het vijandelijk leger dat naar daar rukte, tot aan de komst van Karel V.

Joannes Carolus d'Affaytady is overleden op 24 december 1555 en werd begraven in het koor der kerk van Gistel. Ziehier zijn grafschrift:

Notus Joannes tot bene Carolus orbe Gentibus et variis. et carus regibus hospes, ante alios tibi, quem sensisti. Carole Caesar, proesidium dubiis non aspernabile rebus, hic jaceo, nec opes fatum potuere morari. nec pretium eximi clarae virtutis honores. Nascentem Affettata domus, laetate Cremona est, Andoverpia necem doluit, nunc Flandria servat clausum marmoreo domium Ghistella sepulcro.

Joannes Carolus d'Affaytady was in huwelijk geweest met Lucretia d'Affaytady, zijn nicht, dochter van Joannes Franciscus. overleden op 19 maart 1569 en begraven in de kerk van Sion te Lier. Haar grafschrift luidt als volgt:

Lucretiae Affettae Johan. Caroli. dum vixit, D. de Ghistelles uxori. matronae, claritate parentum illustri. Joannes-Franciscus. Cosmas et Caesar. FF. Tresque eorum sorores PP. anno domini MDXXI obiit anno MDLXIX martii XIX.

Als wanneer Joannes Carolus d'Affaytady zich te Antwerpen had gevestigd, waren verscheidene zijner familieleden insgelijks van Italië meegekomen. en de familie verspreidde zich te Lier, Mechelen, Leuven en gans Brabant door. In de kerk van Sint-Kwinten te Leuven, was in 1759 het volgende inschrift te lezen:

MDLXXIV
Thomas Lovani natus
Oviundus
Cremona opp. Insubriae celeberrimo.
Affaitorum familia nobilissima,
Hic jacet, tuas, lector, preces exposcens,
obiit die secunda mensis decembris».

Dit alles uit «Historische herinneringen en bijeenrapelingen over Wommelgem en Omstreken», van G. Springael, blz. 94-95.

«In de kastelengordel rond Antwerpen, vormt het kasteel Selsaten te Wommelgem een der glanspunten.

Men ziet onmiddellijk dat dit fraai, gedeeltelijk omwald en door bomen omzoomd kasteel in vroegere eeuwen een versterkt kasteel moet geweest zijn. Maar zoals het nu is. vertoont het eerder het karakter van een «hof van plaisancie» uit de Renaissance. Waar komt dit gemoedelijk karakter beter tot uiting dan in zijn heerlijke gevels, zijn slanke en puntige hoektorentjes, zijn mooie glasramen en zijn opmerkelijk aardige schoorstenen. Van militaire stugheid is geen spoor meer overgebleven»

G. V. in «Gazet van Antwerpen» -17.8.1955.

«Een bevoegd bouwkundige verklaarde ons: hoe schoon het kasteel er thans ook moge uitzien, werden toch enkele fouten bedreven, wanneer men nagaat dat dit gebouw eigenlijk aan de middeleeuwen zou moeten denken. Machinestenen werden aangewend in plaats van met de hand verwerkte en gebakken stenen. Het schoonste van gans de bouw is nog de toren, die opgetrokken werd met het oud materiaal. Er zit ook heel wat meer leven in, en de kleur van de oude en de witte steen doet ook veel meer denken aan de middeleeuwen dan het overige van de bouw. Het is een feit dat de bouwmeester op sommige punten trouw gebleven is aan de geschiedenis, en op andere punten zijn fantasie vrije loop heeft gegeven. Toch maakt het geheel de indruk van iets monumentaals!»

K. L. in «Zondagsvriend» - 1939.

De vereniging «Nieuw Leven», in 1950 gesticht, heeft op het kasteel «Selsaten» een tehuis voor de jeugd opgericht. De jongens hebben hun slaapkamers op de bovenverdieping van het geschiedrijk gebouw. Zij staan tewerkgesteld in de grootstad of bij tuinbouwers in de omgeving. De bekwaamste jongens krijgen zelfs gelegenheid een vak aan te leren.

Eigenaars Domein “Hulgenrode”

- Joanna de Wasseras (eerst gekende eigenares in 1600). Was gehuwd met ridder Thomas Hutter. Deze overleed in 1605 en Joanna de Wasseras in 1619.
- Karel van den Heetvelde (door erfenis). Deze moet het kasteel gebouwd hebben omstreeks 1620. Hij overleed op 10 december 1624.
- Anna Adriana van den Heetvelde, door erfenis. Was gehuwd met haar neef Adrianus van den Heetvelde.
- Adrianus van den Heetvelde, na het afsterven van zijn echtgenote in 1668.
- Familie van den Heetvelde en Immelot, na het overlijden van Adrianus van den Heetvelde in 1702.
- Maria Hendrina Martens. weduwe van Joannes Wittebol, door openbare aankoop mits 21.500 gulden in 1712.
- Eerwaarde Heer Franciscus Ignatius Wittebol (zoon van de echtelingen Wittebol-Martens). door erfenis.
- Alexander Joannes Carpentier-Goris, door aankoop op 22 mei 1777, mits 40.000 gulden.
- Joanna Theresia Cornelia Carpentier, dochter van de echtelingen Carpentier-Goris, door erfenis. Zij was gehuwd met Nicolaas Josephus Richardus Werbrouck, broeder van Joannes Werbrouck, burgemeester van Antwerpen.
- Franciscus Nicolaas Josephus Werbrouck. door aankoop op 20 maart 1817.
- Ferdinandus Nicolaas Josephus en Joanna Barbara de Wael, mits 33.000 gulden op 4 mei 1832.
- Joannes Ferdinandus Osy de Wycken-de Bosschaerts, mits 127.000 fr. op 4 juni 1834.
- Edmondus Oscar August baron de 't Serclaes-de Gilman, mits 255.000 fr. op 29 juli 1853.
- Kinderen 't Serclaes-de Gilman, na overlijden van vader op 29 februari 1888. Moeder overleed op 15 mei 1885.
- Domis de Semerpont-de 't Serclaes. door aankoop op 6 juli 1888, mits 192.500 fr.
- Antoon Spruyt-Matzerath, in 1890. Werd geboren te Temse in 1840.
- De heer M. Mommens, die het kasteel in 1920 herbouwde na een brand in 1914.
- Nationaal Werk voor Kinderwelzijn, sinds 1921.

Varia rond het Kasteel “Hulgenrode”

«Kleintjes van drie tot zes jaar komen hier een kuur van drie maanden doen onder het toezicht van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn. Voor hen zijn ongeveer 50 bedjes beschikbaar. De inrichting bestaat reeds sinds 1938. Er is meer: het terrein van 20 ha. - in hoofdzaak grasvelden en boomgaarden - vormt één enorm speelplein waar stadskinderen van vijf tot veertien jaar gedurende de vakantie heerlijk kunnen komen spelen. Ze worden met een bus afgehaald en teruggebracht op bepaalde punten in de stad en krijgen hier een volledig middagmaal en een vieruurtje toe. Meestendeels zijn deze vakantiegasten van één dag kinderen uit de volksbuurten, velen van ouders die beiden buitenshuis werken - maar ook voor jeugdgroepen is hier ruimte in overvloed. In de vakantie heerst op «Hulligenrode» een drukte zoals men zelden meemaakt».

B. Lindekens in «Het Rijk der Vrouw» -1955.

«De Zwaan, Lange Wapper, Parapluuke, de Vlinder, de Vis en negen andere knalrode autobussen die alle een sierlijke naam dragen, brengen 's morgens 1.562 kinderen naar de speelpleinen te Wommelgem.

In de lange oprijlaan wachten ze een hele dag onder de ruisende populieren tot de eerste onder hen met een drom joelende bengels naar huis mag rijden.

Indien een autobus de taal van deze jonge mensenkinderen zou verstaan, wat al heerlijke verhalen zou ze 's avonds te horen krijgen!»

Rita Kuypers in «Het Handelsblad» van 11.7.1963.

Bedreiging van natuurschoon

Onze kastelen hebben een geheel andere betekenis gekregen dan de ridders, die eeuwen geleden de grondvesten lieten leggen, wel niet hebben durven dromen. Hun rol als militair bolwerk is reeds lang uitgespeeld en elk kasteel bewaart enkel nog de herinnering van geharnaste ridders, wapenspelen, minstrelen, edelknapen en opgedirkte gravinnen. Nadat de meeste kastelen in een hof van plaisantie veranderden (na de 16^e eeuw), bracht de Franse revolutie een definitief eindpunt achter de feodale kastelen. Weldra geraakten zij in een vervallen toestand en wegens de al te hoge onkosten, konden de particulieren de zuiver artistieke restauraties niet aan.

Wommelgem, dat eens vier roemrijke kastelen telde, zag twee historisch merkwaardige gebouwen verloren gaan. Van de geduchte burcht der Immerseeldynastie is niets meer te vinden. «Ternessen», met zijn weelderig park, is door de Duitsers vernield.

«Huigenrode» en «Selsaten» zijn gelukkig gered, zoals ook elders redding gebracht is door openbare besturen of sociale instellingen.

Meer dan duizend lachende en gelukkige kinderen vinden iedere vakantiedag op het prachtig domein «Hulgenrode» - het park is praktisch ongerept gebleven - een uitlaat voor hun bewegingsdrang. Het «Nationaal Werk voor Kinderwelzijn» heeft er tevens een verblijf opgericht voor zwakke kinderen. Offerv aardige leidsters waken over de kleintjes en organiseren diverse spelen op een terrein van 20 ha. Gezonde lucht is er in overvloed.

«Selsaten», waarvan het eertijds weelderig domein door verkaveling geschonden is, werd enigszins gered door de vereniging «Nieuw Leven» en dewelke het kasteel heeft ingericht als een tehuis voor de verwaarloosde jeugd. In een overheerlijk kader van groen en bloemen, worden hier jongeren voorbereid op de toekomst, terwijl het kasteel zelve van verval behoed is.

Overall in de provincie dreigt het gevaar voor aftakeling der parken rond de kastelen. De versteedsing tussen de havenstad en de Kempen is niet te stuiten en zo is er al heel wat veranderd te 's Gravenwezel, St.-Job-in-'t Goor, Schilde en Oostmalle. Dichter in de Wommelgemse omgeving is het nog geen generatie geleden, dat verschillende hoeken der gemeente Deurne «den buiten» genoemd werden. De groene hagen en heidebosjes; de mullige zandwegen, ruimden de plaats voor stenen gevels en verharde wegen. «De Zwarte Arend» op Ruggeveld, onderging dergelijk lot. Reusachtige gebouwen vermoorden in de Kempen en ook in de Voorkempen, de esthetiek. Alhoewel de kasteeldomeinen, door de evolutie van de tijd, hun patrimoniaal karakter niet kunnen behouden, dan zou het historisch, toeristisch en sociaal aspect ervan niet uit het oog verloren mogen worden.

De overschakeling naar de industrie is zeker heilzaam voor de streek te noemen. Toch zou er moeten gestreefd worden naar gedeeltelijke vrijwaring van het natuurschoon. De wandelaar moet het immers zoeken waar de grijpparmen van de grote stad nog niet geraakt zijn. Ordelijke bouwreglementatie is er nodig, met een brede kijk en begrip op het gedeeltelijk behoud van het natuurschoon in onze Voorkempen.

VI.

Parochiewezen

Bisdom Antwerpen - Dekening Deurne

Aanvankelijk maakte Wommelgem deel uit van het bisdom Kamerijk en de dekenij Antwerpen¹. Het markgraafschap Antwerpen bevatte in het jaar 1345 negen kantons, met elk een twintigtal dorpen.

Heeft Wommelgem waarschijnlijk toebehoord aan het kwartier Zandhoven, dan houden sommige geschiedschrijvers het ook bij Rijen. In «Parochiewezenen der Antwerpse Kempen» schrijft Fl. Prims (blz. 32): «Er is echter voor de Antwerpse Kempen één vicus, één handelsplaats, die ook daarbij optreden zal, de vicus van Antwerpen met zijn kapittel van 12 kanunniken. De kerken van het Waterland (Antwerpse polder); van Wommelgem in het land van Rijen, van Nijlen, Viersel, Westmalle, Oostmalle, Zoersel, Rijkevorsel, Hoogstraten en Wortel, misschien ook Merksplas, zijn niet zonder benoemingen van het Antwerpse St.-Michiels- of O. L. V. kapittel tot stand gekomen».

Na Filip II (1559) maakte Wommelgem deel uit van de dekenij Lier en het bisdom Antwerpen. Het bisdom Antwerpen kwam tot stand op 12 mei 1559 en als eerste bisschop werd Franciscus Van de Velde (Franciscus Sonnius) aangesteld (1570).

Vanaf 1609 hoorde de parochie onder de dekenij Antwerpen en het bisdom Mechelen; na het Concordaat onder de dekenij Herentals en het bisdom Mechelen; vanaf 1878 onder de dekenij Deurne en het bisdom Mechelen; vanaf 1962 onder de dekenij Deurne en het bisdom Antwerpen.

De geschiedenis van onze bisdommen weerspiegelt de bewogen tijden die ons land beleefd heeft, wat bewijst hoe nauw de katholieke kerk verbonden is geweest in de lotsbestemming van ons volk.

Op het einde der 4e eeuw behoorde ons land tot één enkel bisdom, waarvan de zetel achtereenvolgens te Tongeren, Maastricht en Luik gevestigd was. In de 7e eeuw behoorden onze streken tot de bisdommen Luik, Atrecht-Kamerijk, Doornik-Noyon, Terwaren en Utrecht. Het bisdom Utrecht, gesticht door St.-Willebrordus, strekte zich ook uit op het huidige Belgische grondgebied. Algemeen neemt men aan, dat de parochie van Wommelgem reeds in de 7^e eeuw bestond.

In 1559 richtte Filip II drie kerkelijke provincies op (aartsbisdommen Kamerijk, Utrecht en Mechelen), waarbij het bisdom Antwerpen tot stand kwam. In 1802 is het bisdom Antwerpen, samen met Brugge en Ieper, afgeschafte. De heroprichting van het bisdom Brugge kwam reeds in 1834, maar Antwerpen diende te wachten tot 1962. De heroprichting kwam er door de bul van «Christi Ecclesia» van 8 december 1961. Op 14 april volgde de officiële aanstelling van Mgr. Jules Daem (19^e bisschop van Antwerpen). Het bisdom telt een 300-tal parochies.

De dekenij Deurne is opgericht in 1873. De eerste Deken was J

acobus de Roover (1873 tot 30.6.1889),
daarna: Hippolytus Van den Eynden (1889-1915),
Jozef de Meus (1915-1924),
Jozef Lens (17.2.1924-23.11.1952),
Juliaan De Weerdt (23.11.1952-

---

¹ F. Foppens in «Historica Episcopatus».

St.-Janskapel eerste parochiekerk van Wommelgem ?

Vroeger werd de Sint-Janskapel druk bezocht. St.-Jansmis vooral, gaf aanleiding tot een grote volkstoeeloop en de begankenis groeide uit tot een ware kermis dag, waarbij zelfs de bewoners uit de omliggende gemeenten talrijk naar Wommelgem trokken. Rond de kapel stonden kramen opgesteld, waar niet alleen godsdienstige voorwerpen, maar ook snoep en verfrissing te koop aangeboden werd. De grootste verering moet rond het jaar 1660 plaats gehad hebben. De streek was immers in die tijd ernstig door pestepidemie getroffen, waardoor de gelovigen hun toevlucht tot St.-Jan namen. Daarna bleef men de bedevaart naar de kapel sterk in ere houden, al verminderde de belangstelling geleidelijk. Toch herinnerden mensen als peteke Van Geel, Jef Vercammen, Roos Mortelmans, Jef De Prins, schoenmaker Katter en anderen, zich nog levendig de kermis in de maand juni, die er tot op het einde van de 19e eeuw regelmatig gehouden werd (Sint-Janskermis).

Daarna is nog lang (tot kort na de tweede wereldoorlog) een jaarlijkse bedevaart in ere gehouden op of de zondag vóór de feestdag van St.-Jan, waarbij een grote schaar gelovigen de godsdienstige plechtigheid binnen en buiten de kapel volgde. Sindsdien bleef de kapel verlaten.

Met de aanleg van de autosnelweg is de stille, rustige plek nabij de beemd kant een nieuw ontdekte natuurschoonheid voor de autotoerist geworden. Duizenden weggebruikers waren zich het bestaan der schilderachtige bidplaats niet bewust. Edoch is de oprichting van de kapel eeuwen oud; zo oud zelfs, dat de oprichting aanleiding geeft tot allerlei gissingen.

De eerste bron, waarin over de kapel sprake is, is een beneficie, gewijd aan St.-Jan (15e eeuw), maar waarvan de stichter onbekend gebleven is.

Bij de vernieling van de parochiekerk H.H. Petrus en Paulus (1589), zijn jammer genoeg niet alleen de archieven van de hoofdkerk, maar ook deze van de St.-Janskapel verloren gegaan.

Oorspronkelijk was de kapel toegewijd aan St.-Jan de Krijter (krijter, roeper of schreeuwer; waarschijnlijk voortkomend van de woorden «vox clamentis in deserto», aldus G. Springael). Later is de naam gewijzigd in St.-Jan de Voorbode - St.-Jan Baptiste de Evangelist.

De heemkundige Jos Proost is van mening (zie handboekje n° 3, jg. 1956 van de Heemkundige Kring «Gitschotel Buurschap»), dat de kapel, die de omvang heeft van een vroeger kerkje, «onmogelijk door gewone werkmensen (doorgaans allen arme stumperds) kon opgericht worden». Proost zoekt de bouwers «in meer begoede kringen» en daar de bouwtrant, de verkankerde stenen en vooral «de versnijdingen juist boven de pas», de oprichting in de 13e of 14e eeuw veronderstellen doet, brengt de heemkundige tot het besluit «dat het bouwen van de St.-Janskapel mogelijk wel aan Jan van Liere kan toegeschreven worden». Proost blijft met deze veronderstelling wellicht niet ver van de waarheid, al voegde hij onmiddellijk de onzekerheid toe aan deze stelling. Het is nochtans mogelijk, aldus J. Proost, dat Jan van Liere, die in 1278 de heerlijkheid Wommelgem ten geschenke kreeg van Jan I, hertog van Brabant, en in 1280 het kasteel «Immerseel» bouwde, de oprichting van de St.-Janskapel beloofd heeft, «bij behouden terugkeer uit de slag van Woelingen (1288), waaraan hij deelnam aan de zijde van de Hertog van Brabant». Alhoewel de bewijzen ontbreken en zelfs het archief van het bisdom Mechelen geen spoor in die zin bevat, staft de heemkundige zijn thesis als volgt: «... in acht genomen de patroonheilige, de bouwtrant, de plaats waar de kapel werd opgericht, uit dit alles kunnen we de

gevolgtrekking maken, dat het bouwen van de St.-Janskapel mogelijk wel aan Jan van Liere kan toegeschreven worden».

Ernstig voorbehoud dient echter gemaakt over een andere bewering in «Analectus XXVIII», blz. 172 en waarin verondersteld is, dat de St.-Janskapel de oude parochiekerk zou zijn. Ook Proost blijft in het gemeld heemkundig handboekje stilstaan bij deze veronderstelling, waar hij schrijft: «De kapel was vroeger omringd van een heuvel, de St.-Jansberg, welke in 1787 werd geëffend om een aanplanting van eiken- en beukebomen toe te laten. Is deze heuvel misschien ook een aanduiding op de eerste parochiekerk, waar in tijden van nood en krijgsgeweld de bewoners van de parochie met have en vee een toevlucht zochten?»

Deze veronderstelling berust op vage grond, ook al is daar de bewering van Fl. Prims in zijn «Album Pastorum Campinae» (blz. 21-22): «De eerste kerken van de VIIIe eeuw tot de XIIe eeuw liggen buiten het dorp, bij de akkers, liefst op een zandige hoogte. De oude kerkjes waren niet veel meer dan een koor van de latere kerken. In de XIIe eeuw zijn zij allen te klein. Wij zijn geneigd aan te nemen, dat de kerken die we thans in het midden van een dorp vinden, verplaatste kerken zijn. En hier weze bij opgemerkt, dat men de verlaten gewijde plaats niet heeft ontwijd, noch heeft verwaarloosd. Er bleef een kapel met beneficie en men herbouwde de bidplaats». Het is weliswaar bekend, dat tot 1620 regelmatig missen opgedragen werden in de St.-Janskapel en tot aan de Franse Omwenteling bediend werd door een kapelaan (o.m. Gaspar Scholten in 1668), dewelke van 16 mei 1701 af ook onderpastoor was van de parochiekerk (besluit van Bisschop Cools), maar de kerkarchieven vermelden: «wel is waer stonden er in het verledene een aental woninge, nu noghtans zijn de omstrecken der capel onbewoond» (1620). Men moet bovendien in acht nemen, dat de parochiekerk zeer oud is, omwille van de sacristiedeur in Romaanse stijl; de toewijding van de kerk aan de apostelen Petrus en Paulus; de asafwijking naar het zuiden (wat alleen bij de oudste kerken voorkomt); enz. In 1948 schreef Fl. Prims ten andere, dat de dorpskerk van Wommelgem er gekomen moet zijn in de 8^e, of bij de aanvang der 9^e eeuw, vermoedelijk tussen de jaren 726 en 836, een periode trouwens, waarin menige dorpskerken in Taxandrie ontstonden ¹.

Overigens is daar de studie van J. B. Stockmans (Geschiedenis van Nijlen, Kessel, Bevel en Emblem). In dit boek worden verschillende gravuren weergegeven van zegels der heren van Immerseel in 1374, met daarin het wapen der familie; de zegel van Jan van Immerseel in 1338 en de schepenzetel van Wommelgem in 1338. Op bladzijde 311 schrijft Stockmans: «Heer

---

¹ De eerste geloofsprediker in het aloude land van Rijen was de H. Eligius, bisschop van Doornik. Hij predikte o.m. te Antwerpen in 639 en overleed in 665. Na de H. Eligius kwam de H. Amandus (f 684), die binnen de Antwerpse burcht de eerste kerk stichtte en deze aan de H.H. Petrus en Paulus toewijdde (omstreeks 660). De eerste kerken in ons land werden immers aan beide apostelen toegewijd, zodat ook de kerk van Wommelgem zeer oud moet zijn.

In 696 werd de H. Willebrordus gelast een bisdom op te richten ten noorden van Antwerpen. Hij was niet alleen in het bezit van de eerste kerk in de Scheldestad, maar werd bovendien door Rohinga en Bebelina begiftigd met de «villas» Bacwaldus, Purgelarus en Wimilichemo. Deze laatste benaming is zeker Wommelgem en één der oudste dorpen uit de streek, aldus Prims.

Op bladzijde 526, boekdeel 7 van «Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude Brabant» schrijft Pottmeyer (ook E. H. Geens heeft enkele bijdragen geleverd aan dit werk): «De kerk van Wommelgem was van de oudste tijden aan de apostelen Petrus en Paulus toegewijd (M. L. Theunen in Analectus XIV (1877), 447), zoals dit het geval is met de oudste kerken van het land, b.v. die van Leuven, Lier, en, wat hier vooral van 't grootste belang is, van de burcht van Antwerpen, aldaar door S. Amandus gebouwd is».

Jan, gezegd van Immerseele, ridder, heer van Wommelgem, 1338; de schepenen dier plaats gebruiken zijn wapen als dorpszegel; de drie sleutels rond het schild zinspelen op de DORSPATROON SINT PIETER.»

Niet alleen vijftig jaar na de slag van Woelingen is er reeds sprake over «de dorpspatroon Sint-Pieter», maar zelfs een jaar later (Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude Brabant - boekdeel II -1902 - Goetschalckx). Hierin is een oorkonde uit de St.-Michielsabdij (datum 16 april 1289) vermeldt. «Een vergadering, bestaande uit drie aartsbisschoppen en elf bisschoppen, te Rome verblijvend, verleent een aflaat van veertig dagen aan de kristen gelovigen, die, met een rouwmoedig hart hun zonden gebiecht hebben en één der volgende voorwaarden vervullen: 1) de kerk bezoeken van St.-Peeter te Wummelghem op één der nagenoemde dagen... Men noemt dan een 15-tal feestdagen; o.m. Kerstmis, Pasen, Pinksteren, de wijdingsdag van de «S.Peeterskerk»; op de feestdag van de H.H. Cosmas en Damianus; enz. Verder volgden nog vier te vervullen voorwaarden.

En toch moet de St.-Janskapel in het parochiewezen een voorname rol vervuld hebben en werd de plaats als «parochie» opgenomen onder het bisdom Antwerpen in 1559 (bulle «Super Universas», gegeven door paus Paulus IV), zij het dan onder de benaming «Immerseel». De bulle vermeldt: «...de zeven steden Antwerpen, Lier, Herentals, Bergen-op-Zoom, Steenberghe, Breda en Hoogstraten. De andere plaatsen - vlekken, dorpen, kloosters, soms slechts kastelen - hieten Turnhout, S.Willebrords, Deurne, Borgerhout, Wijnegem, Wommelgem Immerseel, Ranst»; enz. (Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude Brabant - boekdeel V-1906-Goetschalckx).

Houden we ons alleen reeds aan een handschrift van wijlen E. H. Geens, die beweert, dat het bestaan van de parochiekerk zeker uit de 13e eeuw dateert en de hoofdingang, alsmede de sacristie reeds op het einde van de 12e eeuw bestond, dan moet de St.-Janskapel na de kerk opgericht zijn, vooral, indien aangenomen mag, dat Jan van Immerseel de kapel liet bouwen na de slag van Woelingen (1288). De Sint-Janskapel blijft alleszins één van de merkwaardigste gebouwen die Wommelgem bezit. Het altaar (barok) dateert uit de 17e eeuw. In de kapel bevindt zich een kostbaar missaal, «Ex Typographia Plantiniana» genaamd, uit het jaar 1722 daterend en waarin «J. L. Bax - Berlaer 1793» geschreven staat op de binnenzijde van de omslag. Het missaal zal toebehoort hebben aan E. H. Joannes Lambertus Bax, broeder van E. H. Joannes Franciscus Bax, pastoor te Wommelgem van 1795 tot 1833.

Ook zijn er de beelden van de H. Jozef en de H. Anna (barok) uit de 17^e eeuw te bewonderen, alsmede de 18-eeuwse beelden van de H. Elisabeth en de H. Zacharias. Daarnaast is de beeldengroep «Het Doopsel van Christus» uit de 17e eeuw (barok) al even kunstvol.

In 1860 is een kunstvol beeldje van O. L. Vrouw uit de Roosekapel overgebracht naar de St.-Janskapel. Het beeldje wordt jaarlijks in de processie gedragen. De Roosekapel (gesloopt bij de aanleg van Fort II) werd door de bewoners van «Immerseel en Laar» iedere avond in de meimaand en dikwijls ook op zon- en feestdagen, druk bezocht om er het Rozenhoedje te bidden.

Aan de St.-Janskapel werden aan het dak nog herstellingswerken uitgevoerd door Jan Horsten (Deurne) in 1935, mits 27.175 fr.

De parochiekerk H.H. Petrus en Paulus

Het is niet bekend wanneer de parochiekerk opgericht is. Allerlei vermoedelijke tijdstippen zijn vooropgezet, waarbij Prims zelfs teruggaat naar de 8^e eeuw. Anderen houden het bij de 12^e of 13^e eeuw.

Het grondplan der kerk is een Latijns kruis, waarvan niet veel meer te merken is wegens herhaalde verbouwingen. Van het oorspronkelijk plan resten ons nog alleen het koor, de kruisbeuk en de toren. De torenromp behoort nog geheel tot het oorspronkelijk gebouw. Algemeen neemt men aan, dat de toren vóór de kerk gestaan heeft, zoals dit nog het geval is te Lissewege en te Veurne. De westelijke muur van het schip zou aldus op gelijke hoogte gestaan hebben van de oostelijke torenbasementen (op één dezer is een gedenkplaat aangebracht ter nagedachtenis der gesneuvelden uit de oorlog 1914-18), dus 6,50 meter binnen de huidige zijingangen. De éénbeukige kerk was - de kruisbeuk niet in aanmerking genomen - 14 meter breed (nu 18,15 m. binnenwerks gemeten).

De transeptarmen (armen van de dwarsbeuk) zijn dus waarschijnlijk oorspronkelijk, maar kunnen nochtans een verbouwing ondergaan hebben. Mogelijk lag het toegemete venster, dat zichtbaar is boven de bedaking der sacristie, in de as van de vroegere zijbeuk. Het romaanse portaal, dat van de sacristie toegang verleent tot het koor, wijst wellicht op de zijdelingse toegang van een eertijds klein bedehuis, dat de plaats van het huidige koor moet hebben ingenomen ¹. Wij weten dat zulke bedehuizen de westgevel blind hielden. Het laat-romaans sacristieportaal - vermoedelijk het oudste deel van de kerk - kan opklimmen uit de 12^e eeuw. ².

Het koor, dat enige gelijkenis vertoont met de reeks der vroegere koren in de streek tussen Brussel en Leuven (Humelgem en Perk onder andere), kan teruggaan tot in de eerste helft van de 14^e eeuw. Het altaar zelf dateert echter uit de 17^e eeuw.

De kruisarmen werden vermoedelijk in 1431 aangebouwd, terwijl het laatste der oudste delen - de toren - dateren kan uit de 16^e eeuw. De ingesnoerde achtkantige hoge spits is wellicht uit de 18^e eeuw; eeuw waarin grote herstellingswerken werden uitgevoerd.

De eerste grondige verbouwing aan de kerk greep in 1732 plaats. De zijbeuken werden verhoogd en de vensters vergroot (zie «Belangrijke jaartallen en varia»).

In de eerste helft der 19e eeuw werd een gipszoldering aangebracht. In 1842 werden de zijbeuken verbreed. De beide langsmuren kwamen aldus op dezelfde lijn als de topgevels van de dwarsbeuken. Van dezelfde tijd ook kan het traceerwerk der vensters in de transeptgevels dateren. Hoe de kerk er voor de verbouwing moet hebben uitgezien, leert ons een document van 17 november 1841 (zie ook «Belangrijke jaartallen en varia»).

E. H. Geens is van mening, dat de parochiekerk vroeger slechts één patroon kan gehad hebben - de H. Petrus - en dit wellicht tot 1559, toen Wommelgem onder het bisdom Antwerpen kwam (een dorpszegel uit het jaar 1338 maakt inderdaad alleen melding over «de dorpspatroon Sint-Pieter»).

---

¹ Deze en veelvuldige andere inlichtingen werden - mits toelating van de schrijver - geput uit een onuitgegeven studie over de parochiekerk door Alfred Teurlinckx, momenteel in Zuid-Afrika (Transvaal) verblijvend.

² Sommige historici durven zelfs teruggaan tot de 10^e eeuw.

In een handschrift (1898) voegt de E. H. Geens er echter aan toe: «maar misschien ook waren beide apostelen van ouds samen verenigd als patronen en noemde men kortheidshalve de H. Petrus alleen».

Men heeft ook wel eens gemeend, dat vroeger de parochiekerk toegewijd was aan Sint-Damianus, maar dit berust slechts op een veronderstelling, al is daar het register van het bisdom Mechelen in 1611. Alvorens de kerk heropgebouwd is, werd de tempel door een afvaardiging uit het bisdom bezocht. Te Mechelen is toen genoteerd: «er is geene kerk, enkel eene hut (tuqurium) Patroni S. S. Cosmas en Damianus». De «grote kermis» werd vroeger zelfs op. het feest van beide schutpatronen (27 september) gehouden en eerst bij de aanvang der 20e eeuw is hierin verandering gekomen.

Heeft de kerk verschillende vergrotingswerken ondergaan, dan is bij de eeuwwisseling ook nog aangedrongen op een nieuwe vergroting (hiervan kwam echter niets in huis). In 1901 is deze vaststelling duidelijk aangetoond door de «Koninklijke Kommissie voor Monumenten en Landschappen». Bouwmeester A. Van der Gucht had in 1899 nochtans enkele plannen tot vergroting voorgelegd, maar geen enkele mocht de bisschoppelijke kommissie voor kerkenbouw bevredigen. «Uiterst moeilijk is het toch een merkelijke vergroting te geven aan ene kerk, waarvan toren en koor ongeschonden moeten bewaard blijven, als zijnde door de Koninklijke Kommissie Monument verklaard in 1900» (handschrift E. H. Geens - ABM). Toen deze kommissie, bestaande uit de heren Fernand Donnez en Frans Van Leemputten, op 24 oktober 1901 een bezoek ter plaatse bracht, stelde het in zijn schriftelijk verslag het volgende op: «Omwille van den voortdurende aangroei der bevolking is het noodig de kerk te vergroten. Onzes dunkens moet de vergroting geschieden door het verdubbelen der zijbeuken. In elk geval moet hare oosterring behouden blijven en wenschelijk ware het de bestaande puntgevels van het kruis te benuttigen. Uit de ligging van het gebouw kan ook voordeel worden getrokken, om in den zuidergevel een voorportaal aan te brengen, dat niet alleen den toegang tot de kerk zou vergemakkelijken, maar tevens ook bijdragen zal om het gebouw nog schilderachtiger te doen voorkomen» (ABM).

Beschrijving van de kerk

1. PLATTEGROND.

De parochiekerk is een driebeukige pseudobasiliek. Zoals in de oude kerk van Wommelgem, zijn de Kempische basilieken en pseudobasilieken met houten tonnen (soms wel met halve tonnen) afgedekt (A. Teurlinckx). Binnenwerks gemeten is de middenbeuk 18,15 x 5,90 meter en elke zijbeuk 25,30 x 5,20 m. De zijbeuken zijn naast de stoere toren doorgetrokken. De totale lengte van de kerk (het koor inbegrepen dus) is 39 meter, binnenwerks gemeten.

2. HETKOOR.

Een polygonale sluiting volgens de zijden van een zeshoek (3,80 m. zijde) bekroont het koor. Niet het minst om haar gotische koor, kan de kerk gerangschikt worden in de merkwaardige reeks der sierlijke vroeg-gotische koren uit de streek tussen Brussel en Leuven, waarin nog romaanse reminiscenties nawerken. Het is drie traveeën diep en bezit vijf vensters, waarvan er drie blindgemaakt zijn. Twee ramen zijn spitsbogig uitgevoerd, terwijl de drie blindgemaakte vensters enigszins breder zijn. De dagkanten van het oostelijk venster (dichtgemaakt) vertonen twee kolonnetjes. Achter het altaar in de linkerhoek treffen we een gebeeldhouwd kapiteel met hangende bloemknopjes aan; in de rechterhoek een kapiteel met opgerold bladerwerk

(gotiek). In het zuidelijk vlak van de koorsluiting treffen we een credentie (piscina) aan, die met een drielobbige spitsboog is afgerond. Het koor is 12,60 m. diep en 7,20 m. breed (binnenwerks gemeten) en bezit muren van ongeveer één meter dikte. De toegang tot het hoogkoor (scheiding met schip) is 5,45 m. breed. Het koor is van het middenschip gescheiden door een niet geprofileerde hoge spitsbogige moerboog en is overdekt met een plaasteren gesimuleerd kruisribbengewelf, zoals dat in de overige binnenkerk het geval is.

3. SACRISTIE.

In de langs zijden van het koor zijn twee openingen, wederzijds toegang gevend tot het magazijn (knapenkoor), dat 4,60 x 2,30 m. meet en de sacristie (4,60 x 4,40 m.). Het magazijn is vlak afgedekt, terwijl de sacristie overkluisd is met een stenen kruisribbengewelf met platte ringen, samenlopend in een sluitsteen, bestaande uit een rozet, ingesloten door vier palmetten. A. Teurlinckx meent, dat de sacristie slechts in de 18^e eeuw aangebouwd is.

Een romaans portaal verleent toegang tot het koor. Het is met een dubbele rondboog afgedekt, rustend op twee ingewerkte zuiltjes met sterk gestileerde kapiteeltjes. Het basement van deze zuiltjes is onzichtbaar onder de bevloering der sacristie verborgen. Het moet de zijingang geweest zijn van een eertijds primitief dorpskerkje (gelijkenis met de O. L. Vrouwkerk van Laken).

4. HET SCHIP.

Het schip is in de 19e eeuw afgedekt door een gesimuleerd kruisribbengewelf in hout, dat daarna bepleisterd werd. Overblijfselen van een houten rondbogige ton zijn nog zichtbaar. De Kempische basilieken zijn met halve of hele tonnen afgedekt, wat zelfs het geval is in grotere kerken als die van Brecht en het koor van Sint-Pieters te Turnhout. De kerk is van basiliek tot pseudobasiliek omgevormd, wellicht met de vensters der bovenlangsmuren (moesten zij er geweest zijn) toe te metsen en alles onder één dak te brengen. Het is zeer waarschijnlijk dat men de bovenlangsmuren van het schip laten staan en andere steunen er onder gezet heeft. De aanzetten van de gewelfsribben en moerbogen worden bepaald door geornamenteerde gesimuleerde neo-laat gotische konsolen. Het schip moet vroeger lager geweest zijn, wat het ontbreken van sporen op de oostelijke torenmuur laat vermoeden.

De zijbeuken zijn van de middenbeuk gescheiden door 19-eeuwse zuilen (0,78 m. doormeter), die op een achtkantige basis rusten. Boven de zuilschachten vertoont zich een met loofwerk versierd kapiteel, bestaande uit vrijstaande verticaal gerichte bladeren. Op de zuilen rusten de spitsbogige scheibogen, die aan weerskanten van hun vlakke zijde twee af schuiningen vertonen, waartussen een keellijst gevat is. De zijbeuken, lager dan het middenschip, staan in verbinding met de transeptarmen door spitsbogige afgedekte ongeprofileerde openingen. De spitsbogige ongeprofileerde moerbogen der transeptarmen zijn hoger en breder dan die der beuk.

Het altaar aan de linkerzijde is toegewijd aan de Onbevleete Maagd Maria. Het altaar aan de rechterzijbeuk was eerst toegewijd aan het H. Kruis, dit blijkt een oorkonde van 1394. Later (zeker in 1731) was het altaar toegewijd aan de H.H. Cosmas en Damianus; daarna (na 1731) aan Sint-Sebastiaan en van 1851 af aan het H. Hart van Jezus.

5. DE TOREN.

De toren is op een vierkant grondvlak (10,15 m. zijde) opgetrokken en aan elke hoek door dubbele hoekfrijten gestut, die met kleine sierlijke spitsen afgedekt zijn. De toren bestaat uit vijf geledingen van ongeveer dezelfde hoogte. De geledingen zijn van elkaar gescheiden door een waterlijst. Het portaal is korfbogig afgedekt en neemt de volle breedte van de nis in. Tussen het portaal en het hoge venster zijn drie konsoltjes aangebracht, waarvan de beeldjes verdwenen zijn. De vijf geledingen vertonen, naast eenvoudige openingen met een luik (langs

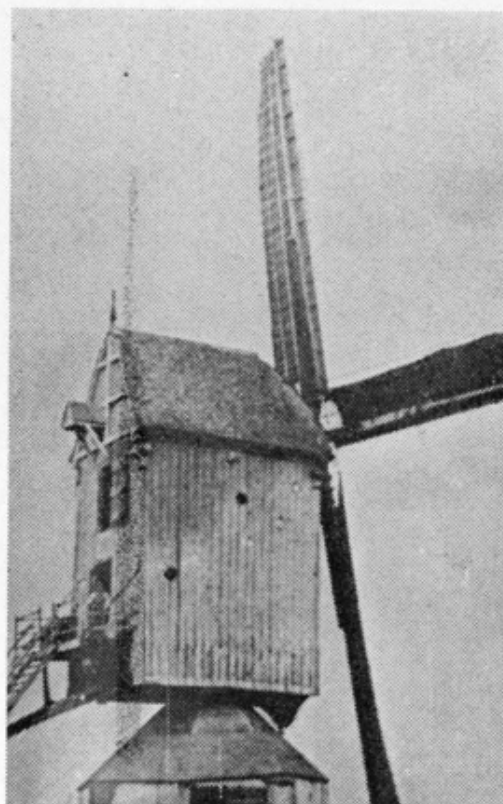
Gemeentehuis en schandpaal. (cliché «Het Volk»).

Parochiekerk H.H. Petrus en Paulus
(cliché «Het Volk»).

Sint-Janskapel
(cliché «Het Volk»).

De houten molen van Goris
(Wiekenstraat).

de zuidzijde is een opening terug toegemetst), langs drie hunner zijden twee spitsbogige galmgaten met galmschermen. De noordelijke zijde bezit slechts één galmgat. De oostelijke steunberen vallen binnen de kerk (vroeger waarschijnlijk gedeeltelijk buiten het gebouw). De westelijke hoekfrijt herbergt langs de noordzijde de traptoren. Hij vertoont drie schietspleten en in het midden der schuine zijde een raamvormige vierkante opening. Het torengedebouw tot boven het uurwerk meet 31 meter; de spil tot aan het kruis 16 meter en het kruis met de haan 4 meter; totaal dus 51 meter.

De toren kan plaats nemen in de rij der monumentale torens welke in de Kempen tussen 1450 en 1540 onze Dietse architectuur kwamen verrijken. Hier, zoals het in vele dezer torens het geval is, leeft de romaanse traditie nog na, in zoverre ten minste de hangende boogjes op zijn gotisch geïnterpreteerd, de vlakken komen verlevendigen. Zoals ook in bijna al de kerken van de Kempen, verheft de toren zich ten westen van het gebouw en ofschoon hij uit Brabantse zandsteen bestaat, bezit hij toch de structuur van een baksteentoren.

6. DE BUITENKERK.

Van buiten gezien is de benedenkerk, het koor en het dwarspand opgetrokken in zandsteen (tufsteen), de zijbeuken echter in baksteen, wat wijst op een periode van armoede waarin deze beuken aangebouwd werden.

De zijbeuken tellen elk vijf vensters, waarvan deze der transeptarmen hoger zijn. Tussen de vensters komen steunberen voor. De kruisbeuk vertoont aan ieder van haar zijde een topgevel, bekroond met een eenvoudige stenen kruis. Het venster van iedere kruisarm is met een drielobbige spitsboog afgezet, terwijl het boogveld met een vierpas gevuld en de tracering modern is. Boven deze ramen is een kleine vierkante opening aangebracht. De steunberen van de zuidertranseptgevel zijn, in tegenstelling met die van de noordgevel, nieuw en in baksteen. Het eerste venster der noord-langszijde van het koor is ingelijst met halfweg opgehouden zuiltjes, waarvan het rechterzuiltje, bij wijze van kapiteel, een romaanse mannenhoofd vertoont. Tussen de vensters van de polygonale koorsluiting bevinden zich eveneens steunberen.

Naast de hoofdingang, bevindt zich aan iedere zijbeuk een zijdeur, die in de 19^e eeuw aangebracht is. Buitenwerks gemeten heeft de kerk een totale lengte van 41 m. en een maximum breedte van 20,50 m. Het koor is (buitenwerks gemeten) iets meer dan 9 m. breed. Het grondvlak van' geheel het gebouw beslaat een oppervlakte van ongeveer 685 m².

Esthetisch uitzicht van de kerk

A. Teurlinckx, die over de parochiekerk een merkwaardige bouwkundige studie maakte, beschreef het gebouw uit esthetisch oogpunt als volgt:

«Als we de overblijvende oude delen van de kerk van Wommelgem beschouwen, kunnen wij ons wel voorstellen hoe het oorspronkelijk kerk-complex het verticaal strevend functionalisme en dynamisme van onze klassiek gotische kerken moet hebben vertoond. Het spreekt vanzelf dat de gruwelijke 19-eeuwse bakstenen kasten, die de plaats der voormalige zijbeuken innemen, grotendeels «meewerken» deze indruk te niet te doen. In de binnenkerk wordt deze onesthetische rol vooral door de plaasteren plafonds op meesterlijke wijze gespeeld.

Een merkwaardig en gaaf stuk architectuur is echter de toren. Zijn voor een dorpsstoren hoogstaande kompositie getuigt voor het talent van de ongekennde ontwerper. De passieve lisenen en actieve dubbele hoekfrijten welke hem schragen, geven hem enerzijds een zwierig elegant en anderzijds een fors voorkomen. Deze toren, het dwarspand en het sierlijke koor, waarvan de romaanse kop en het romaanse portaal wel meer zijn dan typische eigenaardigheden, bewijzen, en hiermee zijn wij het volledig eens met de provinciale bouwmeester uit de vorige eeuw, dat de kerk mooier moet geweest zijn dan het gewoonlijk de kerken der buitengemeenten zijn. In acht genomen dat onze dorpskerken iets achteruit zijn op deze der grote centra, moet zij toch een mooi voorbeeld geweest zijn van een rijp gotische landelijke Brabantse kerk».

Kunstwerken in de kerk

Het hoogaltaar (gotisch) met hoge zuilen (Korinthisch), is geklasseerd en dateert uit de 17^e eeuw. Het altaar is toegewijd aan de apostelen Petrus en Paulus.

Het predella in het zijaltaar der linkerzijbeuk verbeeldt de bezoeking van Maria en de aanbidding der Herders (17^e eeuw).

Het zijaltaar aan de rechterzijde is vervaardigd in stijl Lodewijk XV. Naast de reeds genoemde romaanse sacristiedeur, is er de merkwaardige communiebank in Vlaamse renaissancestijl. Het communiekleed, met de voorstelling van de Onbevleete Ontvangenis, dateert uit de 18^e eeuw. Achter het altaar zijn er ook nog beeldhouwde kapitelen en is er een credentie.

De kerk bezit een kostbaar kantwerk (het middelste gedeelte geeft de voorstelling van de Calvarieberg), gejaarmerkt 1618, aangekocht kort na de heropbouw van de Tempel.

Er is verder een koperen lantaarn (stijl Lodewijk XVI). Op de voetrand staat een merkteken gegrift, vermoedelijk van een Zuid-Duits geelgieter. De kandelaar dateert uit +/- 1600.

Er is ook een berechtingslantaarn in koper, uit het begin der 18^e eeuw, en een altaar lessenaar in verguld koper uit het jaar 1652. Verder nog een verzilverde koperen godslamp, in 1772 te Parijs gedreven door A. J. Moreau en geschonken door Lodewijk Jozef Laforest. Aan weerszijden van de godslamp is een gekroond blazoen, met de wapens van Frankrijk en Oostenrijk ingewerkt.

De muren der zijbeuken, uitgevoerd met paneelwerk in hout, zinspelen op zinnebeeldige voorstellingen (barokstijl). Deze houten panelen dateren uit de 17^e of 18^e eeuw. Het gestoelte van het hoogkoor dateert uit 1771.

De predikstoel is samengesteld uit verschillende tijdvakken. Op de schede staat de naam van de H. Damianus. In 1909 is de predikstoel van de Evangelie- naar de Epistelzijde verplaatst.

Het doopvont dateert uit de 17^e eeuw, maar is in 1909 geheel omgebouwd. Het orgel is eveneens in 1909 omgebouwd en het hoogzaal, dat oorspronkelijk op kolommen rustte, veranderd.

De biechtstoelen (barok) dateren uit de 17^e-18e eeuw en verbeelden:

1. de H.H. Petrus en Paulus, twee borstbeelden van zinnebeeldige figuren en in het bovenste gedeelte een medaillon met de zegevierende Christus.
2. Maria Magdalena; de H. Maria van Egypte; de Rechtvaardigheid en een tweede borstbeeld; twee kleine medaillons met de beeltenis van de H. Joannes en de H. Matheus.
3. De H. Theresia en het Geloof met de H.H. Lucas en Marcus, alsmede een verbeelding van de H. Geest.
4. David en de Verloren Zoon; twee borstbeelden en een medaillon met Christus aan het kruis.

SCHILDERIJEN:

«De Aanbidding der Herders» van een onbekende meester, maar die een leerling van P. P. Rubens moet geweest zijn, dateert uit + 1700.

«De Graflegging» uit de 17^e eeuw ¹.

«De overhandiging van de sleutels aan de H. Petrus» van Pieter Ykens, uit het jaar 1690;
«Een Pelgrim» (18^e eeuw), van een leerling van Rubens.

Verder treft men in de kerk een Gekruisigde Kristus (gothiek) aan uit de 15e eeuw:

de beelden van de H. Rochus (Ie helft der 16^e eeuw), de H. Antonius (16^e eeuw), St.-Pieter (barok - 17^e eeuw), St.-Eligius (18^e eeuw), St.-Ambrosius (18^e eeuw), St.-Jozef (van F. De Vriendt-1890), St.-Isidoor (einde 19e eeuw), St.-Antonius (van Jaak Coomans, Antwerpen - einde 19e eeuw), H. Theresia (19^e eeuw); de H. Kindsheid (van P. De Vriendt-1878), O. L. Vrouw van het H. Hart; de H. Jozef en het kind; de H. Philomena; een houten beeld van de H. Petrus.

De glasramen werden na de tweede wereldoorlog vernieuwd. Het glasraam in de linkertranseptarm is in 1952 geschonken door G. Maes-Caluyaerts en verbeeldt de H. Petrus, die de sleutels van de hemel in ontvangst neemt. Het glasraam in de rechtertranseptarm is een gift van Paul Ullens de Schooten en verbeeldt de verschijning van Christus aan de H. Paulus, die op weg is naar Jeruzalem. Het glasraam achter het hoogzaal is oud en is toegewijd aan de H. Cecilia, patrones van het zangkoor. Dit zangkoor staat als één der oudste uit de streek bekend.

Langs weerszijden tegen de muren der zijbeuken, treft men gravuren in ruitvorm aan, met de wapenschilden van adellijke families (Agie de Selsae-ten, enz.) die een herinnering bewaren aan een afgestorven lid (bijvoorbeeld «obiit 11.9.1901»).

---

¹ Volgens het «Bulletin van de Koninklijke Kommissie voor Monumenten en Landschappen» (1959) is deze schilderij het werk van Pieter Van Hoeck (blz. 140); volgens G. Springael van Jan Van Heurck

Belangrijke jaartallen en varia

- 1276: zou er reeds sprake zijn van de parochiekerk.
- 1388: instelling van een benefice, ingesteld ter ere van de H. Drievuldigheid en het H. Kruis, door Willem van Berchem, waarvoor Paus Clement VII op 29 februari toestemming verleende.
- 1431: vermoedelijke aanbouw (of verandering) der kruisbeuken. Een akte van 10 november 1431 meldt: «...Ende ierst heeft de voorseyde heer Arnoult van Immersele tot fundatie ende begiftinghe van de nieuwe capellanie in de voorscreven prochiekercke van Wommelghem ende altare van onser lieve vrouwe in der nieuwe capelle als vore te fundeere gegeven ende geassigneert de renten, gronden en de erflicheden nabescreven,...» (RA).
- 1557: (11 jan.) vele kerken in de streek hadden erg te lijden van een zware storm.
- 1567: de «Chronycke van Antwerpen», blz. 110, vermeldt, dat bij de «beeldenstorm» eveneens «een bende grauwhuis gehouden heeft in de kerken van Deurne en Wommelgem». Welke diefstallen of vernielingen gepleegd werden, is niet gekend.
- 1589: (26 mei) de kerk geplunderd en in brand gestoken door het Staatsenleger.
- 1605: aanvang met de eerste herstellingswerken; nieuw dak (in stro en riet) gelegd.
- 1611: vernieuwing van het hoogkoor door Walter Conincx. In «Analectes» publiceert Kanunnik De Ridder volgende nota: «Anno 1589 exusta est ecclesia et anno 1611 restaurata per Walterum Conincs, uti patuit ex trabe annota anno 1826 quando positum est plafond in qua legebatur 1611 «Desen coor heeft Wouter Conincs gemaect».
- 1642: de gemeente betaald 125 gulden voor «de opmaking van den grooten thoren». Het zou aldus mogelijk zijn, zo schreef de E. H. Geens (ABM), dat er op het kruis een kleinere toren gestaan kan hebben.
- 1675: stelt Herman Corthuys een uurwerk op de toren, «zoals blijkt uit een opschrift op een kolom op de toren

H C

P

1675» (ABM)

- 1681: uit een kerkrekening (RA - folder 283): «Item betaelt aen Jasper pittoirs waghemaecker alhier voor den boghen uyt welffsel vande kercke te maecken by quitantie 1 g. 18st.»
«Item betaelt aen Jasper pittoirs voor het maecken van een baerkiste met eenen keersback tsamen 2 g. 7 st.»
- 1690: «twee lindebomen en de abelen van St.-Pietersdijk worden gebruikt tot het maken van het hoog altaar en deszelfs schilderij» (ABM).
- 1701: Bisschop Cools oordeelt, dat één pastoor voor de parochie niet meer volstaat en dat een onderpastoor dient aangesteld, «die den pastor in zijnen herderlijke bedieningen zou ter zijde staan, en tot gemak van het volk de mis lezen op zon- en feestdagen, alsook de kinderen onderwijzen (catechismuslessen), de sacramenten bedienen, enz....» (ABM).

- 1732: verhoging van de zijbeuken en vergroting van de vensters - de kosten bedroegen ongeveer 1000 florijnen.
 «Optreken van de Zeybeucken en vergrooten van de vensters niet sal dienen tot verbeteringe en ciraet der selve kercke maer oock, dat sulcke eenighszins noodigh is, voor sooveel het scien tes daeghs by foute van genoeghsaem licht naer onmogelyck is in de kercke voorseid te komen lesen» (RA).
- 1750: de kerktoeren bouwvallig verklaard.
- 1758: Kerkgebod (Advertentie) - (RA):
 «Alsoo den here Schouteth en de schepenen deser Herelychheyt van Wommelghem hoogh noodigh geacht hebbende te leggen eene generale convocatie van de thienderheffers, gegoeyde en gemeentenaeren van den dorpe van Wommelghem voornd (voornoemd) soo ist dat de selve worden aansoght van te willen compareren in de geseyde vergaedinghe die gehouden sal worden op vrydagh toecomende wesende den 25 Aug. 1758 des naemiddaghs te 3 uren precies in de herberge Oostende by de borze tegenover de herberge de Croon binnen Antwerpen om aldaer gesamentlyck te resolveren over de poincten door den heere Schouteth aldaer voor te dragen ende wel precieselyck over de noodige reparatien van den thoren deser Herelychheyt onder Stont ter ordered. van den Heere Schouteth en Schepenen van Wommelghem voornd was ordnert (ordoneert). (get.) Salicati.
 (Op 26 januari 1759 werd nogmaals een vergadering gehouden over de bouwvallige toeren).
- 1763: uitvoering herstellingswerken aan de toren.
 «1762. Aug. Advertentie.
 Alsoo op den 12en der loopende maent Augusti 1762 aen wethouderen deser Heerelychheyt repuede is geinsinueert... den deurweirder Cortes gepresenteert van wegens de heeren thiendeheffers (in desen dorpe geinteresseert) aen den souvereine tot laste deser ingesetenen en de gemeyntenaeren tot restaureren ende in staet stellen van den thoren, hebbende deselve ingesetenen en de gemeyntenaeren ten dien eynde op den 16 dezer ten overstaen van schepenen gehouden eenen generale convocatie en alvorens op den 13 ditho door den meyer behoorelyck Kerckgebod geschiet te syn geweest, waaromme soo ist dat alle ingesetenen ende gemeyntenaeren mits desen worden aansoght van opheden des naemiddaeghs te 2 uren te laeten plaets vinden te huyze van de weduwe Cassiers in de gerechtcamere aldaer sal voorgedraegen actim bi en Wommelghem dese 22en Aug. 1762.
 Ter ordannantie van den heere Schouteth en de schepenen van Wommelghem» (RA).
- 1771: gestoelten in het hoogkoor geleverd door Jan Peeters, uit Turnhout, mits «600 gulden courant» (ABM).
 Het geheel verguld tabernakel, in rocaillestijl vervaardigd door Jan Vandermier (Antwerpen), naar tekening van B. Augusty. De kosten beliepen 100 gulden.
- 1772: godslamp te Parijs gedreven door Antoon Jan Moreau.

1773: werken aan de toren beëindigd (RA).

«1773. Naerdere Beschripte met Conclusie recomdentioneel voor den wethouderen Regeeders en de ingescrevenen der Heerlychheit en de parochie van Wommelghem geinsinueerden tegen Die Eerw. heren Deken en cannonicken der cathedraele Kercke tot Antwerpen den heere penintenciere selve die Abdije van S. Michiels aldaer Suplianten. De Geinsinueerden hebben den toren opgebouwd, volgens de Suplianten niet naer de proportie van de Kercke heure Situatie hoogde of leeghte van den gront.

art. 15: De Geinsinueerden en vroegen van de Suplianten geen nieuw thoreken ofte andere machienen, Sy laeten de suplianten geheel den thoren in questie te restaureren op den voet gelyck men voorgaendelyck verclaert heeft».

1798: (17 nov.) verkoop der kerkelijke goederen door de Sansculotten met roof en vernieling van twee klokken (10 dec.); het ijzeren kruis van de toren gehaald en gebroken (zie verder hoofdstuk der klokken).

1803: (20 nov.) plaatsing van een nieuw ijzeren kruis op de toren (gewicht 505 pond) met vergulden bol en haan (ABM).

1826: restauratiewerken - leggen van platte gipszoldering (houten gewelfsel).

1834: aankoop door de gemeente van de herberg «Den Roeff», mits 7.619 f r., met het oog op de bouw van een pastorie.

1835: bouw van de pastorie «achter de kerk of hoge koor» (GM).

1842: vergroting der kerk.

«Wommelghem 3 January 1842.

Mijnheeren,

De gemeente en kerkraeden van Wommelghem, arrondissement en provincie Antwerpen vergaderd zijnde, hebben de eer üed. met allen eerbied te vertoenen dat de parochiale kerk der gemeente eene vergrooting eyscht, waer van het bestek opgemaect door den bouwmeester der provincie, bedraegt ongeveer 16.000 fr.

Dit werk, Mijnheeren, is van eene volstrekte noodzakelijkheid, aengezien de kerk niet groot genoeg is, om op zon en feestdagen de personen die de Goddelijke diensten komen bijwonen, behoorlijk in te houden, (verder volgt dan een onderzoek nopens de betalingsmogelijkheden)».

Ondertekend door «De Raed der Kerkfabriek - De Gemeente Raad». Dit werk werd uitgevoerd door Frans Aug. Mertens van Wommelgem en was in 1844 voltooid. De vergroting bestond in «élargissant les nefs latérales que s'aligneront avec le mur de pignon de la nef transversale» (PA).

De architect meldt de voltooiing aan de gouverneur op 9 februari 1844: «Les travaux de l'agrandissement de l'église de Wommelghem étant entièrement exécutés je me suis rendu sur les lieux pour faire en présence de M. le Bourgemestre du curé et de l'entrepeneur la réception dont j'ai l'honneur de vous informer M. de Gouverneur que ses travaux sont parfaitement bien exécutés et que l'Administration Communale et la Pabrique d'Eglise m'ont temoigné leur entière satisfaction....» (PA).

Een dokument op datum 17 november 1842, ondertekend door de provinciale bouwmeester (onleesbaar), leert ons, hoe de kerk er voor de laatste verbouwing moet hebben uitgezien:

«Cette église a été incendié pendant les geures de regligion et quelques parties qui n'ont point été détruites prouvent qu'elle doit avoir été plus belle que ne le sont ordinairement les église des communes rurales et témoignent en même temps de son antiquité. Elle a été tres mal restaurée. Quoique toutes les parties anciennes soient en style gothique, on a et la nef transversale des voûtes plafonnées les unes en plein cintre, les autres en arc de cercle. Le plafond de la nef du milieu est plat. Des ornements de mauvais goût concourent a donner a l'intérieur de cette église un aspect bizarre. Les chapiteaux ne présentent qu'une masse informe et sont surmontés du côté de la nef latérale de decorets qu'il conviendra de faire disparaitre. Les nefs latérales sont fort étroites et les bas - cotés dans la construction desquelles on a employé des moëllons et des briques de toutes dimensions humides...» (PA).

1843: in zitting van 13 januari stemt de provincieraad een bedrag van 2.000 fr. «als eerste helft van het subsidie aan de gemeente Wommelghem beloofd voor de herbouwing haerer kerk» (MA). De zijbeuken werden «verlengd en verbreed» (ABM).

1845: in zitting van 13 augustus der provincieraad machtigt men «de gemeente Wommelghem om uyt de spaerbank te ligten, de 5500 franken welke zy daer in ter bewaering heeft gegeven en die zy moet gebruyken tot de betaeling der vergrootingswerken van de kerk» (MA).

1845: zitting provincieraad van 10 maart: «De gemeente Wommelghem stelt voor eene schadeloosstelling van 60 frs 's jaers aan den koster te verleen voor het opwinden van het uurwerk. De Deputatie is van gedagt dat eene som van 30 frs. toereykend is» (MA).

1852: zitting provincieraad van 4 juni: «Men magtigt de gemeente Wommelghem door d'heer P. Everpoel de herstellingswerken van den toren der kerk te doen uitvoeren» (MA). Het bestek beliep 4.475 f r.

1853: in zitting van de gemeenteraad van 31 januari wordt aangedrongen op vernieuwing van «het uurwerk van de toren der kerk versleten zijnde» (GA).

Zitting provincieraad van 19 augustus: «Men keurt goed eene beraedslaging in de kerkfabriek van Wommelghem, stemmende eene som van 200 fr. op de begrooting voor de vernieuwing der wijzers van de toren» (MA).

1863: in zitting van 3 juli beslist de provincieraad, voor 1/3e tussen te komen in de uitgaven «voor het stellen van bliksemafleiders op de kerktorens» van Pulderbos, Wijnegem, Borsbeek, Brecht en Wommelgem (MA).

1880: Herbouwing van het gesimileerd plaasteren plafond in de middenbeuk. «Aan den Arrondissementscommissaris te Antwerpen.

Mijnheer de Commissaris.

In antwoord van Uwen brief van 18 dezer maand N° 67560 hebben wij de eer U te melden, dat de werken in de kerk uit te voeren bestaan in het uitnemen van het plafond

der middenbeuk, hetwelk op verscheidene plaatsen barsten vertoont en doen vrezen dat er stukken zouden kunnen afvallen, en het vervangen van hetzelfde door een nieuw plafond in gotieken stijl gelijkvormig aan degenen der zijbeuken...»

Bij bevel: de sekretaris (get.) Aug. De Schutter.

De burgemeester (get.) P. De Beukeleer. (GA).

1880: in zitting van 17 september stemt de Bestendige Deputatie 1.000 fr. «voor herstelling der orgel» (MA).

Zitting provincieraad van 22 oktober: «Men belast de heer provinciale bouwmeester Gife, het bestek op te maken der werken te doen aan de kerk en aan de pastorie van Wommelghem. Men zal bij de hoge overheid beraming ondersteunen der kerk van Wommelghem, bij welke de machtiging wordt aangevraagd twee geschilderde ramen te plaatsen in het koor, geraamd op 3.000 fr.» (MA). De twee glasramen werden geplaatst door Stalins en Janssens (PA).

1881: restauratie van het dak (PA).

zitting van 5 augustus der provincieraad: «Men uit een gunstig advies over het ontwerp ter verbetering der kerk van Wommelghem» (MA). Deze bestond in het verbergen van de hoge gipszoldering, door een pleistergewelf (ABM).

1899: het oude uurwerk (1675) op de toren verwijderd op kosten der kerk (2.400 fr.) en vervangen door een nieuwe, die later elektrisch bewogen zal kunnen worden. Uurwerk vervaardigd door Edward Michiels, uit Mechelen (ABM).

1900: klassering van het koor en de toren.

1909: veranderings- en vergrotingswerken aan het hoogzaal.

1910: herstellings- en veranderingswerken aan het orgel.

1938: herstellingswerken aan de toren door architect Sel (PA).

1961: toren opnieuw bouwvallig. Begin 1965 waren de herstellingswerken nog niet begonnen.

De Kerkklokken

De klokken van de kerk verkondigen de lof van God en nodigen de kristenen uit. In de loop der tijden hebben de kerkklokken van iedere parochie een bewogen geschiedenis beleefd; ook deze van Wommelgem.

Het was in 1771, bij de herstelling van de toren (1763-1783), dat op kosten van de tiendeheffers, een nieuwe klok gegoten werd, «tiendeklok» genoemd. Er waren toen echter reeds twee klokken, waarvan het jaartal, waarin zij gegoten werden, onbekend is. Zij hadden echter een gering gewicht en werden in 1773, in akkoord met de tiendeheffers, tot één enkele klok hergoten. Hoe gering het gewicht van de twee samengesmolten klokken wel was, bewijst het feit, dat de hergoten klok nog de kleinste bleef (900 pond -Antwerps gewicht), terwijl deze uit 1771 («tiendeklok») een gewicht haalde van 1.357 pond (Antw. gewicht). Beide klokken hebben echter hun liederen niet lang over de daken kunnen uitgalmen. Op 10 december 1798 werden beide klokken door de Sansculotten uit de toren gehaald en op het dorpsplein aan stukken geslagen. Eerst op 6 september 1799 zijn echter de stukken van de klokken weggehaald.

In 1806 is dan een nieuwe klok gegoten met de gelden in de parochie opgehaald. De kerkvervolging was immers enigszins geluwd, maar de tijden bleven zeer zwaar. De Wommelgemnaren hebben toen beslist een groot offer gebracht voor de nieuwe klok, die een gewicht haalde van 834 pond. In 1862 is de klok hergoten en vergroot, terwijl tevens twee nieuwe klokken in de toren geplaatst konden worden. De drie klokken waarvoor E. H. Pastoor Pauwels jarenlang geijverd heeft, wogen respectievelijk 3.462, 2.208 en 1.634 ponden.

In 1881 liep de grote klok echter een grote barst op, zodat het geluid herleid was tot twee klokken. De gehavende klok is het jaar daaropvolgend uit de toren gehaald en hergoten (nieuw gewicht 4.307 pond). Zij werd in 1883 opnieuw in de toren geplaatst.

E. H. Pastoor Roëll heeft over deze drie klokken volgende gegevens naar het bisdom Mechelen verstuurd (berust aldaar in het archief):

Onze kerk bezit de drie volgende klokken:

1. De grootste, gewoonlijk «de grote klok» genoemd, werd in 1882 hergoten en draagt aan de voorzijde onder het beeld van St.-Pieter het volgend opschrift:

apostoLorüM prlnCipI JesTI VICarIo rUrsUs DICata
Patrino nobili Domino Joanne Josepho Antonio Maria Barone de Witte
Matrina nobili Domina Anna Ludovica Maria de Crespin de Billy
Cura H. A. Heyligen, parochi.

Op de achterzijde: Me fudit Lovanii Severinus Van Aerschodt.

Op de klok is in half verheven werk gemaald het beeld van de H. Petrus (hoogte 0,25 m.) met boven op het kruis en rondom de klok tien verschillende heiligen van mindere grootte, waarschijnlijk apostelen.

Gaande van rechts naar links heeft men:

heilige met geknotte stok en boek;

heilige met snijdend werktuig en boek (Bartholomeus ?);

St.-Jan Evangelist met arend;

heilige met bijl en boek (Jacobus Zebedeus ?);

heilige met pelgrimstok (St.-Jacobus de mindere?);

S. Paulus met zwaard;

S. Andreas met X;
heilige een paal dragend en een boek;
S. Mattheus met engel, met boek waarop vogel zit;
heilige met boek in linkerhand en rechtstaande lans in rechterhand;

De hoogte der klok van binnen gemeten is 1,10 m.; van buiten 1.15 m.

De omtrek van de bovenrand is 2,52 m.; middenrand 2,72 m.; benedenrand 4,40 m. De middellijn is 1,40 m. aan de opening. Zij weegt 2.153,50 kilo. De toon is mi bémol.

2. De tweede klok, genaamd «de Ons Lieve Vrouwklok», werd in 1862 gegoten en draagt onder het beeld van Ons Lieve Vrouw Onbevlekt het opschrift:

sanCtae VIrGInI MatRI DeI nostrI sIne Labe Con Ceptae.
Patrino nobili Domino Edm. Ose. Aug Gisl. Barone de 's Serclaes, ejusque uxore.
Matrina nobili Domina Huberta Maria de Gilman.
Cura Agidii Pauwels pastoris et oedituorum in Wommelghem.

Op de achterzijde: me fudit Lovanii Severinus Van Aerschodt.

Op de klok zijn in half verheven werk aangebracht het beeld van O. L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen (groot 0,25 m.) en 9 andere kleinere heiligenbeelden, t. w:

heilige met bijl in rechter- en boek in linkerhand (Jacobus Zebedeus ?);
St.-Jan Evangelist met arend;
S. Paulus met zwaard;
heilige met snijdend werktuig en boek (Bartholomeus ?);
S. Andreas met X;
S. Mattheus met engel;
St. Pieter met sleutels;
heilige met pelgrimstok (St.-Jacobus de mindere?);
heilige met geknotte stok.

De hoogte der klok van binnen gemeten is 0,93 m.; van buiten 0,97 m.
De omtrek aan bovenrand is 2,18 m.; midden 2,40 m.; benedenrand 3,80 m.
De middellijn aan de opening is 1,20 m. Haar gewicht is 1.103,50 kg. De toon is fa.

3. De derde klok, geheten «de kleine klok», werd ook in 1862 gegoten en draagt op de voorzijde onder de beelden van de H.H. Cosmas en Damianus.
bij patronen der kerk, het volgende opschrift:

CosMae aC fratrIs LaUDIbUs saCra
Patrino Domino Henrico Joë Jos Sils
ejusque uxore.
Matriha Domina Sidonia Cecilia Duez
Cura Agidii Pauwels pastoris et oedituorum in Wommeghem.

Op de achterzijde: ne fudit Lovanii Severinus van Aerschodt.

Op de klok zijn in half verheven werk afgebeeld de H.H. Cosmas en Damianus (grootte 0,15 m.) en 7 andere heiligenbeelden van ietwat mindere omvang:
heilige met pelgrimstok (St.-Jacobus de mindere?);
heilige met snijdend werktuig en boek (H. Bartholomeus?);

S. Andreas met X;
S. Jan Evangelist met arend;
S. Pieter met sleutels;
S. Mattheus met engel;
heilige met bijl en boek (S. Jacobus Zebedeus ?).

De hoogte der klok van binnen gemeten is 0,80 m.; van buiten 0,83 m. De omtrek der klok van binnen gemeten is 2 m.; midden 2,16 m.; benedenrand 3,44 m. De middellijn bij opening is 1,10 m. Haar gewicht is 816,50 kg. De toon is sol

Een omlijsting van half verheven loofwerk, bloemen verbeeldende, is aan de bovenzijde der klokken aangebracht aan de heiligenbeelden (ABM). Het gelui van de drie klokken stond bekend als «het schoonste van de omtrek» (handschrift van E. H. Geens).

Tijdens de eerste wereldoorlog ontsnapten de klokken aan roof, maar in de tweede wereldbrand werden zij opgeëist door de Duitsers. Op 23 juni 1943 werden de H.H. Cosmas en Damianusklok en de H.H. Petrus en Paulus weggehaald. Op 29 februari 1944 was het de beurt aan de O. L. Vrouw klok. De eerste zorg van E. H. Berghmans, in 1945 als pastoor in de parochie aangesteld, ging naar de terugkeer van de geroofde klokken. Tijdelijk plaatste hij een noodklok in de toren. Deze klok, voor een periode van tien jaar ontleend uit de kathedraal van Antwerpen, woog 101 kg. en werd in 1654 vervaardigd door de gebroeders Hemory. Het «klokje» kon reeds op 23 maart 1949 terug naar de hoofdkerk van Antwerpen gebracht worden, daar op 6 maart 1949 twee nieuwe klokken en op 28 augustus 1954 een derde klok gewijd kon worden. De Wommelgemnaren hadden hiervoor ook een meldenswaardige financiële inspanning geleverd. De klokken dragen als inschriften:

1. «Parochie H.H. Petrus en Paulus, Wommelgem.
Mijn naam is Cosmas en Damiaan.
Ik werd gegoten in 1949.
Gewijd door Z. E. H. Jozef Lens, deken van Deurne.
Peter: Heer Edward Peers-Vingerhoets.
Meter: Mevrouw Jozef Simons-Van Goethem.
Pastoor: Z. E. H. Berghmans.
Onderpastoor: E. H. Constant Arrazola de Onate».

De klok wordt ook «Bedeklok» genoemd, weegt 810 kg. en heeft als doormeter 1,10 m. Gegoten door de firma Michiels, Doornik. Toon: la bemol.

2. «Parochie H.H. Petrus en Paulus, Wommelgem
Mijn naam is Onze Lieve Vrouw.
Hergoten in 1949.
Gewijd door Z. E. H. Lens, deken van Deurne.
Peter: Weled. Heer Gerald Ullens de Schooten.
Meter: Mevrouw Gustaaf Maes-Caluwaerts.
Pastoor: Z. E. H. Hendrik Berghmans.
Onderpastoor: E. H. Constant Arrazola de Onate».

De O. L. Vrouwklok weegt 1.200 kg., heeft als doormeter 1,22 m. en de toon is fa. Gegoten door de firma Michiels, Doornik.

3. «Gegoten in de werkhuizen Michiels te Doornik.
Mijn naam is die van de patroonheiligen van Wommelgem.

Ik heet H.H. Petrus en Paulusklok.

In het Mariajaar 1954 op zondag 28 augustus werd ik gewijd door Zijne Excellentie Monseigneur Schoenmaeckers, hulpbisschop van Mechelen, titelvoerend bisschop van Acarraso.

Peter: Zeer Eerwaarde Heer Jozef De Schutter.

Meter: Weled. Mevrouw Gerald Ullens de Schooten-Montens d'Oosterwijck

Pastoor: Z. E. H. Hendrik Berghmans.

Onderpastoor: E. H. Jozef De Hertogh».

De klok weegt 2.300 kg.; doormeter 1,47 m. Toon re bemol.

Pastors der parochie

Volledig vanaf 1604.

Joannes Verbelius	.....1604 - 15.02.1605
Jacobus Van Strijp	01.02.1606 - 1609
Joannes Van den Bosch	19.02.1609 - 19.03.1609
Joannes Keremans	19.03.1609 - 04.1629
Reynier Michielsens	12.09.1626 – 23.06.1672 ¹
Martinus Verbeeck	16.09.1672 – 17.06.1692 ²
Guilielmus Malderus	15.10.1692 – 17.06.1716
Franciscus De Craen	21.06.1716 - 02.1726
Christianus Van Trier	13.02.1726 – 26.05.1736
Guilielmus De Wolf	10.07.1736 – 24.09.1769
Franciscus Willems	18.10.1769 – 11.01.1795
Josephus Bax	25.02.1795 – 31.10.1833
Egidius Pauwels	24.12.1833 – 25.02.1871
Henricus Heiligen	24.03.1871 – 25.09.1895
Joannes Geens	26.10.1895 – 18.11.1915
August Roëll	18.11.1915 – 15.08.1934 ³
Josephus Bossaerts	15.08.1934 – 03.03.1945 ⁴
Hendrik Berghmans	25.03.1945 -

Het cartularium van de abdij van St. Bernard (Vremde) spreekt over Henricus in 1276, evenals de abdij van St.-Michiel te Antwerpen in 1280-81 en een nota van E. H. Geens in 1284. Hij zou later bisschop van Antwerpen geworden zijn.

In een akte (KA) is er sprake van Joannes Van der Hoeven in 1394. Volgens een handschrift van E. H. Geens (KA) werd te Grobbendonk in 1450 E. H. Arnoldus Beersse begraven. Op zijn grafsteen stond «pastoor in Woemelghem».

Het Rijksarchief Antwerpen («Rollen der Vierschaar») vermeldt op datum 18 januari 1590 ook nog «Mertten Steyns pastoir alhier». Hij zou pastoor geweest zijn toen de kerk in 1589 verwoest is en mogelijk is Joannes Verbelius, eerste pastoor op onze lijst, zijn opvolger

---

¹ was de eerste pastoor die zich vestigde op het huidige hofke «Moons», toen «Soffraenberg» geheten. Het gebouw deed vele jaren dienst als pastorie.

² geboren te Wommelgem op 17.12.1640 als zoon van de echteligen Gaspar Verbeeck-Gudula Serneels (KA).

³ overleden op 2.5.1938.

⁴ overleden op 20.2.1965

Onderpastoors der parochie

Vóór 1701 had de parochie geen onderpastoors, maar wel een hulppastoor, die kapelaan was van de St.-Janskapel. In de St.-Janskapel werd immers regelmatig de mis opgedragen door een kapelaan, die, wanneer het noodzakelijk bleek, hulp bieden moest in de parochiekerk. De kapelaan van de O. L. Vrouw Boodschapparochie (Kandonklaar) was tot 1958 eveneens onderpastoor van de hoofdparochie (dus hulppastoor), maar de E.E. H.H. Stas en Van Craen zijn in onze lijst niet opgenomen.

Als hulppastors vóór 1701 maken de archieven van het bisdom Mechelen o.m. melding van volgende kapelannen:

Henricus Schillemans	in 1562.
Jan Wachtelaer	† in 1657.
Joannes Van der Loche	† in 1661
Gaspar Scholten	in 1668, 1676 en ook nog in 1680.
Theodoor Van Well	omstreeks 1680.
Arnold Valckx	omstreeks 1690.

Melchior Van Eeckhoudt, aangesteld als hulppastoor in 1693 en als onderpastoor in de parochie in 1701. Bisschop Cools besloot immers, in 1701 een onderpastoor voor de parochie te benoemen, «die den pastor in zijnen herderlijken bedieningen zou ter zijde staan» (ABM). Achtereenvolgens had de parochie als onderpastoors:

Melchior Van Eeckhoudt	16. 5.1701 tot 3. 4.1724
Guillielmus De Wolf	12.4.1724 — 10. 7.1736 ¹
Adam Van den Wijngaert	1734 — ²
Cornelius De Wit	7.1736 — 17.12.1781
Antonius Van Bedaff	omstreeks 1765 ³
Jacobus Geenrits	18. 1.1782 — 21. 9.1788
Joannes Baptiste Tassare	12.11.1788 — 6. 3.1802
Joannes Baptiste Van Dingenen	13.7.1802 — 2.11.1811
Joannes Baptiste Van Dingenen	22. 4.1812 — 10. 7.1819 ⁴
Egidius Pauwels	29. 2.1820 — 27.12.1833 (1)
Petrus Schoofs	27.12.1833 — 24. 6.1840
Caers	1840 —
Joannes Jacobs	31. 7.1840 — 23.12.1859
C. G. Somers	30.12.1859 — 3. 1.1866 ⁵
Petrus Bellekens	3. 1.1866 — 19.10.1871 ⁶
Joannes Van Bladel	29. 1.1872 — 24.12.1889
Philippus Wabbes	28.12.1889 — 15. 6.1892 ⁷
Constant De Keyzer	15. 6.1892 — 31. 1.1894

---

¹ daarna pastoor te Wommelgem

² hulppastoor - was, door erfenis, eigenaar van de brouwerij «De Draaiboom» van 1730 tot 1732.

³ Goetschalckx vermeldt in «Bijdragen tot de Geschiedenis» - boekdeel VII - jg. 1908, dat deze priester geboren is te Hoogstraten in april 1736, «was achtereenvolgens onderpastoor te Wommelgem en Mol, daarna pastoor te Oosterweel op 13 juli 1771»; overleden op 17.11.1801.

⁴ geboren op 14.8.1788.

⁵ daarna coadjutor te Pulderbos.

⁶ geboren te Ranst op 10.5.1838; overleden te Wommelgem op 19.10.1871.

⁷ geboren te Mechelen op 1.3.1858; priester gewijd op 7.6.1884; pastoor te St.Lenaarts op 5.12.1906.

Frans Van Dingenen	31. 1.1894 — 4. 1.1897
Karel Van Winkel	4. 1.1897 — 30. 1.1901 ¹
August Boëll	30. 1.1901 — 18.11.1915 ²
Aloysius De Cleenen	2. 8.1902 — 19.12.1904 ³
Constant Van Roey	22.12.1904 — 28.12.1914 ⁴
Karel Vercammen	16. 1.1915 — 6.10.1922
Jan Frans Aerden	30.10.1918 — 19. 5.1924 ⁵
Van Assche	25. 9.1923 — 9. 9.1924
Janssens	9. 9.1924 — 12.11.1933
Frans Van der Auwera	22. 5.1924 — 30.10.1932 ⁶
Joseph Stoffels	31.10.1932 — 9. 5.1935 ⁷
Van Brecht	23.11.1933 — 9. 2.1936
Constant Arrazola de Onate	9. 2.1936 — 7.12.1950 ⁸
Jozef De Hertogh	22. 4.1950 — 31.12.1961
Maurits De Vadder	1. 2.1959 —
Willy Jacobs	1. 8.1962 —

Kosters

Joë de (Van den) Eynde	1394
Maximiliaan Sloodmaeckers	1562
Martinus Torrentius Verbeeck	1601 en 1609
Arnoldus Vereecken	1677
Jan Steurs	1724 en 1731
Marinus 't Kint	1731 en 1738
Petrus De Groof (van Ranst)	1739 tot 1756
Adriaan Cools (of Coyls)	1756 tot 1796
Jacobus Josephus Hermans	1796 tot 1857 (1)
Joannes Baptiste Hermans	1857 tot 1858 ⁹
Lodewijk Hermans	1858 tot 1906 ¹⁰
Henri Joris	1906 tot 1911
Ernest De Preter	1911 tot 1949
Louis Peeters	1949 tot

---

¹ geboren te Hoegaarden op 11.11.1869

² was ook gemeenteontvanger, zoals Lodewijk Hermans dit later zou zijn. Jacobus overleed op 5 oktober 1857

³ geboren op 15.5.1875

⁴ geboren in 1872; overleden te Wommelgem op 28.12.1914

⁵ geboren te Essen op 13.2.1890

⁶ geboren te Mechelen op 2.2.1884

⁷ geboren te Kieldrecht op 1.1.1893

⁸ daarna pastoor te Kapellen-Glabbeek (Brab)

⁹ «zoon der voorgaande, overleefde zijn vader nog geen jaar» (ABM); overleed op 24.9.1858 (GA).

¹⁰ was nog geen 14 jaar toen hij zijn vader opvolgde (ABM)

Grafschriften in en om de kerk

IN DE KERK.

Vroeger werden in de parochiekerk regelmatig overleden personen begraven, wat echter bij het Edict van 26 juni 1784 (Jozef II) niet meer toegelaten was. Vele grafschriften zijn in de kerk totaal onleesbaar geworden, andere moeilijk te ontcijferen. Met behulp der archieven van het bisdom Mechelen, heb ik volgende grafschriften kunnen vinden of aanvullen:

Achteraan de linkerzijbeuk:

D. O. M.
Memorie
van den Eerwaarde Heer
Melchior Van Eeckhoudt
onderpastoor deser parochie d
en tijde van 31 jaeren,
sterft den 3 April 1724.

D. O. M.
Hier leet begraven den
Eerweerdigen Heer Martinus
Verbeeck, geboren in Wommelghem. 20 jaeren
Pastoor van dese kercke
Sterft den 3 September A° 1692
Bidt voor de siele.

Achteraan de rechterzijbeuk:

Hier leet begraven den
eersamen Jan Van Rompaey
sterft den 21 ober 1747
ende
dierbare Elisabeth Van Soom
sijne huysvrouwe
sterft den 7 Julius 1761.

D. O. M.
Hier leet begraven
Peeter Van Dijck sterft
den ?
ende Maeyke Seliaerts
syne huysvrouwe sterft den
13 Julius 1671
en syn nakomelingen
Peeter Taeymans
sterft den 17 December 1734.

Onder de toren:

Hier leet begraven
Gielis Goormans
sterft den 12 mey
1662
en Johanna De Wilde
syn huysvrou sterft
den 23 Junius 1632
Bidt voor de siele.

.....
ende
Cornelius Quaeyhaeghs
sterft den 29 Mey 1752
en syn huysvrouw
Adriana Vloëberghs
sterft den 12 Meert 1765.

Hier leet begraven
Willem Goormans
sterf den 23 January
1631
ende Isabella Van der
Broeckx syne huysvrouwe
sterf den.....

Ook in de zij-ingangen van de kerk werden mensen begraven.
Aan de linkerzijde:

Hier leet begraven
den eersamen Peeter
De Cnodder sterft
den 28 Mey 1671
ende dierbare Anna
Verhoeven, syne huysvrouwe
sterf den....
Bidt voor den sielen.

Hier leet begraven
H. Jan Waohtelaer
priester ende cappellaen
die sterft den 1
dach Juli 1657
Bidt voor de siele.

Hier leet begraven
den eersamen Laureys
Van Berendonck
ende dierbare Maria
Nuyens syn huysvrou
sterft den 11 Mey 1665
Bidt voor de siele.

Hier leet begraven
Jan De Byscop met
syn huysvrouwe
schepene
10 ber 16..

Hier leet begraven
Joannes Baptiste Geens
sterft den 30 September
1796
R. I. P.

Hier leet begraven Wouter Smidt
sterft den 27 Julius 1660 ende de
dierbare Maria Geeraerts syne
huysvrouwe sterft den...
Bidt voor de sielen.

Hier leet begraven
Jaspar Puttoirs Janssone
sterft den...
ende Catharina Wijns
syne huysvrouwe Adriaens
dochter sterft den 8 Januarus
anno 1643
Bidt voor de sielen.

D. O. M.
Rustplaats van den
eersamen Joannes Baptista
Van Dijck sterft den....
ende dierbare Joanna
Bogaerts syne huysvrouwe
sterft den 18 Julius anno 1717
Bidt voor de sielen.

Hier leet begraven den eersamen
Adriaen De Backer sterft
den 21 Augusti 1752 ende
den eersame Elisabeth Bakelmans
syne huysvrouwe sterft
den 2 January 1765
B. V. D. S.

Hier leet begraven
Joannes Van der Loche
Kapellaen deser kercke
sterft den 25 Februari 1661

Aan de rechterzijde:

Hier leet begraven
den eersamen Hendrik Van Bauw
sterft den...
ende de dierbare Catelijnn Smits
syne huysvrouwe sterft den
... December 1662
Bidt voor de sielen.

Hier leet begraven den
eersamen Mathijs ...
van Wommelghem
3 April ...
ende...
huysvrouw sterf den 31 October

....
Bidt voor de sielen.

Hier leet begraven
de weduwe
...aen Peeters
Barbare Van Audenaerden
sterft den 9 oct. 1725
Bidt voor de sielen.

Hier leet begraven
Den eersamen Peeter De Backer
sterf den .... Mey .... en de Maeyken
... fs syn huysvrouw sterft
den...
Bidt voor de sielen.

Hier leet begraven
den eersamen Adrianus
Wijns scepene van Womelghem
sterft den.... Augusty 1642.

D. O. M.
Sepulture van de Eersamen
Peeter Schoonsetters sterft den
27 meert 1751 ende syne
huysvrouw Catharina Cnijf sterft
den 7 September 1748
R. 1. P.

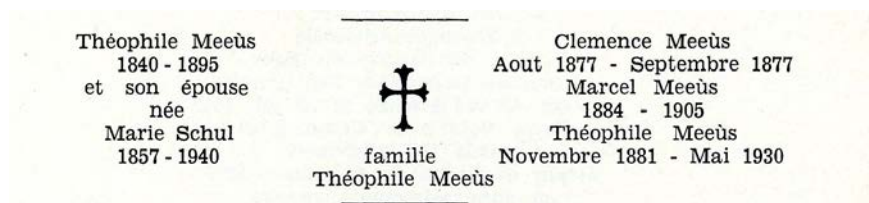
D. O. M.
Hier leet begraven
Joncker Carel Van de Heetvelde
heere was van Eeckgoed ende
Hulckenrode sterf den XXVII
december anno MDCXXIII
(gesierd met de wapens van Rockox, Schetz, Van Stralen
en Van de Heetvelde).

Toen de Kon. Kommissie voor Monumenten en Landschappen op 24 oktober 1901 een bezoek aan de kerk bracht, teneinde een mogelijke vergroting te bestuderen, werd in het verslag o.m. opgetekend: «Een grafsteen met wapenschilden ligt in de buitenvloer vóór de kerk. Hij levert van belang op voor de plaatselijke geschiedenis en dient derhalve opgericht te worden tegen één der binnenmuren» (ABM). Waarschijnlijk betrof dit het graf van Karel Van den Heetvelde.

BUITEN DE KERK:

Op de buitenmuren, vertrekkend tegenover de pastorie:

Ter nagedachtenis
van
Franciscus Van Tichelen
geboren te Ranst
overleden te Antwerpen den 12 oktober 1878 in den ouderdom
van 78 jaren
echtgenoot van
Catharina Ermelindis Mertens
geboren te Wommelgem
overleden te Antwerpen den 29 december 1868 in den ouderdom
van 66 jaren en hunne kinderen
Maria Josepha
geboren te Antwerpen
aldaar overleden den 27 november 1853 in den ouderdom
van 18 jaren.
(andere kinderen werden in de grafkelder niet begraven).

Joanni Josepho
De Witte
ovi vixit ann. LXXXV.M.L.D.XI
Antverpiae defuncto
S.D.XIX April ann. DNI - MDCCCLI
Joannes Filius
Patri Benemerenti
in pace.

D. O. M.
Ter zaliger gedachtenis van onzen teergeliefden
Echtgenoot en Vader
D'Heer Petrus Josephus Ambrosius
Deckers
weduwnaar van
Josephina Anna Maria Geens
echtgenoot van Joanna Dens,
geboren te Wommelgem op 19 maart 1817,
overleden te Deurne op 12 januari 1879,
en onze teergeliefde moeder
Joanna Jacolina Antonia Dens
geboren te Putte op 17 januari 1828
overleden te Deurne op 17 oogst 1898.
R. I. P.

(onderaan de voet van het monument):

Notaris te Westmalle op 3 januari 1845
Notaris te Wommelgem op 18 april 1846
Burgemeester van Wommelgem op 20 november 1847
Notaris te Antwerpen op 7 oktober 1850
Godsvruchtelyk in den Heer ontslapen op 12 januari 1879.

D. O. M.
Ter nagedachtenis
van den Heer
Joannes Ambrosius
Deckers
geboren den 29 mei 1779
die na 45 jaren met zorg en iver bekleed
te hebben de plaets van secretaris
deser gemeente en bijna een vierde eeuws
het ambt van notaris.
Aldaar in den Heer ontslapen
den 10 Augustus 1848.
Maria Anna Delen
zijne echtgenote geboortig te Westmalle
overleden den 9 november 1859.
R. I. P.

D. O. M.
Ter nagedachtenis
van den achtbaren Heer
Josephus Dominicus Van Beeck
geboren te Wuustwezel de 20 juli 1812
Eerst Notaris te Wommelgem
daarna te Antwerpen,
aldaar overleden de 5 januari 1877
en zijne echtgenote vrouwe
Begina Maria Prancisca Deckers
geboren te Wommelgem den 17 september 1825
overleden te Antwerpen den 19 mei 1880
en van hunne kinderen
Julia Maria Charlotta Van Beeck
geboren te Wommelgem den 3 juli 1859
overleden te Brussel den 14 november 1920.
Theophilus Hermanus Maria Josephus Van Beeck
geboren te Wommelgem den
overleden te...
R. I. P.
(de zoon is niet in de grafkelder bijgezet).

D. O. M.
Hier ligt begraven
Den Zeer Eerwaarden Heer
Josephus Pranciscus Bax
geboren te Berlaer den 6 november 1755
Bachelier Formeel in de H. Godsgeleerdheid
Deugdrijken en iverigen Herder dezer
gemeynte Wommelghem sedert 1795.
Sterft alhier 31 october 1833
en
Zijnen Eerwaarden Broeder
Joannes Lambertus Bax
Priester, geboren te Berlaer 17 september 1753
Bachelier Formeel in de H. Godsgeleerdheid
die sterft alhier 15 july 1834
R. I. P.

D. O. M.
Rev. dno Aecidio Pauwels
ovi
natus in Putte Ann 1797
Arm 1820 Viceparochus, Ann 1833 Parochus Constitutus
Wommelghem
Per Saeculum Dimidum
Amatos et Bedamantes Ovioulas Suas
in Christi Charitate Pairt
obiit die 25 februari 1871
R. I. P.
1

D. O. M.
R. D. Corn. De Wit S. T. B. P.
Benef S. Joan. et Vicer.
in Wommelghem An. 45
Menstrua Sacra Duo
Gum Panis Distributione
Bis Annue Pundans
O. B. 17 Xbris 1781 aet. 75

D. O. M.
Hier licht begraven den
Eerw. Heer
Guilielmus Malderus
in syn leven pastoor
van dese parochie
omtrent de 24 jaeren
Stierf den 15 juni 1716
in syn 68 jaeren
des ouderdoms.

D. O. M.
R. D. Fran. Joan. Willems
Antverpiensis
S. T. B. P.
Hujus Paroch. Pastor
Ab. Anno 1769
Obiit 11 Jan. 1795 Aet. 72
Fund. Ann. Sol.
R. I. P.

---

¹ De kosten van de zerk en plaatsing beliepen 66,66 fr. (MA)

Het Kerkhof – Centrum

Vroeger werden de overleden parochianen niet alleen in, maar vooral rond de kerk begraven. In de kleinere dorpjes is de begraafplaats rond de kerk bewaard gebleven, maar op vele plaatsen gingen de kerkhoven met de tijd te klein worden ingevolge de bevolkingsaangroei. Vele gemeenten en voornamelijk de grote agglomeraties, hebben naar andere begraafplaatsen moeten uitkijken.

Ook te Wommelgem was het kerkhof rond de kerk gelegen tot het in 1935 opgeruimd werd. De begraafplaats strekte zich in een brede hoefijzervorm rond de tempel uit. Op de plaatsen waar thans regelmatig auto's geparkeerd staan, sliepen onze voorouders hun eeuwige slaap in de gewijde grond. Eerst was dit kerkhof afgesloten door een haag, dewelke in 1870 vervangen werd, aldus het besluit van de provincieraad in zitting van 8 april, waarbij de vergadering goedkeuring hechtte aan de «werken voor het plaatsen eener ijzeren grillie rond het kerkhof van Wommelghem, aangenomen door d'heer C. Nieuwejaers ten prijze van frs. 5.526». De omheining werd geplaatst «in vervanging der haag die nu het kerkhof omsluit» (MA).

Bij de aanvang der 20e eeuw gaf het kerkhof de eerste tekenen van plaatsgebrek. De bevolking groeide immers sterk aan, wat in verhouding een hoger sterftecijfer met zich meebracht. De gemeenteraad van Wommelgem besloot dan ook in zitting van 12 augustus 1913, een nieuw kerkhof aan te leggen. Er diende nu uitgekeken naar een geschikte plaats.

In zitting van 29 november 1913 besloot de raad de nieuwe begraafplaats op te richten aan het Kallement, maar op 10 februari 1914 kwam men op deze beslissing terug, daar «de grond niet droog is des winters». Op 23 juni 1914 richtte de gemeenteraad zijn keuze naar de Antwerpsestraat (huidige Dasstraat), dat toen slechts dun bebouwd was. Het uitbreken van de oorlog remde echter de verdere uitwerking der plannen.

Op 16 juni 1916 kwam de kwestie opnieuw in het gemeentehuis ter sprake en viel de keuze uiteindelijk op wijk C. nr. 465 in de St.-Damiaanstraat. Derde keer, goede keer, al liep de zaak niet van een leien dakje. De eigenaar van de grond (de heer J. Blockx) was bereid het geheel aan de gemeente te verkopen mits 1 fr. per m², maar men kwam tot de bevinding, dat ook wijk C. nr. 465 na verloop van een aantal jaren te klein zou blijken. Vooral met het oog op de aanleg van een degelijke ingang en de daarbij horende beplanting van bomen, zou ook «wijk C. nr. 466» aangekocht moeten worden. De eigenaar (de heer Frans Waegemans) toonde zich echter niet zo inschikkelijk als gemeenteraadslid J. Blockx en vroeg 2 fr. per m² voor zijn grond, waar de raad 1,50 f r. voorstelde. Omslachtige onderhandelingen remden verwezenlijking der plannen en toen de eigenaar van «wijk C. nr. 466» het bod verlaagde tot 1,65 fr., hield de raad het weer bij 1,40 fr. per m². Uiteindelijk haalde het gemeentebestuur het pleit, maar daarmee was de eerste wereldoorlog ook «op zijn laatste benen gelopen», zodat eerst op 10 januari 1920 G. Wouters belast kon worden met het aanbrengen van een afsluiting («grillie en stenen muur» - GA) rond de aangekochte strook grond.

Op 15 november 1921 werd besloten tot oprichting van een gedenksteen voor de gesneuvelden uit de eerste wereldoorlog (beeldhouwer J. Clerens), terwijl in zitting van 17 februari 1923 door de raad toestemming gegeven werd tot algemene begraving op het nieuwe kerkhof over te gaan. Niettemin waren toen reeds enkele dorpelingen in familiegrond begraven.

Parochie O. L. Vrouw Boedschap

Kandonklaar bleef tot bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog een landelijk gehucht, waar men slechts enkele hoeven en herbergen, benevens de hoven «Kandonklaar» en «Roose» vinden kon. Einde der 19e eeuw telde het gehucht slechts dertig woningen en 164 inwoners. Met de aanleg van de «Militairebaan» in 1872, kwamen weliswaar enkele nieuwe woningen tot stand naast deze weg, maar de «krijgsmilitaireheden» werkte toch iedere uitbouw van het gehucht tegen. Na de eerste wereldoorlog groeide Kandonklaar flink aan. In 1935 telde het gehucht reeds 750 inwoners.

De bewoners van de wijk woonden echter ver afgelegen. Het mishoren op de zon- en feestdagen bracht voor de Larenaren een verre verplaatsing en voor de schoolkinderen was het nog onaangenaam.

Geestelijk heeft Kandonklaar vele eeuwen van de «parochie van Deurne» afgehangen. Dit was reeds het geval in de 14e eeuw. In 1892 wensten een dertigtal inwoners van Kandonklaar ingedeeld te worden bij Borsbeek. Op de vraag werd op 10 januari 1893 gunstig gevolg gegeven door Kardinaal Goossens. In de kerken van Wommelgem en Borsbeek werd dan ook een schrijven van het bisdom Mechelen voorgelezen, met de mededeling, dat Kandonklaar kerkelijk is ingedeeld bij de St.-Jacobusparochie te Borsbeek, te weten, het gebied van «fort 2; de woningen gelegen zuidwaarts en zuidwest het fort 2; langsheen de Aeszaklei, te beginnen en inbegrepen het buitengoed van de heer Fumière en de woning diens hoveniers, tot aan de Militaire baan; de woningen gelegen west en noordwaarts het fort 2, inbegrepen het grondgebied rechts en links de Militairebaan gelegen tot aan paal 18 dezer baan, staande ten halve tussen het huis Van Echelpoel en de wed. Hoeyberghs» (ABM).

In de tussentijdse periode der twee wereldoorlogen spanden zich enkele «Larenaren» ernstig in tot oprichting van een hulpparochie, waarbij de aandacht ook ging naar de mogelijke bouw van een school. Eén van die pioniers is zeker de heer Volkaerts geweest. Hij was eigenaar van het hof «Kandonklaar» en bereid gronden af te staan voor de bouw van een kapel en een school. Gesteund door de toenmalige burgemeester K. Hoeyberghs, werd aangeklopt bij de E. H. Bossaerts, pastoor der parochie van de H.H. Petrus en Paulus. Ook deze verklaarde zich volledig akkoord met het voorstel, dat insgelijks aangenomen werd door Mgr. Van Cauwenbergh, vicaris-generaal. De gemeenteraad keurde op 11 september 1934 de aanneming van een vrije school op Kandonklaar goed, alsmede het bouwen van een kapel en pastorie, inbegrepen de aanleg van een kerkhof. De heer Volkaerts kreeg bovendien van de gemeente de toelating twee straten te trekken door zijn domein (Volkaertslei en Maria-Clarastraat). Van zijn kant schonk de heer Volkaerts aan de gemeente Wommelgem het hoveniershuis (voor een voorlopige pastorie), met garage (noodkapel), een strook grond achter dit gebouw (voor de aanleg van een begraafplaats) en ten slotte nog een strook grond voor de bouw van een kapel.

Op aandringen van het Aartsbisdom, kocht de kloosterorde der Zusters Annonciaden, v.z.w.d. Huldenberg, het hof «Volkaerts» met moestuin, tot oprichting van een meisjesschool. Op 7 januari 1935 werd de akte van aankoop getekend bij Notaris Cols te Antwerpen en op 23 april kwamen de eerste Zusters op Kandonklaar toe. Twee dagen later werd E. H. Omer Stas, onderpastoor te Wijnegem, naar het bisdom geroepen en kreeg er de opdracht, een nieuwe parochie te stichten op Kandonklaar. Reeds op 29 april 1935 werd door E. H. Stas de eerste mis opgedragen in de kapel van de Eerwaarde Zusters, die de vorige dag door Mgr. Van Cauwenbergh gewijd was. Die zelfde dag (29 april) openden de Zusters tevens de deuren van een kleuterschool in één der bijgebouwen van het

klooster. Niet minder dan 45 kinderen konden zij welkom heten. In de kerken van Wommelgem en Borsbeek werd een schrijven van het bisdom voorgelezen, met de mededeling, dat «het gedeelte Wommelgem, in 1892 kerkelijk ingelijfd bij Borsbeek, nu afhangt van de kapelanie Kandonklaar-Wommelgem» (KA).

Intussen bouwde het gemeentebestuur de hovenierswoning en garage om tot pastorie en noodkapel. In het staatsblad van 20 mei 1935 verscheen de officiële oprichting van de kapelanie O. L. Vrouw Boodschap op Kandonklaar, maar tegelijk de afschaffing van de onderpastorie te Wommelgem-Centrum. E. H. Stas werd die dag overigens benoemd tot kapelaan op Kandonklaar en tot onderpastoor van de H.H. Petrus en Paulusparochie (in 1958 werd de kapelaan — toen E. H. Van Craen — tot pastoor van de parochie O. L. Vrouw Boodschap benoemd).

Op 12 juni vestigde E. H. Stas zich op Kandonklaar en op 16 juni werd de noodkapel ingezegend door Z. E. H. Lens, deken van Deurne. Op 30 juli 1935 werd de akte van gifte over een perceel grond aan de kerkfabriek van de H.H. Petrus en Paulus verleden, ter studie van Notaris Cols te Antwerpen, teneinde er de nieuwe kapel op te bouwen. Hierbij stelde de h. Volkaerts als voorwaarde, dat de bouw binnen de twee jaar geschieden moest. Dit gebeurde echter heel wat vroeger. Architect Van Ravenstein uit Turnhout, gelastte zich met het opmaken van een plan. Het bisdom keurde een eerste plan af, omdat het gebouw «te veel kerk» was. Een tweede plan werd aanvaard en het werk kreeg de h. Cyriel Van der Voort uit Wijnegem, toegewezen, mits 112.978 fr. Op 8 september 1935 reeds namen de werken een aanvang en op 8 december van hetzelfde jaar werd de mooie kapel, met zijn vijf grote en twee kleinere ramen, de twee ingebouwde biechtstoelen en het doopvont uit de noodbasiliek van Koekelberg, ingezegend door Mgr. Van Cauwenbergh, die tevens de eerste mis opdroeg.

Intussen waren ook de Zusters Annonciaden begonnen (in de zomer van 1935) met de bouw van klaslokalen. Na de openstelling van een nieuwe kleuterklas in september, werden op 8 december twee andere klaslokalen, samen met de nieuwe kapel, ingezegend. 8 december 1935 mag dus voor Kandonklaar een historische dag genoemd worden. De grenzen van de kapelanie werden omschreven als volgt: «ten noorden: de grens van Wijnegem; ten Westen: de grens van Deurne; ten zuiden: de as van de Aeszaklei (Herentalsebaan) tot aan de Hof straat; ten oosten: de as van de Uilenbaan tot aan de Rollebeek». In 1945 werd de grens langs de oostzijde gewijzigd als volgt: «Herentalsebaan tot aan de Rollebeek, uitgezonderd de Ternesselei vanaf de Guddegemstraat inbegrepen».

Kapel en schoollokalen hadden veel te lijden van de vliegende bommen, maar tegen de winter 1945-46 hadden E. H. Stas en de Zusters alles weer hersteld. Daarna volgde de bouw van nieuwe schoollokalen in regelmaat, terwijl het gemeentebestuur eindelijk ook in 1960 de bouwwerken van een jongensschool in de Antverpiastraat toewijzen kon aan de firma Onsea, uit Oelegem.

Van begin af bleek de hovenierswoning weinig geschikt om als pastorie te dienen. Daarom had E. H. Stas in 1935 reeds een woning in de Volkaertslei gebouwd, dewelke in december 1949 door het gemeentebestuur overgekocht werd. De oude pastorie werd in 1964 gesloopt.

In 1950 werd bovendien een Parochiaal Huis (St.-Jozefshuis) ingezegend. De pionier van de nieuwe en steeds groeiende parochie, E. H. Omer Stas, werd op 3 december 1951 pastoor benoemd in de parochie van de H. Familie te Borgerhout en op 23 december te Wommelgem-Kandonklaar opgevolgd door E. H. Arthur Van Craen.

VII

Burgerlijk Bestuur

Burgerlijk Bestuur

Na het leenroerig tijdvak en het feodalisme, voltrok zich meer en meer de vereniging van dorpen en steden. Hierbij kwam een verplichting om zich te houden aan zekere gebruiken of «costuymen» in de rechtspraak. Vroeger zetelde het gerecht meestal onder een boom: de dorpslinde. De heerlijkheid kon een lagere, middelbare of hogere gerechtigheid bezitten ¹.

De heer oefende naast het recht tot jurisdictie (rechtspraak, wetgeving en bestuur) gewoonlijk ook nog tal van andere rechten uit, zoals het jacht- en visrecht; recht van veer en tol; enz. De afgevaardigde van de heer heette te Wommelgem een schout of schouteth; op andere plaatsen een drossaard.

De schepenbank bestond uit een schout; verschillende schepenen (die benoemd werden door de schout, doorgaans van «kersmis tot kersmis»); een 4-tal bedesetters (die de belastingen bepaalden); twee borgemeesters (die de belastingen ophaalden); halmaeyemeesters (rechtskundige adviseurs) en keurmeesters (die de vruchten, voor de tienden bestemd, moesten keuren).

De schout was doorgaans geen Wommelgemnaar van geboorte. Hij vervolgde strafbare feiten. Voor Wommelgem vonden we o.m. als schouten:

Petrus Van Werchter, in 1687 en 1717;

Benediktus Carolus Batkin, in 1733;

Josephus Pranciscus Batkin, in 1736 en 1747.

---

¹ Uit «Bijdrage tot de Geschiedenis van Broechem» - 1963 - A. De Belser. 138

Burgemeesters sedert 1802

1802-1809: Joannes Deckers (overleden op 84-jarige leeftijd op 11-5-1812).
1809-1817: Henri Van den Bosch
1817-1818: Jacobus Hermans (geboren 12-8-1778 - overleden 5-10-1857).
1818-1822: Frans De Wael (was ook burgemeester van Ranst) ¹.
1822-1847: Gommaar Corluy (geboren 31-10-1769 - overleden 9-9-1847).
1847-1851: Petrus Deckers (geboren 19-3-1817 - overleden 17-8-1898).
1851-1866: Joannes Moons (geboren 24-11-1793 - overleden 27-12-1867).
1866-1867: Joannes Van Bauwel (d.d. burgemeester - geboren 27-4-1804 overleden 19-3-1885).
1867-1885: Frans De Beuckelaer (geboren 17-8-1822 - overleden 17-8-1893).
1885-1893: Petrus Van Tichelen (geboren 28-10-1827 - overleden 28-4-1893).
1893-1897: Joannes Blockx (geboren 19-9-1822 - overleden 3-2-1897).
1897-1905: Ferdinand Beirens (geboren 4-5-1848 - overleden 24-10-1914).
1905-1906: Emiel Caluwaerts (d.d.)
1906-1916: Petrus Jennes (geboren 19-3-1852 - overleden 27-3-1916).
1916-1917: Petrus Peeters (d.d. geboren 1-3-1872 - overleden 1-12-1948).
1917-1919: Louis Mertens (d.d. geboren 13-4-1853 - overleden 12-5-1952).
1919-1927: Emiel Caluwaerts (geboren 26-8-1859 - overleden 14-4-1927).
1927-1928: Petrus Peeters (d.d.).
1928-1933: Petrus Govaerts (geboren 31-3-1865 - overleden 7-5-1944).
1933-1944: Karel Hoeyberghs (geboren 9-12-1887).
1944- : Edward Peers (geboren 6-3-1888).

---

¹ In 1822 nam Frans Louis De Wael ontslag als burgemeester, daar hij meende over al te weinig tijd te beschikken na zijn verkiezing als provincieraadslid

Schepenen

De lijst van de schepenen is slechts volledig vanaf het jaar 1800. In het Rijksarchief te Antwerpen heb ik nochtans tal van schepenen gevonden (o.a. in «Scabinale Protocollen»), zodat ik het nuttig achtte deze namen te vernoemen, met daarbij de vermelding van het jaartal waarin zij zeker de functie van schepen uitoefenden.

Michiel De Winter	1560
Jan Putoirs (Pittoors)	1571-1586
Adriaan Van Berendonck	1583-1598
Jacob Putoirs	1583-1589
Peeter Valck	1589
Peeter Verhaeghen	1589
Corneel celiaerts (Seliaerts)	1589
Gillis puttoirs (Pittoors)	1598
Jan Wijns	1598-1613
Jan Quaeyhaeghs (sr.)	1600-1637
Adriaan Van den Broecke	1607
Geeraert Gijssels	1613
Nicolaas (Van) Berendonck	1613
Jan Braeckmans	1613
Cornelis murissen (Marissen)	1620
Hans Puttoirs (Pittoors)	1620
Adriaan Braeckmans	1635-1649
Mathijs Segers	1635
Adriaan Wijns ¹	1641
Adriaan Goirmans	1641-1649
Jan Van den Broeck	1643-1649
Jan Quaeyhaeghs (jr.)	1646-1649
Jan Seghers	1673
Anthony Goeyvaerts	1673
Peeter Van Dijck	1685-1687
Anthoni Schoensetters	1685-1687
Jan De Ridder	1695
Jan Lans	1695
Adriaan de Rijck	1696
Jan Dillis	1696
Jan Braeckmans	1696
Adriaan Verhoeven	1716
Jacobus Lauwers	1716-1732
Corneel Van Camp	1716-1717
Jan Vloeberghs	1716
Guillaume Gillis	1717
Jan De Backer	1717
Gommaar Braeckmans	1718
Cornelis Knijff	1719
Adriaan Peeters	1719
Peeter Taeymans	1720-1728
Jan Slaghmeulen	1720-1722
Cornelis Peyen	1720-1728
Dillis Vloeberghs	1725
Jan Van de Velde	1728-1748
Dillis De Backer	

---

¹ overleden in 1642

Cornelius Quaeyhaeghs	1731-1734
Adriaan Verheyden	1732-1750
Anthoni Huysmans	1735-1746
Jan Huybregts	1736-1750
Gevaert De Bidder	1736
Peeter De Bidder	1758-1762
Jan Schoensetters	1758-1762
Jacobus Florus	1775-1790
Joannes Franck	1779
Adriaan Mertens	1779
Cornelius Quaeyhaeghs	1782-1790
Gaspar Braeckmans	1782-1790
Joannes Waegemans	1784-1788
Joannes Blockx	1800-1818
Joannes P. Jacobs	1800-1822
Gommaar Corluy	1818-1822
Petrus Mertens	1822-1847 ¹
Franciscus Mertens	1823-1840 ²
Joannes Van Bauwel	1840-1866
Joannes Moons	1847-1851
Joannes Fr. N. Mertens	1852-1879 ³
Joannes Springael	1867-1873
Petrus Van de Velde	1874-1876
Frans Bogaerts	1876-1887
Joannes Blockx	10. 6.1879-1885
Franciscus Mertens	1885-1889
Jan Baptiste Wijgaerts	4. 2.1888-1890
Petrus Corluy	15. 2.1889-1890
Joannes Blockx	13. 1.1891-1893
Joannes De Win	13.1.1891-1895
Bernard Van den Wijngaert	1895-31-12-1899
Joannes Sterckx	22.2.1897-30.12.1905
Emiel Caluwaerts	6.1.1900- 1-3-1915
Petrus Jennes	30.12.1905-20.8.1906
Louis Mertens	20. 8.1906-10.6.1919
Joseph Swinkels	31. 7.1915-28.12.1918
Emiel Caluwaerts	15. 2.1919-10.6.1919
Joseph Swinkels	17.6.1919-31.12.1926
Bernard Van den Wijngaert	25. 6.1921-31-12-1926
Karel Hoeyberghs	8.1.1927-18.1.1928
Petrus Peeters	8.1.1927-31.3.1928
Jules Beusens	18.1.1928-31.12.1932
Constant Marissen	31.3.1928-31.12.1932
Jules Vermeerbergen	4.1.1933-31.12.1964
Alfons Claessens	4.1.1933-31.12.1938
Edward Peers	7.1.1939-14.6.1945
Constant Crollet	24-11.1945-18.2.1956
Lode De Buysscher	18.2.1956-25.1.1962
Christiane Beusens	23.2.1962-31-12-1964
Jean Deleu	14.1.1965-
Joseph Van Camp	14.1.1965

---

¹ Petrus Josephus Mertens werd geboren op 12.4.1772.

² Franciscus Joannes Louis Mertens werd geboren op 3-1-1777

³ Joannes Franciscus Napoleon (geboren op 15.1.1811) was zoon van August Mertens en Maria De Beuckelaer en huwde met Joanna Pittoors. Hij werd als schepen aangesteld op 19 januari 1852. Hij was ook schepen van 1885 tot 1889. Overleed op 22 januari 1889 (PA)

Varia

Uit «Verbaal der aanstelling en beëdiging van Burgemeesters der gemeenten ten platte lande van het arrondissement Antwerpen», verschenen in het «Memoriaal van Administratie der Provincie Antwerpen» -1818:

«Op de 5 juni 1818 's middags te twaalf uren» werden 53 burgemeesters van het arrondissement benoemd en beëdigd door gouverneur Pycke, w.o. P. Cautereels (Borsbeek); P. J. Corluy (Boechout); H. de Fraula (Broechem); P. Gijsels (Deurne-Borgerhout); C. De Backer (Oelegem); F. L. De Wael (Ranst en Wommelgem); J. Naessen (Schilde); C. Beliens (Vremde) en H. J. Aerts (Wijnegem). «Na het afleggen van de Eed, doet de Heer Goeverneur een aanspraak tot de Burgemeesters», waarbij hij op «het gewicht van van hun ambt» wijst en «hy hun vermaend hetzelfde in dier voege waartenemen dat hunne onderhoorigen 's Konings vaderlyk bestuer moeten blijven beminnen...»

Samenstelling gemeenteraad in 1822: G. Corluy, J. Jacobs, Laur. Leemans, P. J. Mertens, P. J. Mertens, J. Blockx en P. Crauwels.

Samenstelling gemeenteraad in 1826:

Gommaar Corluy, landbouwer, geboren te Ranst op 30.10.1769 (burgemeester)
Petrus Mertens, landbouwer en herbergier, geboren te Wommelgem op 12.4.1772 (schepen);
Pranciscus Mertens, landbouwer en herbergier, geboren te Wommelgem op 3.1.1777 (schepen);
Petrus Crauwels, rentenier, geboren te Hove op 11.2.1770;
Petrus De Beuckeleir, landbouwer, geboren te Schoten in 1786;
Joseph Leemans, landbouwer, geboren te Wommelgem op 7.10.1780;
Joannes Joris, landbouwer, geboren te Wommelgem in 1771 (PA-GA).

In 1827 waren er 54 kiezers.

In 1836 waren er 82 kiezers. P. Deckers behaalde 77 stemmen en J. Van Bauwel 76.

In 1847 waren er 81 kiezers (PA-GA).

Samenstelling gemeenteraad in 1876 (PA):

Frans De Beuckeleir	oud 53 j.	intrede in 1852
Joannes Mertens,	oud 64 j.	intrede in 1852
Cornelius De Laet,	oud 54 j.	intrede in 1865
Jan Van Berckelaer,	oud 57 j.	intrede in 1865
J. B. Wijngaerts,	oud 39 j.	intrede in 1873
Frans Bogaerts,	oud 36 j.	intrede in 1873
Joannes Blockx,	oud 52 j.	intrede in 1873
Petrus Corluy,	oud 48 j.	intrede in 1873

Besultaten gemeenteraadsverkiezingen 1921 (GA):

Katolieke lijst 1 (Matthijs)	= 430 stemmen	3 zetels,
Socialisten lijst 2	= 129 stemmen	0 zetels,
Katolieke lijst 3 (Caluwaerts)	= 949 stemmen	8 zetels.

Verkozen: Jules Matthijs, wisselagent; Adriaan Blockx, landbouwer en Corneel Van den Bosch, rentenier, op lijst 1;

Karel Caluwaerts, geneesheer; Joseph Swinkels, rentenier; Jan B. Van den Wijngaert, rentenier; Frederic Fesinger, notaris; Henri Benders, landbouwer; Edward Peers, landbouwer; Petrus Dellafaille, steenhouwer en Jan Van Bauwel, rentenier, op lijst 3.

Gemeentesecretarissen

P. Bogaerts	zeker in 1607 (RA),
Adriaan Bollaerts	zeker in 1613 en 1624 (RA),
J. Verbeeck ¹	zeker in 1634 en 1649 (RA),
Gaspar Verbeeck	tot 3.8.1666.
Petrus Verbeeck	1666-nov. 1676
Francois Salicati	1676- 1696
Bruno P. Salicati	1696- 1713
E. P. Salicati ²	1713- 1737
Martinus Salicati	1738- 1762
Jan Baptiste Masquar	6. 7.1762- 1779
Jan Baptiste Meganck J	1779- 1801
oannes Deckers	1801- 1846
Constant Deckers	27. 4.1846- 1867
Karel De Ridder	19. 1.1867-15. 9.1877
August De Schutter	15. 9.1877-31. 1.1911
Leon De Schutter	1. 2.1911-31. 3.1956
Constant Corluy	1. 4.1956-

---

¹ mogelijk is J. Verbeeck dezelfde als Gaspar (Jaspar ?). Gaspar overleed op 3.8.1666.

² tot in 1713 tekenden de Salicati's met «Sallicaty», daarna «Salicati». De familie is afkomstig uit Antwerpen.

AANSTELLING JOANNES BAPTISTE MASQUAR ALS GEMEENTESEKRETARIS (RA):

«Wij, Carolus Emmanuel Josephus, Prince van Gavre, enz. heere van Wommelghem, Immerseel, enz., Ridder van het order van het Gulden Vlies, Gouverneur en Kapitein-Generaal van de Provincie Namen, opper-Maerschalk van 't hof van zyne Koninglyke Hoogheyd, enz., enz.

Alsoo het officie van greffiers- of secretarisschap van onze voors. Heerlykheyd van Wommelghem en Immerseel is komen vaceeren met het overleyden van wylen d'heer Martinus Salicati, zoo is 't dat wy, om het goet rapport aen ons gedaen over de capiciteyt, gedrag ende iver van den persoon van Joannes Baptiste Masquar, en betrouwende dat den zelven het voorsofficie wel en getrouwelyk zal bedienen, weduwen en weesen voorstaen, de arme en onnoozele beschermen, de twintighe vereenigen en in alles goed recht helpen plegen, ende justitie administreren, hebben aen den voornoemden Joannes Baptiste Masquar gegeven en confereren by dezen het voors. greffiers- ofte secretarisschap der gemelde ons heerlykheden van Wommelghem en Immerseel, en dat met allen de geregheden baeten, profyten, emolumenten en beneficiën van outs aen het selve greffiers- of secretarisschap clevende, op de conditie en express bevel van geregtigheden, prerogatieven en préeminenten, exactelyk gaede te slaen en maintineren en iets ter contrarie geschiedende, aenstonds aen ons 't adverteren.

Dan, alsoo den voors. Joannes Baptiste Masquar tot nog toe niet bereykt en heeft, den competenten ouderdom van vijf-en-twintigh jaeren, zoo is 't, dat wij geduerende syne nog te minderjaerigheyd geanthoriseert en gequalifieert hebben, gelijk wij doen bij desen, den persoon van Thomas Vermout, denwelcken sal hebben de signature van secretaris of greffier tot ter tijd en dewijlen dat den voors. J. B. Masquar sal sijn gekomen tot den voors. competenten ouderdom en bequaem van 't voors. officie persoonlijk te connen bedienen. Ondertussen sal den selve schuldig en gehouden sijn te doen den eed van getrouwigheijdt tot het bedienen van 't voors. officie, inhanden van d'Heer Drossaert en Schepenen onzer voors. heerlykheden, en het selve gedaen synde, ordenneren aen den selve heere Drossaert, Schepenen en ingesetenen onzer voors. heerlykheden, en des raekende, den voors. J. B. Masquar, in syn voors. officie als greffier of secretaris te erkennen en in die qualiteyt den selven te respecteren en hem het voors. officie vredelyck te laten bedienen en genieten. In teeken der waerheydt hebben wij dese ondertekent en het selve met onse wapenen bevestight, binnen Brussel, desen VI July 1762».

(get.) Le Prince de Gavre.

Gemeente-Ontvangers

Jan Baptiste Hermans	9. 9.1830	tot 24. 9.1858
Frans De Belser	23. 9.1859	tot 25. 8.1872 ¹ (1)
Ludovicus Hermans	18. 2.1873	tot 23.11.1914
Frans Marissen	23.11.1914	tot 15. 1.1954 ² (2)
Louis Celis	15. 1.1954	tot

Politie

Politiekommissaris:

Jan Van Hooydonck 27. 6.1957-

Veldwachters - politie:

Corneel Hermans	2. 6.1806-31.12.1829 ³ (3)
Jan Baptiste Hermans	8. 1.1830-31. 9.1868
Carolus du Bosch	1.10.1868- 1875
Jan Baptiste Peeters	1875- 1908
Louis Peeters	29.10.1908-25. 4.1940
Frans Boodhooft	6. 6.1913- 1. 7.1941
Jan Van Hooydonck	10. 5.1941-27. 6.1957 ⁴ (4)
Frans Vermijlen	1. 1.1947-
Raymond Roodhooft	25. 1.1958
Louis Herremans	25. 1.1958

Notarissen sedert 1786

Carolus Torfs	1786- 1794
Henricus Van den Bosch	2. 7.1806-21. 1.1822
Joannes Deckers	2. 7.1822- 1846
Petrus Deckers	18.4.1846- 7.10.1850
Josephus Van Beeck	7.10.1850- 4. 5.1864
Joannes Springael	4. 5.1864- 9. 5.1887
Gustaaf Springael	16. 5.1887- 5. 1.1897
Gerardus Andries	27. 1.1897-20.11.1908
Frederic Fesingher	7. 1.1909-12. 1.1946
Emmanuel De Smedt	19.8.1947-

G. Springael maakt nog melding van G. Mertens in 1606 en het Rijksarchief van Lemmens in 1687

---

¹ F. De Belser overleed op 25.8.1872.

² Frans Marissen overleed op 10.11.1955. Zijn zoon, Joseph, was eerst gemeentebediende te Wommelgem en werd op 1 december 1964 als eerste gemeentesecretaris van Pulderbos benoemd.

³ In een verslag van de burgemeester, dat opgesteld moest worden op last van de gouverneur, kon men in 1818 over veldwachter Corneel Hermans lezen: «Corneel Hermans, 64 jaar, in dienst sedert 2 juni 1806. Beroep vóór benoeming: schoenmaker. Wedde 475 f r. - gehuwd - 4 kinderen. Hij kan lezen en schrijven» (GA).

⁴ Op 27 juni 1957 werd J. Van Hooydonck als eerste politiecommissaris te Wommelgem benoemd en aangesteld.

Bij de inwijding der nieuwe lokalen van de gemeentelijke jongensschool-centrum op 27.6.1964. Vergezeld van het schepencollege, verlaat de Z. E. H. Berghmans de lokalen, nadat hij deze inzegende.
(cliché «Het Volk»).

Bij de inwijding der kapel van O. L. Vr. Boodschap (8.12.1935). Mgr. Van Cauwenbergh beantwoordt de begroetingstoespraak van burgemeester Hoeyberghs. Verder herkent men nog: de Z.E.H. Bossaerts, de Z.E.H. Stas (midden), schepenen Vermeerbergen en Claessens die de burgemeester flankeren; de h. Th. Beirens, eerste organist der hulpparochie; enz.

VIII.

Onderwijs

Gemeentelijk onderwijs

Over de oudste onderwijszaken in onze dorpen is zeer weinig gekend, evenmin het tijdstip dat het onderwijs ingericht is. De eerste beschavers — dus onderwijzers — waren de geloofspredikers, zodat het onderwijs vele jaren (onder kerkelijke invloed gestaan heeft. Eerst na 1830 benoemde de gemeenteraad de onderwijzer en stelde zijn jaarwedde vast.

Omstreeks het jaar 800 is de oprichting van parochiescholen aanbevolen ¹. Dit was het werk van de priesters. Hierbij ging de aandacht naar de onderrichting der beginselen van de christelijke leer, zangoefeningen en het opluisteren der kerkelijke diensten. Toen de parochieherders, door de geleidelijke stijging van het aantal gelovigen, een ruimer werkterrein dienden te bestrijken, werd de stoffelijke zorg voor de kerk en het onderwijs overgedragen aan kosters. Aanvankelijk waren deze ook priesters, maar na de godsdienstberoerten van de 16e eeuw waren de kosters altijd wereldlijke. Eeuwen lang zijn de ambten van koster en schoolmeester innig verbonden geweest. Men sprak van de koster, als men de schoolmeester bedoelde. Hij kreeg van de gemeente een karig loon voor zijn taak als onderwijzer. Wanneer echter de financiële toestand van de gemeente ongunstig was, werd de betaling van de koster-schoolmeester wel eens op de rug van de kerk geschoven. Doorgaans leefde de schoolmeester dus op geen al te grote voet en diende hij nog allerhande karweitjes te verrichten om behoorlijk aan de kost te komen.

De schoolgebouwen waren zeer primitief ingericht. In de Middeleeuwen vormden school en schoolmeesterswoning slechts één gebouw. De onderwijzer gebruikte gewoonlijk een kamer in zijn woning als klaslokaal. Meubelen en leermiddelen waren praktisch onbestaande. Orde en tucht was er evenmin. Daar het onderwijs niet verplichtend was en onze voorouders herhaaldelijk te lijden hadden aan onlusten en pestepidemieën, besteedde men weinig aandacht aan de opvoeding der kinderen. In de 17e eeuw moet er zelfs een totale onderbreking van onderwijs in de dorpen geweest zijn. In de zomer kon bovendien de hulp van de kinderen al te goed op de velden gebruikt worden. Praktisch alleen in de winter werd dus onderwijs gegeven, maar doorgaans was de jeugd na de zomer alles weer vergeten, wat het een half jaar voordien geleerd had. Ook nog in de 19e eeuw was deze toestand duidelijk merkbaar, wat blijkt uit een statistiek (MA), gehouden «van het werkelijk aantal leerlingen» te Wommelgem, vergeleken tussen de zomer van het jaar 1825 en de maand januari van 1826.

Zomer 1825			Januari 1826		
jongens	meisjes	«arme kinderen»	jongens	meisjes	«arme kinderen»
40	40	14	118	92	14
totaal 94			totaal 224		

De eerst gekende koster te Wommelgem is J. de Eynde (of Van den Eynde) rond 1394. Of de man ook schoolmeester was, blijft een loutere veronderstelling. Na Vereecken (+/- 1677), geeft het kerkarchief ons zekerheid van een koster-schoolmeester in 1724 en 1731. Het kerkarchief geeft inderdaad melding van Jan Steurs, «coster, schoolmeester en organist». Hij stond «als ziekelijk maar braaf te boek». Het Rijksarchief vermeldt in 1738 Marinus 't Kint «coster en schoolmeester». Daarna kwamen Petrus De Groof en Adriaan Cools (of Coyls). In de eerste helft van de 19e eeuw is Jacobus

---

¹ Michiels en De Wachter in «Heemkunde». 148

Josephus Hermans vermeld. Hij was koster-schoolmeester tot 1858 en «is 54 jaer schoolmeester geweest» (KA). De archieven van de gemeente vermelden echter ook Jan Baptiste Hermans, zoon van Jacobus Josephus, in 1845 en 1851. Hij zal wellicht zijn vader behulpzaam geweest zijn, zowel in de kerk als in de school. Vader en zoon Hermans overleden respectievelijk in 1857 en 1858.

De toestand der onderwijzers in vroeger jaren is moeilijk te vergelijken met de hedendaagse. Er was geen vastheid van bediening en het loon was zeer karig. Voor de 17e eeuw en later ook nog, ontving de schoolmeester vaak zijn loon in natura, bijvoorbeeld in veertelen koren. Te Wommelgem is men nochtans niet helemaal onverschillig gebleven ten opzichte van het onderwijs. De gemeenteraad stemde o.m. in de begroting van 1827 een som van 51,35 gulden voor het lager onderwijs, «waarvan 28,35 gulden als wedde aan de onderwijzer»; 8 gulden voor «prijzen aan de leerlingen» en 15 gulden voor «schadeloosstelling voor het onderwijs der arme kinderen» (MA). In 1828 dreef het gemeentebestuur het bedrag op tot 66,35 gulden en in een aansluitend verslag werd aangestipt, dat het aantal leerlingen 228 bedroeg, tegenover 185 in 1817; dat voor de school een «nieuwe kamer daargesteld» is en dat «men is van zins het schoolvertrek een maal zoo groot te bouwen» (MA). In 1833 waren er 250 leerlingen (125 meisjes en 125 jongens).

Een handschrift van E. H. Geens, berustend in het archief van het bisdom Mechelen, vermeldt verder: «Een oude stichting der familie d'Oultremont schonk aan de koster het vruchtgebruik van een hof (8 aren of 25 roeden) in de Antwerpsestraat, en van een stuk winnende land, het Kosterijveld, aan «het Calemment», groot 200 roeden of 66 aren, mits 25 arme kinderen te onderwijzen. Beide eigendommen werden door de Franse omwentelaar aangeslagen en in 1813 openbaar verkocht». De toenmalige koster Jacobus Josephus Hermans kocht beide eigendommen «met het geld van Mevrouw d'Oultremont». Later heeft het «armenbestuur» de eigendommen overgekocht en op 22 maart 1870 de gemeente, dewelke op de gronden in de Antwerpsestraat (Dasstraat) weinige jaren later een school liet bouwen. Het eerste schoollokaal in de gemeente, was het gebouw Dasstraat 1, dat tevens dienst deed als gemeentehuis. Dit gemeentegebouw is in 1887 openbaar verkocht (GA).

De algemene ontwikkeling van de jeugd bleef in de 19e eeuw op laag peil, wat een statistiek uit het jaar 1842, betreffende het «aantal militianen voor de lichte 1842 ingeschreven» voor de gemeente Wommelgem, aantoont. De statistiek (MA) vermeldt op 42 ingeschreven «lotelingen»:

Kunnende lezen, schrijven en rekenen	14
kunnende lezen en schrijven	12
kunnende lezen alleen	2
niet kunnende lezen, schrijven of rekenen	14

De wet van 23 september 1842 bracht reeds een gevoelige verbetering op het gebied van het lager onderwijs. De wet begon als volgt: «Het lager onderwijs bevat noodzakelijk de godsdienstige en zedelijke lering, het lezen, het schrijven, het wettelijk stelsel der maten en gewichten, de grondbeginselen der moedertaal», enz. De nieuwe wet stimuleerde de bouw of de verbetering van schoollokalen. De Bestendige Deputatie kon reeds op 22 juli 1843 de toelating aan de gemeente Wommelgem geven, om «zonder aanbesteding te doen verrichten de werken van herstelling der school en van de woning van de onderwijzer» (MA). In 1848 zijn er twee onderwijzers, daar J. B. Hermans als «ondermeester der school» benoemd werd (GA).

In 1858 werden door de h. Mertens «12 schryfbanken, ten pryze van 21 fr. het stuk» geleverd (MA), waarvoor de provincie een tussenkomst van 126 f r. doet. Óók in 1860 werden nog nieuwe schoolmeubelen aangekocht. Vroeger beschikten de kinderen immers over geen zitbanken. Zij dienden meestal op de grond plaats te nemen.

In 1853 zijn er te Wommelgem 57 leerlingen (38 jongens; 19 meisjes); in 1854: 54 (36 jongens, 18 meisjes); in 1865: 100 (56 jongens, 44 meisjes); in 1876: 238 (128 jongens, 110 meisjes).

Voor de ganse provincie Antwerpen werd in 1865 een verslag opgesteld over de toestand van de bevolking en van de schoolgaande kinderen. De schoolplicht was nog niet ingevoerd en men wilde een overzichtelijke statistiek van de scholen.

Op 69.046 kinderen tussen 7 en 14 jaar in gans de provincie, volgden er 50.769 regelmatig de school; doch 18.277 niet, wat nog 26% betekende.

De landelijke gemeenten telden 32.593 kinderen tussen de 7 en 14 jaar, waarvan er 1670 nog nooit een school hadden bijgewoond; 4.246 die «een zekere tijd ter school gegaan zijn en ze verlaten hebben voor ze de leeftijd van 14 jaar bereikt hadden»; 502 die wegens «ziekelijkheid of andere redenen geen school bijwoonden». In het zelfde verslag werd voor de provincie ook een statistiek opgesteld van de ontwikkelingsgraad der ingeschreven lotelingen over de jaren 1858 tot en met 1860, waarvan het aantal 131.459 bedroeg. Hiervan konden

42.669 noch lezen of schrijven (32%);

10.386 konden alleen lezen;

31.530 konden lezen en schrijven;

43.930 «kunnende lezen, schrijven en rekenen»;

2.934 «waarvan de graad van geleerdheid onbekend is».

De h. Van Berchem, dewelke deze statistieken opgesteld had (hij was geneesheer en burgemeester te Willebroek), droeg verder volgende cijfers aan de leden der Bestendige Deputatie voor:

Gemeente	bevolkings- cijfer	getal kinderen van 7 tot 14 j. jongens meisjes	wonen regelmatig school bij	niet tot 14 jaar	in het geheel niet
Antwerpen	120.444	6.562 — 6.616	12.098	--	--
Lier	15.266		1.860	--	71
Borsbeek	616	31 — 31	62	--	
Boechout	2.037	133 — 140	208	23	42
Broechem	1.624	126 — 120	222	24	--
Deurne	3.399	223 — 224	386	60	1
Oelegem	1.180	97 — 79	158	16	2
Ranst	1.399	77 — 87	137	24	3
Vremde	712	48 — 36	76	7	1
Wommelgem	1.546	101 — 84	172	13	--
Wijnegem	1.282	130 36	13	36	10

Te Wommelgem waren in 1860 twee leerkrachten (met een jaarwedde respectievelijk van 500 en 400 fr.) voor 172 leerlingen.

In het verslag werd onder meer gewezen op de gebrekkige toestand der schoolgebouwen en de meubelen in gans de provincie; «het onvoldoende aantal meisjesscholen»; «het onregelmatig schoolgaan der leerlingen, niet lang en merklijk verminderd in de zomer»; de kinderen die «voor de ouderdom van 8 jaar in de fabrieken opgesloten» zijn; «de onverschilligheid van verscheidene gemeentebesturen voor al wat rechtstreeks of onrechtstreeks het onderwijs betreft; de onverschilligheid, de bekrompenheid en somtijds de ellende van zekere ouders» (MA). Voor ettelijke gemeenten voegde de h. Van Berchem nog aanmerkingen toe, waarbij hij het schoolgebouw van

Wommelgem «onvoldoende» achtte en dringend diende hersteld. Deze herstelling raamde hij op 2.500 fr. Hierbij uitte de verslaggever de wens, een volledig nieuw schoolgebouw op te richten, waarvan hij de bouw raamde op 7.000 fr.

Enkele jaren later reeds werden te Wommelgem plannen gesmeed tot de bouw van drie klaslokalen in de Antwerpsestraat (Dasstraat). In de Toren-straat was intussen al een meisjesschool opgericht — zeer modern opgevat voor die tijd — door de Zusters Annonciaden. De «bijzondere meisjesschool, bestuurd door Juffrouw Henrotte, geestelijk dochter van het klooster der Annonciaden te Ranst», werd in 1865 gebouwd.

De school werd geopend op 5 november 1866 en is door de gemeente aangenomen in 1867. In 1899 telde de instelling acht klassen, «waarvan nog drie ongebruikt» (ABM). De school telde bij de eeuwwisseling zeven zusters als leerkrachten, 253 leerlingen in vier klassen van lager onderwijs en 92 kinderen in de bewaarschool.

In 1878 bouwde de gemeente de drie klaslokalen in de huidige Dasstraat (toen Antwerpsestraat), maar door de nieuwe schoolwet van 1 juli 1879 werd er ook een vrije school in het dorp opgericht. De godsdienst was geen verplicht leervak meer; leiding en toezicht van de geestelijkheid werd geweerd en het vrij onderwijs kreeg geen toelagen meer. Er ontbrandde een felle strijd tussen de aan het bewind zijnde liberale regering en de katholieken. De onderwijzers stonden voor een lastige keuze geplaatst en in menige gemeente kwam het tot openlijke conflicten. Daar te Wommelgem de instelling in de Dasstraat een gemeenteschool geworden was, had de h. Henri Deckers in de Langenreep een huurgebouw laten oprichten (thans Adolf Mortelmansstraat, nr. 50), dat dienst deed als «vrije school» en dit bleef tot in 1885. «Tijdens de ongelukswet van 1879 tot 1885, had de gemeenteschool met haar genaamd onzijdig onderwijs, gemiddeld 5 leerlingen, allen kinderen van gedwongen stads- of staatslieden», zo schreef E. H. Geens (ABM).

Na de val van het liberale ministerie in 1884, liet het gemeentebestuur de schoollokalen in de Dasstraat onmiddellijk door alle schoolkinderen van het dorp betrekken. In 1885 werd de school door de gemeente aangenomen en op 1 januari 1897 werd zij terug gemeenteschool. Op 31 december 1899 waren er 127 leerlingen en drie leerkrachten (de h.h. Frans Palmans, Karel Meeussen en Lodewijk Rhijnsbergen).

In 1912 werd de eerste wet op de leerplicht gestemd, maar de definitieve toepassing volgde eerst in 1920, toen de gemeentelijke jongensschool van Wommelgem reeds uitbreiding gezocht had naar de Adolf Mortelmansstraat (zie «Wommelgem, vroeger en nu» - blz. 63). De wet legde de ouders als verplichting op, hun kinderen regelmatig naar de school te zenden, te beginnen van na het groot verlov van het jaar waarin zij de leeftijd van zes jaar bereikten. De leerplicht duurde acht jaar, zodat de kinderen de school mochten verlaten vóór het zomerverlov van het jaar waarin zij veertien jaar oud werden. Deze wet is op grote tegenstand gestuit, vooral in de industriële centra, waar men gewoon was de kinderen aan het werk te zetten, voor zij de leeftijd van zes jaar bereikt hadden!

Thans is de leerplicht verlengd tot tien jaar. In 1920 verliet twee-derde van de jongens en meisjes van veertien jaar de school, om zo goed en zo kwaad het ging, het leven van volwassene aan te vatten. Veertig jaar later was de toestand geheel geëvolueerd. In 1960 volgden reeds 75% van de jongeren uit eigen beweging een onderwijs, dat verder reikte dan het lagere. Door de invoering van de verlengde

leerplicht beoogd men een drievoudig doel, n.l. een menslievende, een sociale en een economische. De verlengde leerplicht is een pedagogische en sociale noodwendigheid geworden. In 1962 telde de gemeentelijke jongensschool-centrum 256 leerlingen, om in 1964 nog 223 leerlingen te tellen. Rekening dient hierbij gehouden, dat op 1 september 1962 de schepen De Buysscherschool opende in de Antverpiastraat (Kandonklaar), dewelke einde 1964 reeds 102 leerlingen telde.

Op 1 september 1964 is in de Luitenant Karel Caluwaertsstraat ook een Rijksschool voor jongens en meisjes geopend, waarbij de h. Bal als bestuurder aangesteld werd. De nieuwe instelling kon van start gaan met 107 kleuters en leerlingen: Op 1 oktober 1964 telde de school 36 kindjes in de Fröbelafdeling en 65 leerlingen in het L. O.

Enkele cijfers voor de meisjesscholen:

Torenstraat:	1945:	257	leerlingen L.O.; 121 kleuters;
	1948:	230	leerlingen L.O.; 160 kleuters;
	1950:	224	leerlingen L.O.; 206 kleuters;
	1956:	262	leerlingen L.O.; 222 kleuters;
	1962:	278	leerlingen L.O.; 252 kleuters;
	1965:	255	leerlingen L.O.; 300 kleuters.
Kandonklaar:	1945:	78	leerlingen L.O.; 60 kleuters;
	1950:	150	leerlingen L.O.; 124 kleuters;
	1962:	115	leerlingen L.O.; 120 kleuters;
	1965:	117	leerlingen L.O.; 185 kleuters.

De cijfers voor 1965 zijn genoteerd in het voorjaar. Burgemeester Peers verstrekke op 7 september 1965 volgende cijfers voor het schooljaar 1965-66:

St-Joannaschool: 251 leerlingen L. O.; 260 kleuters;
Meisjesschool Kandonklaar: 298 leerlingen L.O. en kleuters;
Jongensschool - centrum: 200 leerlingen L.O.;
Schepen De Buysscherschool: 126 leerlingen L.O.;
Rijkslagere school: 86 leerlingen L.O.; 59 kleuters.

Belangrijke data 's voor het onderwijs

AANGENOMEN MEISJESSCHOOL TORENSTRAAT:

5.11.1866: officiële opening der school.
20. 2.1945: school totaal vernield door een vliegende bom.
24. 6.1950: inwijding van de nieuwe St.-Joannaschool door Mgr. Van Eynde.

AANGENOMEN MEISJESSCHOOL KANDONKLAAR:

11. 9.1934: aanneming van de vrije meisjesschool door het gemeentebestuur.
29. 4.1935: opening van een eerste kleuterklas in het klooster.
8.12.1935: inzegening der nieuwe meisjesschool (twee klassen) door Mgr. Van Cauwenbergh.

GEMEENTELIJKE JONGENSSCHOOL - CENTRUM:

21.12.1829: de raad beslist tot aankoop van een stoof voor het schoollokaal.
17.12.1878: goedkeuring door de gemeenteraad van de bouw van drie klaslokalen in de Dasstraat.
Werken beëindigd in 1879.

- 11. 1.1910: aanvang van de bouw van twee nieuwe klaslokalen in de Adolf Mortelmansstraat.
- 15. 5.1923: aanbesteding der bouwwerken van twee nieuwe klassen in de Adolf Mortelmansstraat.
- 8.12.1927: de gemeenteraad beslist de schoollokalen van elektrische verlichting te voorzien.
- 14. 3.1932: aanvang der bouwwerken van een vijfde en zesde klaslokaal in de Adolf Mortelmansstraat.
- 1. 6.1953: de gemeenteraad beslist tot het bouwen van een turn- en feestzaal. De werken konden eerst op 7 december 1960 toegewezen worden. Inwijding der zaal op 30 juni 1962 door E. H. Pastoor Berghmans.
- 23. 5.1957: aanbesteding van een zevende klaslokaal.
- 27. 3.1962: gemeenteraad besluit tot de bouw van drie nieuwe klassen, alsmede refters, lokalen voor medisch toezicht, kantoor voor de bestuurder, sanitaire inrichting, vernieuwing van de speelplaats, enz. Aanvang der werken op 31 augustus 1962. Inwijding der nieuwe lokalen op 27 juni 1964 door E. H. Berghmans.

SCHEPEN DE BUYSSCHERJONGENSSCHOOL - KANDONKLAAR:

- 3.10.1935: verzoek aan het gemeentebestuur gericht door 28 «Laarse» huisvaders (die 42 kinderen vertegenwoordigen) tot oprichting van een jongensschool.
- 26. 6.1937: nieuw verzoek, ditmaal ondertekend door 33 huisvaders.
- 1954: eerste kontakten tot aankoop van gronden waarop een jongensschool gebouwd moet worden.
- 10.11.1956: aankoop van grond op het voormalig voetbalveld Laar V. V., thans Antverpiastraat.
- 8.10.1957: goedkeuring der plannen van het nieuw schoolgebouw, waartoe de gemeenteraad op 25.1.1957 opdracht gegeven had deze te tekenen.
- 22.6.1960: aanbesteding der werken.
- 1. 8.1960: toewijzing der bouwwerken (drie klaslokalen)
- 25.4.1961: goedkeuring der aanbesteding door de Bestendige Deputatie.
- 23.6.1961: aanvang der werken.
- 23. 5.1962: gemeenteraad besluit de instelling de naam «Scheper De Buysscherschool» (overleden op 25.1.1962) te geven.
- 26.6.1962: inwijding der school door E. H. Van Craen.

(grotendeels geput uit de toespraak van Mevrouw Smeunincx-Reusens, toenmalig schepen van Onderwijs, gehouden op 26.6.1962, bij de inwijdings-plechtigheid).

Hoofdonderwijzers Gemeentelijke Jongensschool

	van	tot
Martinus Verbeeck	zeker in 1609.	
Arnoldus Vereecken		tot omstreeks 1677.
Jan Steurs		1731
Marinus 't Kint	1731	1738
Petrus De Groof	1739	1756
Adriaan Cools (of Coyls)	1756	1796
Jacobus Hermans	1796	31.12.1843.
Jan Baptiste Hermans	23. 1.1844	24. 9.1858.
Frans De Belder	10.1858	25. 8.1872
Petrus Tijsmans	29. 9.1872	1879
Frans Palmans	1880	1911
Karel Meeussen	1911	31.12.1925.
Gustaaf Peeters	26.1.1926	10. 3.1937 ¹
Joseph Simons	27.6.1931	31. 5.1946
Albert Peeters	1. 6.1946	31.12.1949.
Leo Jochems	22. 1.1949	31.12.1963
Cyriel Houben	1. 1.1964	

Op 26.7.1965 werd voor de eerste maal een hoofdonderwijzer benoemd in de onafhankelijk verklaarde Schepen De Buysscherschool (Kandonklaar). De eerste bestuurder is de heer Achiel Goris.

---

¹ Tussen 1931 en 1937 waren er twee schoolhoofden; één voor de jongensschool in de Dasstraat en één voor de school in de Ad. Mortelmansstraat. Gustaaf Peeters overleed op 10 maart 1937 en van dan af bleef het bij één schoolhoofd.

Bestuursters der St.-Joannaschool

E.M. Julienne	(Henrotte Melanie)	6. 2.1867	24. 2.1893
E.M. Pauline	(Van Bulck Elisa)	25. 2.1893	21.10.1903
E. Z. Alma	(Seliaerts Leonie)	22.10.1903	23.10.1918
E. Z. Aloisie	(Schuerwegen Maria)	24.10.1918	30. 9.1928
E.M. Ludmilla	(Cornelissen Pauline)	1.10.1928	31. 3.1930
E.M. Thaddea	(De Valck Pauline)	1. 4.1930	14. 9.1936
E.M. Serafine	(Smans Maria)	1. 9.1936	31. 8.1946
E. Z. Vranney	(Roevens Ludovica)	1. 9.1946	31. 8.1948
E. Z. Aloisie	(Schuerwegen Maria)	1. 9.1948	31. 8.1963
E. Z. Adilia	(Moonen Antonia)	1. 9.1963	

Tot 30 september 1928 zijn al de bestuursters schoolhoofd geweest «met klas», daarna — dus vanaf E. M. Ludmilla — «bestuursters zonder klas».

Bestuursters Aangenomen Meisjesschool Kandonklaar

E. Z. Agnes	(Spronken Jeanne)	1935	1946
E. Z. Emilienne	(Abbeel Jeanne)	1946	

Een oude hoeve, behorend tot het voormalig domein «Immerseel»,
De hoeve werd gesloopt in 1964. (cliché «Het Volk»).

Een der oude hoeven, behorend tot het domein «Ternessen»
(cliché «Het Volk»).

IX

Folklore

De Kaak of Schandpaal

Vlak tegenover het in 1887 gebouwde gemeentehuis (een parel van Vlaamse renaissance), prijkt één van de zeldzame schandpalen die ons land nog bezit. Gesteund door een rond voetstuk van vier trappen, verheft zich een gecanneleerde of gegroefde arduinen zuil met vier platte ringen. De schandpaal of «Kaeck», omgeven door acht kleine palen van halve manshoogte, is bekroond door een vierkant kapiteel, beheerst door het blazoen van de familie de Neüff: «van goud met de hoofden van drij everzwijnen van sabel». Het wapen der familie is in 1840 als gemeentewapen door Wommelgem aangenomen. Ook het dierenhoofd, boven het wapen der familie, is dit van een everzwijn, al bestaat hierover betwisting. Velen zijn de mening toegedaan, dat het hier het hoofd van een das betreft. Het is echter wel degelijk een everzwijn. De legende wil, dat onze voorouders op zeker ogenblik niet meer van everzwijnen wilden weten en deze uit het gemeentewapen verwijderd wilden zien. Aanleiding hiertoe was, dat men elders de Wommelgemnaren al te zeer voor «wilde varkens of zwijnen» durfde uitschelden. Daar een das veel gelijkenis vertoont met een everzwijn, werd op een wijziging van het gemeentewapen aangedrongen door de hoofden der everzwijnen door deze van dassen te vervangen. Van deze wijziging kwam echter niets terecht, maar naar deze tribulaties is toch een straat geheten (Dasstraat). Het moet inderdaad niet veel hebben gescheeld, of de das had het everzwijn verdrongen.

De kaak, ongeveer 7 meter hoog, prijkt als een merkwaardig toeristisch juweel op het ruime en karakteristieke dorpsplein. Wommelgem bezit inderdaad een specifieke dorpskom met Frankische inslag.

Een «komdorp» bracht in vroeger eeuwen een samenballing van hoeven, gecentraliseerd rond de kerk, die op het hoogste punt van een lichte natuurlijke verhevenheid stonden. Toen de boerderijen in de dorpskom verdwenen (de laatste waren deze van Blockx en Mertens), werd hun plaats geleidelijk ingenomen door woningen, herbergen en winkels, in een kring rond de kerk geschaard. Het Kerkplein van Wommelgem had oorspronkelijk een min of meer driehoekige vorm, wat dus op een Frankische invloed wijst. Het is een plaats, waar drie hoofdtoegangswegen bij elkaar komen, namelijk de Kaak-, Das- en Torenstraten. De Adolf Mortelmansstraat is nooit een hoofdweg geweest (handschrift van de E. H. De Schutter). Deze driehoeksvorm groeide uit de Frankische kolonisedorpen, welke tot de groep van de esdorpen behoorde.

Wanneer de kaak opgericht werd, is onbekend. Zeker moet het monument van zeer oude datum zijn en de oprichting geschiedde door één der vroegere heren van de gemeente. Een schandpaal was voor de heer het symbool van zijn hoge rechtsmacht. Oorspronkelijk was de kaak een stenen paal met ketting en ijzeren halsband, waaraan de veroordeelden werden vastgeketend. Van de schandpalen is reeds sprake in de 15e eeuw, maar de meesten werden in de 16e en 17e eeuw opgericht. Het is vooral in de 18e eeuw dat de misdadigers aan de kaken «tentoongesteld» of «aan de kaak gesteld werden». Waarschijnlijk heeft de kaak van Wommelgem nooit dienst gedaan tot geseling van misdadigers. Wel zouden deze aan «tentoonstelling» onderworpen geweest zijn, waardoor de schuldigen, onder de ogen van de bevolking, «gebrandmerkt» werden. Ouderen hoorden wij inderdaad namen van dorpelingen vernoemen, die met dergelijke «brandmerking» bestraft zijn geworden.

Onder de Franse Republiek zijn vele schandpalen afgebroken; ook deze van Wommelgem. Omstreeks 1810 werd het merkwaardig monument heropgericht door graaf Emilius Carolus Desiderius Antonius Josephus d'Oultremont de Warfusée. Hij was één van de vijf kinderen van graaf

en gravin Carolus d'Oultremont-Anna de Neüff. Zijn moeder was de oudste dochter van Simon Joseph Charles de Neüff, laatste heer van Wommelgem. De gravin beleefde nog de heroprichting van de kaak. Zij overleed in 1830.

Na de heroprichting (deze geschiedde praktisch op dezelfde wijze zoals het monument er nu uitziet), heeft de kaak slechts zeer weinig dienst gedaan als schandpaal voor misdadigers, maar wel «tot vreedzame afkondigingsplaats, waar de veldwachters des zondags de Wommelgemnaars met de bevelen van hogehand en de plakkaarten der Notarissen bekend maakt» (G. Springael in «Historische Herinneringen over Wommelgem» - deel II, blz. 43). Deze afkondigingen bleven in gebruik tot rond de eeuwwisseling. Zo heeft veldwachter J. B. Peeters op 26 juni 1898, na de hoogmis, nog het reglement afgekondigd «op de boordwegenis gestemd door de gemeenteraad op 25 februari 1898» (GA).

Opgetrokken in Griekse bouwstijl, was het kapiteel van de schandpaal vroeger Ionisch. Het bovenstuk was aldus breder. Daar het echter op zekere dag grote barsten vertoonde en gevaar opleverde voor afbrokkeling, werd het bovenstuk in Dorische stijl omgewerkt. Een gedeelte van het ionisch kapiteel steekt half-in, en half-uit de grond tegen de woning van de weduwe Mariën-Somers, Kerkplaats 26 (inrijpoort). De verandering aan de kaak gebeurde in 1849, wat te lezen is in het verslag der gemeenteraadszitting van 26 juli 1849, toen besloten werd «verbetering aen te brengen aen de colonne of Kaeck staende op de dorpsplein, waervan een byzonderling hem (de burgemeester) heeft gesproken die de onkosten daer uit voortspruitende op hem zou willen nemen».

In de klassieke Griekse bouworde onderscheidt men de Dorische, de Ionische en de Korintische stijl, met dien verstande, dat de beide laatste stijlen in het kapiteel verschillen. Het kapiteel is bij de Dorische zuil een «kussen» met een vierkante plaat erboven; bij de Ionische versierd met grote krullen (voluten) en bij de Korintische met acanthusbladeren (kelkvormig met bladmotieven). Het kapiteel vormt het gemakkelijkste middel om op het eerste zicht de bouwstijl te onderkennen.

Op het dorpsplein staat ook nog het geraamte van een waterpomp. Aanvankelijk was er alleen een waterput, waar de bewoners water konden komen putten. In 1848 is de pomp opgericht ingevolge een beslissing van de gemeenteraad in zitting van 8 mei 1848, waarbij «het hoogst noodzakelijk geworden is de bornput staende op de dorpsplein der gemeente in goede staet van onderhoud te stellen om alle onheilen te voorkomen», maar «dat het beter zou zijn deze bornput door ene pomp te vervangen». De pomp werd geleverd en geplaatst door de h. Heylen, uit Lier.

De Vrijheidsboom

Het rustig dorpsplein krijgt niet alleen de schaduw van de spitse kerktoeren of van het gemeentehuis, maar ook deze van negen bomen, allen lindebomen, uitgezonderd de kastanjelaar vlak tegenover het huisnummer 23. Deze boom is de vrijheidsboom van Wommelgem, dewelke in 1930 opnieuw geplant werd door de h. Verheyen.

In de oudste tijden bestond het gebruik, aan sommige boomsoorten een symbolische betekenis te hechten. De eik behoorde aan Jupiter; de olijfboom aan Apollo; de linde en de Myrthe aan Venus en het is bekend, dat de wijngaard aan Bacchus geofferd werd. De Galliërs hadden veel verering voor de eik en de marentak. Een afstammeling van die vereerde bomen zou men in de meiboom kunnen

vinden, die bij zekere geplogenheden als een jonge groene boom geplant werd, versierd met vlaggen en opschriften. Deze meibomen vinden hun oorsprong bij meifeesten, maar ook ter gelegenheid van kermissen, gelukke oogsten of andere prettige aangelegenheden.

De vrijheidsboom is een volgeling van de meiboom. Ze rezen uit de grond met de revolutionaire stormen die over Frankrijk gewoed hebben en hun eerste verschijning zou slechts uit +/- 1790 dagtekenen. Net als bij de meiboom, versierde men de boom, die de «bloedige veroverde vrijheid moest vereeuwigen», met vlaggen, wimpels en de bekende muts van de revolutionairen. Volgens de geschiedschrijvers dienden in Frankrijk 60.000 bomen voor zulke gelegenheid geveld. Het waren de Fransen zelf die het gebruik naar onze gewesten deden overwaaien. Op 4 pluvisose jaar II (23 januari 1793) verscheen zelfs een decreet van de Nationale Conventie, waardoor het gebruik van de vrijheidsbomen officieel geregeld werd en wettelijke bescherming kregen. Zij werden onderhouden door het volk en bij openbare plechtigheden vertegenwoordigden zij een stuk van de Republiek. Besluiten en decreten werden onder de vrijheidsboom afgekondigd en men verzamelde hiervoor het volk onder zijn kruin. Eden werden er onder afgelegd. De vrijheidsboom kon men dan ook altijd vinden op de voornaamste plaats van een stad of dorp.

Na de omwenteling kwam Napoleon, die al de vrijheidsbomen in Napoleons-bomen omdoopte.

Een vrijheidsboom, die een historische rol gespeeld heeft, is deze van Antwerpen geweest. Tot viermaal toe diende een boom geplant, daar de eerste (20 november 1792) «veeleer een boonstaak» geweest moet zijn; de tweede bij het planten middendoor brak (6 januari 1793), zodat 's anderendaags een derde aangevoerd moest worden. De boom is einde maart door de Sinjoren neergehaald. In oktober 1795 kwam de vierde boom op de Grote Markt, die daar bleef staan tot aan de dageraad van onze onafhankelijkheid. Men is het nog niet helemaal eens welke boomsoort in het algemeen als vrijheidsboom in gebruik was. Men meende te weten, dat het een eik was, terwijl de geschiedschrijvers Mertens en Torfs het bij een linde houden. Later bleek het dan weer een iep (of olm) te zijn.

Te Wommelgem is de eerste vrijheidsboom geplant in oktober 1795 en diende de kaak de plaats te ruimen. Het jaar daaropvolgend voerden de Fransen het «Nationaal Feest» in, dat op 30 maart 1796 met grootse luister gevierd zou worden. Door het verbod der processies, de berechtingen, de roof der kerkklokken en dergelijke meer, gaven de bewoners geen gehoor aan de oproep tot deelname aan de plechtigheid. Het Nationaal Feest liep, tot grote ergernis van de Sansculotten, uit op een volledige mislukking. Na de Boerenkrijg was alle verzet in onze gewesten nog niet gebroken. Een sterke groep opstandelingen hakte op 25 mei 1799 de vrijheidsboom van Ranst en Wommelgem om. De bevolking kende de «daders», maar iedereen hield de mond gesloten. Beide dorpen dienden hiervoor een zware geldelijke tol te betalen.

In 1830 verschenen overal in ons land nieuwe vrijheidsbomen. Het Franse voorbeeld bleef aldus in België nagevolgd. Overal immers werden «Volksmaatschappijen» opgericht en daaruit ontloek de gedachte van de vrijheidsboom. De bedoeling hiervan was een volksbetoging te houden tegen al wie met de prins van Oranje geheuld had. De boom was het zinnebeeld van de veroverde vrijheid en van de onverzettelijke wil der leden van de volksmaatschappijen «de Nassaus te bestrijden». De eerste boom is te Brussel geplant op 25 of 26 maart 1830 en begin april volgden de Kempen en geheel het Vlaamse land. Bij het planten van de boom werd juichend geroepen: «Leve de Belgen. Leve de vrijheid. Weg met Oranje». De pioniers van het feest werden «de vrijheidsvrienden» genoemd.

De kostbare Standaard van de Kon. Harmonie «De Eendracht»
(cliché K. H. «De Eendracht»)

De pompiers bij de viering van het 90-jarig bestaan van het korps in 1964.
(cliché «Het Handelsblad»).

De Windmolens

Een windmolen heeft steeds een bijzondere aantrekkingskracht uitgeoefend en in menig lied is hij verheerlijkt. Er is haast geen gemeente, die geen straat bezit, dewelke aan een molen herinnerd. Reeds in de 12e eeuw trof men molens aan, vooral standaardmolens. Men onderscheidt inderdaad verschillende molentype 's, zoals:

- de standaardmolen; de oudste type, gebruikt voor het malen van koren en het snijden van hout;
- de bovenkruier; het klassieke type met beweegbare kap;
- de binnenkruier, wat betekent dat de armen door een handbeweging van in de molen naar de wind gericht kan worden — hij is zwaarder van bouw;
- de stellingmolen (balkonmolen); van uit een «balkon» regelt de molenaar de stand der wieken;
- de bergmolen; de wipwatermolen; de Poldermolen; de Paltrokmolen; de weidemolen; enz.

De molens doen ons herinneren aan een werklustig voorgeslacht en aan een tijd, toen het jachtige leven nog onbekend was. De molenaar genoot een bijzondere achting van de dorpsgenoten (schade aan de molen toebrengen, of de molenaar bestelen, werd strenger bestraft dan andere wandaden) en allerlei legenden ontstonden rond «de mulder» en zijn molen. De patroon van de molenaar is de H. Victor. De stand van de molenwieken in rust heeft een betekenis. Komt de processie of het H. Sacrament voorbij, dan staan de wieken overhoeks (in de vorm van een St.-Andrieskruis). Over het algemeen beduidt deze stand echter, dat er niet gemalen wordt wegens een zon- of feestdag, maar ook wel bij gebrek aan graan. Als de wieken in de vorm van een Latijns kruis staan, dan is de molenaar klaar om te malen en hij wacht op de wind. Als de wieken in kruis staan, maar een weinig schuin, dan is de molenaar in rouw. Ten slotte is er nog de stand «op de beel staan». De onderste wiek staat dan onopgezeild een tweetal voet voorbij een denkbeeldige loodlijn, getrokken van de top van de molen. Dit betekent dat de molen buiten gebruik is.

Om de molen te laten malen, wordt deze met de wieken (zij zijn ongeveer 28 meter lang) loodrecht op de wind gekruid. De zeilen op de wieken worden, al naar gelang de windsterkte, uitgerold en op het hekwerk vastgezet met touwen. Bij veel wind weinig zeil; bij weinig wind veel zeil. De molenaarstermen hiervoor zijn:

- bij matige wind draaien met volle zeilen of «van top»;
- bij krachtige wind draaien met halve zeilen of gezwicht;
- bij stormwind draaien met lege hekken of op «blote benen».

Het moet zeker betreurd, dat talrijke molens verdwenen zijn. De krachtige inspanningen van de Vereniging tot behoud van Natuur- en Stedenschoon geleverd, hebben heel wat molens van verval behoed. Volgens J. P. Lemmens telde Antwerpen-stad in 1830 niet minder dan 25 molens en J. Proost geeft volgende interessante cijfers op voor gans België:

2379 molens in 1846,
2158 molens in 1880,
1570 molens in 1886.
1416 molens in 1918,
1180 molens in 1930.

In 1950 bezat de provincie Antwerpen nog 50 molens in goede staat en 30 in vervallen toestand. In 1953 waren er in de provincie nog slechts 42 molens in goede staat. In de Antwerpse agglomeratie bevonden zich in 1963 nog zes molens in betrekkelijk goede staat en 13 in slechte staat.

Ook Nederland, gekend om zijn molens, zag de laatste jaren een gevoelige daling inzake windmolens (9.000 bij de aanvang der 20e eeuw; 991 in 1963). Waar vroeger een molen, op een willekeurige plaats gebouwd werd, diende men zich later aan bepaalde normen te schikken. Zo besliste de Bestendige Deputatie op 6 april 1816: «Overwegende dat de plaetzing van windmolens naby den openbaeren weg de zekerheyd der passagie bedrygt om dat het draeyen der zweerden ongevallen kan veroorzaeken met de peerden der reyzigers te vervoeren», werd verbod opgelegd geen windmolen meer te bouwen op minder dan 60 meter afstand van «de publieke baen» (MA).

Artikel 77 van het politiereglement uit het jaar 1836 schreef voor: «Alle eigenaar van eenen windmolen is gehouden zynen molenberg te omringen met eene haeg of paelwerk van 1 met. 50 c. hoogte, ten einde de voorbijgangers te beveiligen».

Wommelgem telde vroeger vele molens van verschillende types. Bij de beschrijving van het domein «Immerseel», vermeldde le Roy in zijn «Notitia Marchionatus» (blz. 207): «Wanneer Godevaart van Immerseel het leengoed in de 15e eeuw verhiel, bevatte het een windmolen, twee watermolens, een koren- en een smoutmolen «die binnen corte jaeren affgebrandt zijn». In 1472 verkocht Isabella van Immerseel aan de stad Antwerpen een watermolen aan de Schijn gelegen. Deze molen werd omgebouwd in Spuihuis. In 1589 werd een molen vernield door het Staatsenleger. Het Rijksarchief vermeldt voor het jaar 1749 «molder» Jan Leemans. Als oudste document over een molen te Wommelgem, vermelden de oorkonden van de St.-Michiels-abdij reeds in 1161: «de molen van Immerseel». Een kaart uit het jaar 1722 (RA) vermeldt nog een molen op de «Tip».

Wommelgem bezit thans geen windmolen meer. De laatste twee verdwenen respectievelijk in 1922 en 1929. Zij stonden op het Molenveld en het Kapelleveld.

1.— Windmolen op het Molenveld.

Deze molen stond op een heuvel in de huidige Wiekenstraat tussen de huizen nummer 20 en 30. Zeker bestond hij in 1779. Het oud molenhuis (huisnummer 7) is in 1779 gebouwd (zie de ankers in de gevel), maar men neemt aan, dat de houten molen toen reeds bestond (was Jan Leemans hier molenaar in 1749 ?). Volgens J. Proost moet het een graanmolen op vier teerlingen geweest zijn, die toebehoorde aan graaf Emilius d'Oultremont. In 1899 was R. Gijssels molenaar. De laatste mulder (en eigenaar) was de h. Goris. In 1922 is de molen door de h. Van Massenhove gesloopt, toen hij een algeheel verval nabij was.

2.— Windmolen in de Sportstraat.

Deze stenen windmolen werd gebouwd in 1879 en tot 1901 uitgebaat door de vader van Victor Biermans (eigenaar van de elektrische maalderij aan de Herentalsebaan - Autolei) en daarna door Truys. In 1905 haalde een storm de molen neer en het was vader Biermans die hem herstelde en tevens terug molenaar werd tot in 1923. Het bedrijf werd dan overgenomen door de h. Gernaey. In 1929 sloopte B. Henderickx de molen en werd het onderste gedeelte in woonhuis omgebouwd. Victor Biermans was intussen (sinds 1923) een maalderijbedrijf met elektrische uitrusting begonnen aan «de Aeszak».

Herbergen – Uithangborden

Ondanks de bestendige aangroei van de bevolking en de bouw van talrijke woningen, verdwijnen meer en meer herbergen, niet alleen te Wommelgem, maar ook elders. Het hoogste aantal herbergen te Wommelgem viel omstreeks 1935 te noteren met 70 herbergen, wat één op 69 inwoners betekende. In 1883 waren er echter «59 huizen waar sterke dranken geschonken werden» (GA), wat één herberg op 27 inwoners betekende. In verhouding met het bevolkingscijfer was dus in 1883 het aantal herbergen hoger gelegen.

In 1963 was het aantal geslonken tot 29 (frituren en cremerie's niet inbegrepen), wat nog één herberg op 300 inwoners was.

In gans ons land was er in 1914 één herberg op 35 inwoners en in 1963 was de verhouding 1 op 125 (+/- 70.000 cafés).

De naam herberg komt van herberga = bergplaats, kamp; samengesteld uit heir en bergen. Reeds in de middeleeuwen werd gesproken van taveernen en in de 17e eeuw van «cafés» (waar koffie gedronken werd). Later verspreidde zich «tapperij», «estaminet» en «jeneverhuis». Vroeger was het «maandagvieren» een ware plaag, die zelfs aansleepte tot in onze eeuw. «Het Handelsblad» van 29 december 1861 noemde het «maandagvieren de grootste pest». Het blad schreef verder: «Nog onder de indruk van de drank, de zondag in overmaat genomen, hijgt hij (de arbeider) er naar, om de maandag zo rap mogelijk het werk te verlaten, en de ene pint na de andere binnen te gieten, onder kaart- of dobbelspel». De plaag bepaalde zich echter niet alleen bij de arbeider, zoals «Het Handelsblad» van 17 december 1861 ten andere aanmerkt: «Gisteren moest de Kamer ene zitting houden, maar het grootste deel van die heren vierde maandag en zag naar 's lands werk niet om, hoewel ze, als de maand verlopen is, niet zullen vergeten om hun 200 gulden te komen opstrijken».

Het politiereglement heeft vroeger steeds streng de nadruk gelegd op het sluitingsuur der «openbare plaatsen, alwaer men drank verkoopt», dewelke tussen 1 november en 31 maart dienden gesloten te 22 uur en van 1 april tot 31 oktober te 23 uur (politiereglement 1836). «Telken dage zal de klok een kwaert uers vóór degene hiervoor bepaeld worden geluid, ten einde een ieder van die sluiting te verwittigen» (GA). Eerst in 1928 werd het sluitingsuur bepaald op 1 uur 's nachts.

Het herbergbezoek heeft thans een heel andere betekenis gekregen, nu de arbeiders een thuis hebben, waar gezelligheid en technisch comfort een veel hogere graad bereiken dan vroeger. De tijd is voorbij, dat de volksmens naar de herberg moet om een glimp op te vangen van echte of schijnbare gezelligheid of gastvrijheid. Er is bovendien de grondige gewijzigde besteding aan het inkomen. Letterlijk gezien is de betekenis van de uithangborden «zo oud als de straat». Reeds de Romeinse wijnhandelaars hingen een kruik boven de deur en de «tappers» jeneverkruik, brem of een krans. In onze gewesten heeft de krans van oudsher dezelfde rol vervuld, wat alleszins te merken is op de schilderijen van Pieter Breughel de Oude. Het oude gezegde: «Goede wijn behoeft geen krans», leert het ons tevens.

Vanaf de 14e eeuw moet het uithangbord zijn ware rol toebedeeld gekregen hebben. De opschriften moesten tot het volk spreken; moesten de klanten lokken. Aan de bierhuizen werd een vat of een kan gehangen, wat duidelijk genoeg was.

De houten of gesmede uithangborden verschenen in de 18e eeuw en de glazen opschriften in de 19e eeuw. Onder de talrijke kunstenaars, die hun talent in die richting ontplooiden, is Antoine Watteau één van de bekendste geweest.

Van ambtswege werd tot laat in de 18e eeuw strenge censuur op de uithangborden uitgeoefend, want niet zelden deden de ruigste moppen dienst als leidmotief. In de steden kwam het zover, dat een toelating van de overheid vereist was om een uithangbord te mogen ophangen. Alhoewel ontzout, behielden de borden toch een onuitputtelijk Vlaams volkskarakter. Enkele hiervan heb ik opgetekend:

Te Morsel stonden op een uithangbord de cijfers acht en vier, die in het Frans dienden gelezen. De herberg heette immers «In de Witte Kat».

Te Rillaar: «Bij Pallieter, kom binnen en drink 'n liter».

Te Zemst: «Bij Pittoe, 's avonds open, 's morgens toe».

Bekend zijn de varianten op «In de zwarte wolk; de baas eerst zat en dan het volk»; of «In 't kelderke zonder verdriet; vandaag voor geld, morgen voor niet» (Gent); «Om 't rapste binnen» (Broechem). Even bekend is «Het Misverstand». Op het uithangbord ziet men twee brouwersgasten, die ieder langs hun kant vooruitlopen met de rug naar elkaar, terwijl zij een ton bier op een draagboom dragen.

Te Wommelgem bevatte het uithangbord van de herberg «Elysée» (Frans Reynders - thans gemeentelijke feestzaal in de Dasstraat) volgend opschrift:

«In den vollen bak;
bier en kwak,
bij Sooike Fak».

De herbergen kunnen de naam dragen naar de bewoner ervan, zoals «De Krol» (August Heylen - Gustje Krol); «In Mechelen» (Sus van Mechelen). Naar de ambacht van de uitbater: «De Veehandel» (Kerkplaats 1); «Het hoefijzer» (Dasstraat 70); «In 't Rad» (Welkomstraat 30); «De Vrachtwagen» (Torenstraat).

Naar fantasierijke ideeën als «Het Voske» (Dasstraat 46); «Cri-Cri»; «Den Nieuwen Buiten» (Handboogstraat); «In klein Parijs» (Welkomstraat); «De Perel»; «De Boer van Olen»; «De Joernalist»; «In 't Cabaret» (Tip); «De Spiegel»; «De groene Hond» (Dasstraat); enz.

Typische herbergnamen zijn «De Welkom»; «De Driehoek» (te Wommelgem waren er in 1940 wel drie); «Het huis ten halve» (Oelegemsteenweg); «De Zwaan» en «De nieuwe Zwaan»; «Cambrinus»; «Familia»; «De Rozenboom»; «De (grote) Kriekenboom» (reeds vermeld in 1835); «De Zwalper»; «In den Duiver» of «den bruine Duiver»; «De Kroon»; («croene» in de 16e eeuw); «Keizershof»; «De Gulden Poort»; «De Ploeg»; enz.

Meestal droegen (dragen) de herbergen een naam naar een gebouw, streek of andere omstandigheid, zoals:

«Het Speel» en «Het oud Speel» (Speelvelden);
«In d' Ekster» (Ektervelden);
«In de Stokerij» (Torenstraat);
«In 't oud Gemeentehuis» (Dasstraat 1);
«De Handboog»; «St.-Hubert» en «De Eendracht»;
«De Beurs»; «De Das»;
«In de Afspanning» (Herentalsebaan);

«De drij Masten»;
 «De Draaiboom» (Tip);
 «Onder den Toren»;
 «De Warande» (betekend gereserveerd jachtgebied);
 «Den Roeff» (thans pastorie; bet. zwijnenstal);
 «Het goaltje» (nabij het oud-voetbalveld in de Sportstraat);
 «Molenveld» (nabij de molen in de St.-Damiaanstraat);
 «De (oude) Aeszak»; enz.

Over de herberg «de aesack» is reeds sprake in 1649 (RA). In «Scabinale Protocollen» (1643-1653 fol. 107) is inderdaad een akte opgemaakt door J. Verbeeck op 28 april 1649, na een gevecht op Kandonklaar. Vijf jongens (hierbij worden de namen vernoemd) hadden «tsamen opden voors nieuwenjaersavent» een bezoek, gebracht aan de «herberg genaempt den Aesack onder deze heerlyckheyt ende al beschoncken synde soo hebben sy malcander opgeruyt ende syn vandaer gegaen naer de brouwerie genaempt den sprinckhaen alwaer sy oock eenighen tyt gedroncken hebben». Hierna ontmoette het groepje enkele andere jongens, die «den nieuwen jaer singhen». Het kwam tussen hen tot «hooge woorden». Zij scholden elkaar uit voor «fielt» en «hondsvod». Dan heeft Hendrik Janssens «eenen slach metten voors. staeck op den hoofde» van één der jongens (Jan Christiaenssens) gegeven, zodat deze dood neerstortte. De dader sloeg op de vlucht. De schepenen van Wommelgem deden het eerste onderzoek.

Vechtpartijen ingevolge dronkenschap hebben jammer genoeg steeds een kwaal des tijds geweest.

Dialecten en Volkshumor

Het is opvallend, hoe het dialect van dorp tot dorp verschillen kan. Tussen de dialecten van de inwoners uit Wommelgem, Wijnegem of Ranst is een zeer gering verschil, maar het is toch hoorbaar. Meer en meer moeten onze dialecten het afleggen tegen het algemeen beschaafd, omdat men zich ten slotte voor zijn dialect gaat schamen. Wat in de plaats komt kan een surrogaat genoemd worden van de algemene omgangstaal, bijvoorbeeld het dialect van de grootstad. De «echte» volkse Wommelgemenaar houdt zich toch graag aan zijn «Oemmelegoems». De omvorming van de plaatsnaam Wommelgem is reeds een eigenaardigheid op zichzelf. Hoe vaak hoort men te Wommelgem, in het dagelijks gesprek van «de man (vrouw) in de straat» niet spreken over een «zwette kуй» (zwarte koe); «kom nie wetter» (kom niet verder); «da's muijelêk» (moeilijk); «'n guij jerrebees» (goede aardbei); «Ik kan het nie vaanen» (vinden); «de méskesschoul» (meisjesschool); «Ik zén vroem» (ik ben terug); oêne voor welke en meurig voor gaar. Enkele kinderspelen noemt men «lest-akke», «piepe-beurge», met de «meirebolle» spelen en andere varianten.

Op onze dorpen werden vroeger voor het minst van de helft der bevolking met een bijnaam genoemd, die ontleend is aan fysische en psychische eigenschappen, aan het beroep, enz. Komt iemand met een vreemd klinkende naam op het dorp wonen, dan zegde men: «D'r is geen enkele duivel in de hel, die zo heet». (K. C. Peeters in «Eigen Aard»). Spoedig had deze persoon zijn bijnaam en of men zich er om ergerde of niet, de naam geraakte hij nooit meer kwijt en ging van vader op zoon over. Voor Wommelgem kan ook een lange reeks bijnamen opgesomd, die, om geen ergernis op te wekken, liefst te verzwijgen is. Sommige herbergiers lieten het echter nooit aan hun hart komen, wanneer men hen bij hun bijnaam noemde; integendeel. Zij lieten deze naam zelfs op het uithangbord aanbrengen, zodat men te Wommelgem lezen kon over «Sooike Pak»; «Mesjieuke»; «de Poelier»; «den Beste»; «de Set»; «De Krol»; «De Blok» (Janneke Blok - Jan Lebrun); enz., enz.

In «Nederlandse Volkshumor op stad en dorp, land en volk», heeft Jozef Cornelissen een merkwaardige studie gemaakt over de zeden en gewoonten van ons volk. Bijna ieder dorp heeft of had zijn spotnaam. De Wijnegemnaar noemde men de «ambrasmaker» of de «trotse Wijnegemnaar», omdat hij zich «tegoed» achtte naar anderen te kijken. De inwoners uit Schilde kregen de spotnaam «de rabauwen» of de «rakers» (deugnieten, ruwe, wilde kerels). Van de Oelegemnaren sprak men over de «Eulegoemse brakken». Brakken betekent een soort van grote, krijgshaftige mieren, wier beten zeer pijnlijk zijn.

Massenhoven: «Vliegenstovers»; de vliegen worden er de tweede zondag van de maand oktober gestoofd en «als krenten in het kermisbrood gebakken». Hove: «kééskoppen», naar de vorm van de kerktoeren. Deurne: «het slijk-dorp»; Merksem: «de stroboeren»; Zandhoven: de «mastentoppen»; Edegem: «zonblussers»; Oostmalle: de «joden»; Pulle: «heikneuters»; Pulderbos: «stokslagers»; enz.

De Wommelgemnaren noemde men «de boeren van Oemmelegoem», omdat er «veel landbouwers en groenboeren» wonen, «die de voortbrengselen van veld en tuin te Antwerpen ter markt brengen». Het volksgezegde, aldus J. Cornelissen, sprak ook regelmatig van «Hij komt uit Ommelegom»: iemand die van niets weet. Hiermede bedoelt men een persoon, die alles over een bepaalde gebeurtenis weet, maar doet alsof hij niets weet. Men zegt van zulk persoon: «Hij komt van Ommelegom». «Ons Volksleven I» vermeldt verder een «Kinderdeuntje», dat uit Wommelgem afkomstig is:

«Daor kwam 'nem boer van Ommelegoem,
Z'n broek viel af en de troemmel die goeng,
daor kwam 'm begijntje geloeëpe
Oem de troemmel te koeëpe,
't Was gén troemmel, 't was e ga...
Dat in den boer z'm broek stak».

Sint-Jansfeest

Het Sint-Jansfeest was in de cyclus der zomerfeesten ongetwijfeld het hoogtepunt. Paas- en meivuren ontstak men op een hoogte, maar het Sint-Jansvuur werd ontstoken in de lager gelegen weiden en in de beemden. Hierdoor hoopte men het vee vruchtbaar te maken en de groei van de veldvruchten te bevorderen. Het feest duurde verschillende dagen en liep tot St.-Pieter en Pauwel. Op de dag van St.-Jan (24 juni) gingen de boeren op bedevaart. Men sprak van het «Sint-Jansberaad» of «Sint-Jansbescheed», terwijl het «Sint-Janskruid» (sedum purpureum) een bijzondere betekenis had, omdat men eertijds meende, dat het de toverkracht van de boze geesten verdreef. Ook werd «Sint-Jan de Kréter» of «Jan de Schreeuwer» door de moeders als toevlucht genomen, wanneer hun kleuters niet wilden ophouden met huilen. Tevens was men de mening toegedaan, dat de kleine kinderen van alle ziekten genazen, door ze op St.-Jansdag in een lopende water te dompelen. Het volksgeloof ging zelfs zover, dat men de koeien met sint-janskruid inwreef, opdat ze meer melk zouden geven.

Het feest van St.-Jan was voor de boer van grote betekenis. De tijd van de oogst brak aan. De boeren smeekten St.-Jan de zegen af, want men rekende op droog weder. De nodige vochtigheid moest er immers van te voren zijn:

«Bidt om regen vóór St.-Jan,
Anders bijt de boer op de kan».

Aan de weerspreuken merkt men trouwens hoezeer Sint-Jan als een keerpunt beschouwd werd in het boerenbedrijf, want «als de koekoek roept na Sint-Jan, zal het najaar niet veel goeds brengen»; «groenten die men op Sint-Jan zaait, schieten niet meer door»; «als de linde bloeit met Sint-Jan, is de rogge rijp met St.-Jacob»; «regen op St.-Jan, is een natte oogst», enz. De St.-Janskapel is vele jaren het voorwerp geweest van levendige bedevaarten. Destijds hield men er zelfs St-Janskermis. Kramen stonden er opgesteld en vooral in de 11e eeuw was de verering het grootst.

Kermissen

De oorsprong van de kermissen is zeer oud. Kermis is een verbastering van «kerkmis». Het inwijden van een nieuwe kerk ging vroeger eeuwen gepaard met openbare feestelijkheden en op de verjaardag van die wijding werden dan weer zulke vermakelijkheden ingericht.

Volgens Prims werd de wijding of consecratie van kerk of altaar reeds in de 4e eeuw gevierd en jaarlijks herdacht. De kerkwijding (dedicatio) aan een patroon of mysterie, werd gevierd op het feest van de patroon of de zondag van dit feest. Van in de 14e eeuw schijnt het houden van processies met het beeld van de patroonheilige, zich in onze streken te veralgemenen. Op vele plaatsen was het traditie, dat de pastoor op de kerkwijdingsdag een feestmaal hield, waarop hij bepaalde personen (kerkmeesters en de koster, onder andere) uitnodigde. Rond de kerk verschenen tenten en kramen, waar allerhande waren te koop aangeboden werden. De jaarlijkse terugkerende gebeurtenis heette men «kerkmis». Goochelaars, muzikanten, kwakzalvers en andere kunstmakers droegen er veel toe bij om de pret op gang te houden, zodat de herdenking van de kerkwijding stilaan uitgroeide tot een braspartij. Het oorspronkelijke wijdingsgebeuren ging teloor.

Door het instellen van een provinciale kermis, wilde Filip II aan de braspartijen zekere beperkingen opleggen. Van zijn voorstel kwam evenwel niets in huis, tot Jozef II de kwestie ter harte nam. Om te beletten dat de bewoners van een gemeente naar de omliggende kermis zouden trekken, om er meestal «de boel overhoop te zetten», besloot de Oostenrijkse keizer, voor gans het land slechts één kermis op dezelfde dag te houden. Deze kermis zou op de tweede zondag na Pasen plaats hebben en de maatregel dateerde uit het jaar 1786. Hierdoor wilde hij een einde maken aan de veelvuldige vechtpartijen tussen de mannelijke bevolking van het ene dorp tegen het andere. Slechts gedeeltelijk slaagde Jozef II in zijn opzet, tot de Sansculotten verschenen, die de dorps- en parochiekermissen eenvoudig afschaften.

Niet zodra waren de Fransen verdwenen, of de kermissen verschenen opnieuw. In 1847 kreeg iedere gemeente, volgens een wettelijke bepaling, een kermis op een bepaalde tijdstip, daar een soort van concurrentie moeilijkheden schiep. Het gemoedelijk Vlaams leven kwam op de kermissen tot uiting met vermakelijkheden, waaraan de toeschouwer wel eens meer pret beleefde dan de mededinger zelf. Zo bestonden het staak- of mastklimmen; zaklopen; eieren rijden; koeklappen; garen-eten; wit en zwart; kikvorsen kruien; sprietlopen; enz. De gemeentebesturen steunden deze volksspelen en zo stemde de gemeenteraad van Wommelgem onder meer 100 fr. voor «ringsteking en andere prijskampen» voor de septemberkermis van 1879. De kermis van 24 september 1877 bracht in de voormiddag «haankapping» (20 fr. subsidie van de gemeente); 's namiddags «koers voor landbouwerspaarden. Er zullen ook 2 ballons worden opgelaten» (GA).

In 1880 werd te 17 u. een ballon opgelaten en was er te 20 u. vuurwerk. Op 8 augustus 1912 stemde de gemeenteraad nog volgende toelagen aan een inrichtend comité, dat onder leiding stond van de h. Leo Van Hoecke, voor de volksspelen van de kermis op 22 en 23 september:

«Ringsteking 66 fr. premie's,

Loop wedstrijd voor paarden in rijtuigen gespannen 75 f r. premie's,

Eierenrijden met hondenkarren 30 fr. premie's,

Zaklopen 12,50 fr. premie's» (GA).

Bij de kermis hoorde de jaarmarkt, die te Wommelgem officieel ingesteld is op 19 thermidor jaar IX ¹, bevestigd bij keizerlijk decreet van 13 mei 1813. Vele jaren was de jaarmarkt (markt komt van «marcari», dit is handel drijven) één van de voornaamste gebeurtenissen voor de Wommelgemenaar. De markt werd steeds gehouden op 29 juni, feestdag van de H.H. Petrus en Paulus. Later is de jaarmarkt, die steeds een grote belangstelling lokte, maar geleidelijk heel wat aan aantrekkelijkheid en betekenis verloor, verschoven naar de maandag na het patroonsfeest.

De kermis werd vroeger eveneens op 29 juni gehouden. Het was de «kleine kermis», terwijl deze van september als de «grote kermis» opgang maakte. Ook later is hierin wijziging gekomen, zoals «St.-Peeterskermesse» bij besluit der gemeenteraad van 6 mei 1826, van 29 juni verplaatst is naar «de zondag der solemniteyt van St.-Petrus en Paulus volgende dagen», daar de kermis «te dikwijls in het midden der week valt, hetwelk nadelig is voor het ontvangen van vrienden en vreemdelingen» (GA). De wijkkermis zijn van veel jongere datum. Aanvankelijk werden deze kermis hardnekkig geweigerd. Reeds op 24 juli 1878 verwierp de gemeenteraad een aanvraag van «inwoners der gemeente tot het verkrijgen van een bijzondere kermis aan de Draaiboom» (GA). Een nieuw verzoek werd ook in 1881 verworpen, daar «twee kermis jaarlijks voldoende zijn». In 1919 kon ook de gemeenteraad een aanvraag tot het houden van een kermis aan de tramstation niet toestaan, «gezien de tijdsomstandigheden en de verkwistingen die de kermis meebrengen» (GA). Ook op 22 april 1922 werd een verzoek tot inrichting van een kermis, ditmaal op de Keer, geweigerd. Niet lang daarna kwam hierin verandering en zo gaf de gemeenteraad o.m. op 16 april 1932 gunstig gevolg «aan de aanvraag tot het houden van een kermis op 't Laar». Ook daar vierden aanvankelijk de volksspelen hoogtij met zaklopen, kruiwagen rijden en vooral het «tonspel voor prijs» bij Charel Moons. Ook elders brachten de volksspelen heel wat leven aan de wijkkermis, die sinds het einde van de tweede wereldoorlog overal aan aantrekkelijkheid ingeboet hebben.

Vrijwillig Brandweerkorps

STICHTING EN OUDE LEDENLIJSTEN.

Officieel is het Vrijwillig Brandweerkorps van Wommelgem gesticht op 4 februari 1873, maar de gemeente had toen reeds een brandspuit in bezit. Op een vraag van de Heer Gouverneur A. C. Membrede, op 5 januari 1827 tot het gemeentebestuur gericht inzake de bestaande blusmiddelen, antwoordde de gemeente Wommelgem:

«Brandhaken zich in de gemeente bevindende: 6,

Is de gemeente behoorlijk van een brandreglement voorzien ?

Ja» (MA).

---

¹ vrijdag 7 augustus 1801.

Er is dus nog geen spraak van een brandspuit, alhoewel deze wel bestaan kan hebben. Alleszins was dit het geval in 1854, toen te Ranst hulp geboden werd bij een reusachtige brand, waarbij de parochiekerk, twee brouwerijen en tien woningen in de vlammen opgingen (zie «Wommelgem, vroeger en nu» - blz. 90). Bovendien vermeldt het «Memoriaal van Administratie der Provincie Antwerpen» op datum van 23 juli 1864: «Men keurt goed ene beraedslaging des gemeenteraeds van Wommelghem toeliggende een krediet van frs. 325, ter bestrijding der onkosten voor het herstellen der brandspuit». Vroeger was het gevaar voor brand veel groter dan nu en diende gerekend op de goede wil en de voorzichtigheid van de bewoners. Het politiereglement voorzag enkele bepalingen inzake brandgevaar. Het reglement van 1824 voorzag o.m.:

«Art. 45: Een iegelijk, het eerst eenen brand ontwarende, is, indien men den brand inwendig niet kan meester worden, gehouden, om overluid «brand» te roepen, en de naaste bureu daarvan te verwittigen».

«Art. 47: Indien de brand bij nacht en donker weder ontstaat, zullen alle ingezetenen van de wijk een brandend licht voor hunne ramen stellen, of een lantaarn met eene brandende kaars uithangen om de straat te verlichten» (GA).

Het politiereglement van 1836 voorzag o.m. volgende voorzorgsmaatregelen tegen brand:

«Het is alsnog uitdrukkelijk verboden in stallen, schuren of andere plaetsen, waer zich brandbare stoffen bevinden, te treden met licht dat niet in wel geslotene lanteernen besloten is, van er zich te begeven met brandende pijpen of cigaren, veel min er, 't zy met zwam of andere snelbrandende voorwerpen, vuer te maeken. Ieder inwooner van afspanning, of houder van vee of peerden is gehouden de lanteernen, die hy bezit, aen eene door burgemeester en schepenen, jaarlijksch in den loop der maend September te bevelen bezigtiging, te onderwerpen.

Niemand zal eenige zwavel of andere snelvlammende stekskens of cigaren mogen wegwerpen, ten zy te verzekeren dat het vuer daarvan teenemaal is uitgedoofd.

Het is verboden het grondgebied van de gemeente met brandende fakkels te doorlopen» (GA).

Telkens een brand uitbrak heerste er meer paniek dan een geordend optreden, waarbij dikwijls dan nog met watergebrek diende afgerekend. Daarom kwam de oprichting van brandweerkorpsen tot stand. Te Wommelgem werd een korps opgericht in februari 1873. De eerste leden waren Louis Mertens, bevelhebber; Ambroos Vermeulen, onderbevelhebber; Louis Gijs, sergeant; Jan Seymus, sergeant; Jan Van Deun, Jos Van de Putte, Ambroos Adriaenssens, Jan Gene, Frans Gene, Adriaan Loerkens, Louis Bogaerts, Jan Sebregts, Frans Vermeulen, August Haesen, Karel Joris, Charel De Prins, Jos Piasmans, Frans Seymus, Jos Cools, Petrus Van Dijck, Jos Brants, Frans Peeters, Louis Van de Wateren en Constant Mijlemans.

Het betrof een «ongewapend gemeentekorps», in het bezit van een handpomp, die in het Spuihuis aan de Tip bewaard werd. Sommige gemeenten (o.m. Berchem, Borgerhout, Wilrijk) hadden een «gewapend gemeentekorps», die gebeurlijk opgeroepen kon worden om de orde te handhaven samen met de veldwachter.

Leden in 1883:

Louis Mertens, bevelhebber; Ambroos Vermeulen, eerste luitenant; Jos Brants, eerste onderofficier; Jan Seymus, tweede onderofficier; Louis Gijs, Ambroos Adriaenssens, Jan Gene, Louis Bogaerts, Karel Van den Wijngaert, Frans Vermeulen, Frans Geudens, Jos Piasmans, Frans Seymus, Petrus

Theuns, Frans Cloots († op 23.10.1889), Constant Mijlemans, Frans Peeters, August Van Reeth, Gummaar Wouters, Frans Hoeygaerts, Jan Jacobs († 26.1. 1892) Constant Mertens, Louis Van de Wateren, Frans Janssens (f9.2.1892) en August Dries (f14.4.1889).

Leden in 1893:

Louis Joris, bevelhebber; Jos Blockx, eerste luitenant; Jos Brants, eerste onderofficier († 23.10.1897); Frans Seymus, Frans Vermeulen, Gomm. Wouters, Ambr. Adriaenssens, Jan Gene, Aug. Joris, Jan Sterckx, Alf. Sebrechts, Arnold Moorkens, Henri Van Gerwen, L. De Beuckelaer, Const. Mertens, Const. De Prins, Henri Benders, Henri Flerackers, Edw. Storms († 1903), Const. Franck, Aug. Anthonis, Frans Peeters, Gustaaf De Beuckelaer, Louis Brants, Jos Van Camp.

In 1914:

Jos Blockx, bevelhebber; Henri Flerackers, eerste luitenant; Const. Franck, tweede luitenant; Gustaaf De Beuckelaer, sergeant († 13.6.1918); Aug. Joris, sergeant; Ed. Aertbeliën, Aug. Anthonis, Karel Anthonis, Alfons Franck, Petrus Blockx, (overleed nog dit zelfde jaar), Em. Bettingers, Fr. Van Mechelen, Corn. Van Elsacker, Frans Brouwers, Leopold De Prins, L. Van Gerwen, Jan Le Bruyn, Frans Peeters, Frans Blockx, Alb. Knuysen, Charel Brants, Lud. Van den Heurck, Lud. Mijlemans, Des. Franck.

In 1932:

Frans Van Mechelen, bevelhebber; Leopold Wouters, eerste luitenant; Theo Wouters, Corn. Van Elsacker, Const. Van Elsacker, Charel Brants, Constant Brants, Louis Brants, Leopold De Prins, Frans Peeters («facteur» verduidelijkt het ledenboek), Albert Knuysen, Michel Knuysen, Fr. Van den Bosch, Frans Torfs, Frans Mertens, Gustaaf Smits, Frans Daneels, Gustaaf Anthonis, Constant Brants («zoon L. Brants»), Const. Franck, Frans Borremans, Henri Hermans, Frans Smits, Georges Bettingers, Em. Van Leeckwijk.

Bepalen we ons bij de oudste ledenlijsten.

In 1951 vierde het korps zijn 75-jarig bestaan en bij deze gelegenheid werden de leden van het korps in een nieuw uniform gestoken. Tevens werd een nieuw vaandel, geschonken door bevelhebber G. Bettingers, gewijd door Z. E. H. Berghmans.

Het is niet alleen bij brand dat het korps ter hulp snelt. Ook bij andere onheilen staan de manschappen paraat. Zo was het korps o.m. gans de nacht aan het werk op 18 juli 1964, toen Wommelgem door een wervelstorm zwaar getroffen werd.

Bevelhebbers van het korps:

Louis Mertens	1873 — 1892
Louis Joris	1892 — 1898
Jos Blockx	1898 — 1930
Frans Van Mechelen	1930 — 1940
Gustaaf Smits	1940 — 1947
Georges Bettingers	1947 — 1965
Freddy Sterckx	1965 —

De eerste bevelhebber, Louis Mertens, is niet de oud-burgemeester van Wommelgem en dewelke op 99-jarige leeftijd overleed. De eerste bevelhebber is woonachtig geweest in de Handboogstraat 17.

Eerste reglement der Brandweer

Het eerste reglement werd op 3 februari 1873 aan de gemeenteraad van Wommelgem ter goedkeuring voorgelegd en op 4 februari 1873, bij de officiële stichting, aangenomen. Dit reglement luidt als volgt:

- Art. 1. Er is in de Gemeente Wommelghem ene blusmaatschappij gevormd.
- Art. 2. Deze maatschappij zal bestaan uit een bevelhebber en onderbevelhebber, 2 sergeanten en 23 pompiers.
- Art. 3. De leden der maatschappij zullen inwoonders der gemeente moeten zijn en zooveel mogelijk uit ambagtsleden bestaan. Zij zullen ook onder de 21 jaaren niet aangenomen worden, en ook vrij van dienst moeten zijn.
- Art. 4. De bevelhebbers zullen zorgen dat de brandspuiten en aanhoorigheden gedurig in goeden staat zijn. Zij zullen dezelve 5 maal 's jaars in het werk stellen om er zich van te verzekeren.
- Art. 5. De manschappen zullen bij elke oefening aan de deur van het Spuihuis opgeroepen worden. Die te laat komt zal eene boete van 25 centiemen betalen, en die er niet komt eene boete van 1/2 frs. Het is ook niet voldoende iemand in zijne plaats te stellen.
- Art. 6. Het College van Burgemeester en Schepenen zal alle drij maanden inspektie doen om zich te verzekeren dat alles in goeden staat en reinigheid gehouden wordt.
- Art. 7. De bewaring der brandspuiten is toevertrouwd aan het College van Burgemeester en Schepenen.
- Art. 8. Zoo haast een brand aangekondigd of bemerkt wordt, zullen de bevelhebbers zorgen dat de manschappen der brandspuit onmiddellijk verwittigd worden. Deze zullen zich onmiddellijk begeven naar het Spuihuis, om de brandspuiten te voeren onder het gelijden der bevelhebbers naar de plaats der ramp, aldaar gekomen zijnde zullen zij zich moeten gedragen, voor wat hunne werkzaamheden betreft, aan de bevelen van hun oversten.
- Art. 9. Niemand der manschappen zal zijnen post mogen verlaten, zonder de toelating der bevelhebbers; zij moeten ter plaatse blijven om de gegevene bevelen te volbrengen. Indien de burgemeester -schepenen aanwezig zijn, zullen de bevelhebbers deze raadplegen om middelen te nemen om den brand te bestrijden.
- Art. 10. Men zal bijzonderlijk werken om de naburige huizen van den brand te bevrijden, dezelve met water te besproeyen en nat te houden.
- Art. 11. Geene muren of daken zullen mogen ingestooten of afgebroken worden zonder een stellig bevel van den burgemeester of dezelfs plaatsvervanger. Dit bevel zal niet uitgegeven worden als naar behoorlijke raadpleging der deskundigen.
- Art. 12. Na den brand moet elk manschap aan den dienst der brandspuit gehegt op zijnen post blijven; hij mag de plaats der ramp niet verlaten voor dat het bestatigd is dat er geen gevaar

meer bestaat. Die ingeval van brand afwezig is zal een boet tenminste van twee tot 4 frs. betalen volgens omstandigheden.

- Art. 13. Bij het verlaten der plaats moet de brandspuit met al haar toe-behoortens zorgvuldig onder het toezigt van een bevelhebber naar het Spuihuis terug gevoerd worden, waar zij zal gezuiverd en gereinigd worden, alsook na ieder oefening
- Art. 14. Wanneer de brand bestaat op de uiterste grensen der gemeente, die moeilijk te onderscheiden is van in het dorp, zijn zij verplicht aanstonds tijding te brengen, of met een peerd om de brandspuit te komen halen. Wanneer er brand in andere gemeentens bestaat zullen wij er ons niet naar toe begeven, voor alheer tijding der overheid ontvangen te hebben.
- Art. 15. De manschappen der brandspuiten welke aan de bovenstaande Reglement niet zullen voldoen, zullen met een boet van 1 tot 3 francs gestraft of doorgezonden worden.
- Art. 16. De Gemeente geeft eene jaarlijksche subsidie van vijf en zeventig francs voor de manschappen der brandspuit.
- Art. 17. Er zal op eiken laatsten zondag van ieder maand een uitleg gedaan worden van 50 centiemen en die afwezig is zal 50 centiemen boet bij betalen. Die te laat komt 25 centiemen boet. Den uitleg geschied van Herberg tot Herberg waar er manschappen van aan de bluschaatschappij deel maken.
- Art. 18. Den uitleg zal ontvangen worden van 6 tot 7 uren 's avonds. Het is niet voldoende hunnen uitleg met een ander mede te geven. Het is toegelaten om persoonlijk in den dag in de gestelde Herberg uit te leggen.
- Art. 19. Al het geld voorts komende van bovengenoemde artikels zal gebruikt worden om er jaarlijksch van te feesten.

Wommelgem, den 4 February 1873.

Den Bevelhebber,
(get.) Louis Mertens.

De onderbevelhebber,
(get.) A. Vermeulen.

Gezien en goedgekeurd door den Gemeente Raad van Wommelghem.

Wommelghem in zitting van 3de February 1873.

Door bevel:

De secretaris, De Burgemeester,
(get.) C. De Ridder.

(get.) J. De Beukeleir.

Reglement der verpachting

Ieder jaar heeft het brandweerkorps een teerfeest gehouden, dewelke vroeger wel eens meerdere dagen duren kon. Het teerfeest werd, na openbare verpachting, in de herberg van de minst biedende uitbater gehouden, dewelke dan ook voor de bereiding van het maal instond.

«Reglement tot De Verpachting.

De openbare verpachting zal elk jaar geschieden op Nieuwjaar 's avonds om 6 uren.

Den pagter zal het volgende moeten bezorgen, 's middags goede soep met vleesch en fricadellen; savoeyen met boulie, kooien met gezouten vleesch, pataten met karbonaden, boterhams met hollandsche en brusselsche kaas. 's Avonds boterhams met vleesch en kaas volgens ieders genoeg. Den aannemer zal ook eene vrijkamer moeten bezorgen».

Het woord «savoeyen» werd later doorgehaald en overschreven met «groen witte boonen».

Ziehier de opgave van verschillende verpachtingen:

1873	Jos Noeninckx	2,20 fr. ¹	per dag en per man
1874	Jos Noeninckx	2.49 fr.	
1875	Jos Noeninckx	2.02 fr.	
1876	Jos Noeninckx	2,10 fr.	
1877	Jos Noeninckx	2,30 fr.	
1878	Jaak Van den Branden	1.49 fr.	
1879	Jaak Van den Branden	2,25 fr.	
1880	Jaak Van den Branden	2,25 fr.	
1881	Jaak Van den Branden	2,15 fr.	
1882	Jaak Van den Branden	1,95 fr;	
1883	Jaak Van den Branden	2,25 fr.	
1884	Charel De Prins	1,90 fr.	
1885	Jaak Van den Branden	2,00 fr.	
1886	Jaak Van den Branden	2,00 fr.	
1887	Frans Geudens	1,75 fr.	
1888	Jaak Van den Branden	1,66 f r.	
1889	Jaak Van den Branden	2,00 fr.	
1890	Constant Sebrechts	1.73 fr.	
1891	Gommaar Wouters	1,77 fr.	
1892	Gommaar Wouters	1.74 f r.	
1893	Jaak Van den Branden	1,98 fr.	
1894	Jaak Van den Branden	2,00 fr.	
1895	?	2,00 fr.	
1896	?	2,15 fr.	
1897	Jos Blockx	4,50 fr.	
1898	?	3,92 fr.	
1899	P. Van Zuetendael	1.20 fr. ²	

¹ in 1873 werd geteerd op 3 en 4 februari.

² beperkte maaltijd; «avondmaal, pataten en kermenijen». Deze beperkte maaltijd was het gevolg van de minder gunstige toestand waarin de kas verkeerde. Het iaar sloot met een boni van 0,93 fr. Voor het jaar 1900 is zelfs geen enkel cijfer van verpachting te vinden, zodat moet verondersteld, dat de kastoestand bij de eeuwwisseling nog scherper was en geen teerfeest gehouden kon worden.

1901	August Joris	2,23 fr.	
1902	August Joris	2,32 fr.	
1903	F. Marien	1,89 fr.	
1904	August Joris	2,26 fr.	
1907	Alfons Franck	1,89 fr.	
1912	Jos Blockx	2,74 fr.	
1920	Charel Brants	10,00 fr.	
1921	Alfons Franck	10,50 fr.	
1922	Alfons Franck	9,90 fr.	
1923	Alfons Franck	13,70 fr.	
1924	Alfons Franck	9,90 fr.	
1925	C. Van Elsacker	16,00 fr.	
1926	Charel Brants	16,00 fr.	
1928	Charel Brants	25,00 fr.	

Rekeningen

Sinds de stichting, heeft het brandweerkorps zorgvuldig «kasboek» gehouden. Hieruit vallen enkele cijfers te noteren:

- 1873: 30 centiemen boni.
- 1875: uitgegeven voor 50 liter seef 7 fr.;
voor 25 liter gersten 6 fr.;
overschot 6,99 fr.
- 1877: 162,58 fr. inkomsten,
160,45 fr. uitgaven,
2,13 fr. saldo.
- 1878: 4,53 fr. te kort.
- 1883: «met inhuldiging der klakken uit de kas verteerd, 4,70 fr.».
- 1885: kalfskop aangekocht bij N. Moorkens 6 fr.
- 1886: «uitgaven met inhuldiging van Burgemeester Van Tichelen P. 7,20 fr.»
«Ontvangen van de Burgemeester voor inhaling 10 fr.»
- 1887: «aan twee brouwers voor twee tonnen seef, 28 fr.»
- 1894: teerfeesten op 14 en 15 januari:
—«verteer bij de teerfeesten» 11,91 fr.,
—«pachtprijs aangegaan door J. Van den Branden mits 2 fr. per hoofd» 104,00 fr.,
—onkosten van bier aan de brouwer 25,00 fr.,
—«aan de tapper» 5,00 fr.,
145,91 fr.
- 1895: ontvangen van Pastoor Geens 10 f r.
- 1899: overschot 93 centiemen.
- 1904: «22 pinten verteerd bij Ed. Aertbeliën» 2,20 fr.
- 1907: «betaald aan H. Dillen voor vuurwerk» 12 f r.
- 1912: «verplaatsing met omnibus naar Mariaburg» 25 fr.

Oudste lijst der brandrampen

De eerste brand die het korps te bestrijden kreeg, brak uit op 25 september 1873: «...heeft er een brand plaats gehad bij Joseph Cuipers, waar twee graan mijten verbrand zijn».

«Op 14 november 1873 heeft er een brand plaats gehad bij Egidius Jacobs, mandenmaker, waar de schuur en al wat er in was verbrand is».

«Op 1 december 1873 heeft er een brand plaats gehad aan den bakoven op de goederen van Frans Mertens, waar eene hout mijt is verbrand van Jos Eisen».

«Op den 4 Decemoer 1873 heeft er een begin van brand plaats gehad bij Gielmus Van Eggelpoel, pachter van Mr. Van Tichelen van Antwerpen. Den brand is gesteld zonder de brandspuit te bezigen».

«Op 18 December 1873 heeft er een brand plaats gehad in een gijtenstal en woningen van Frans Mertens».

«Op 11 January 1874 heeft er een brand plaats gehad bij Jos Antonissen en Joanna Tens, waar alles verbrand is».

«Op den 21 December 1876 is er brand ontstaan bij den maalter te Wijnegem aan het fabriek van Louis Meeus».

«Op 13 Augustus 1878 is er in de Zandstraat te Wommelgem eenen brand ontstaan 's nagts om elf uren waar een strooikot en hout verbrand is van Tist De Leebeeck (tamboer)».

«Op Woensdag 29 October 1879 om 5 1/2 uur 's morgens is een brand uitgebarsten bij Mijnheer Louis Meeus te Wijneghem op zijn fabriek de oude stokerij, waar wij ons met de brandspuit naartoe begeven hebben».

«Den (geen datum) January 1880 heeft het gebrand in een gijtenstal bij Jos Cools om 7 uren als wij aan 't feesten waren, waar wij met een spuit gewerkt hebben. Al de manschappen waren aanwezig».

«Op 15 April 1883 heeft het gebrand in den voor middag op het fabriek van Mr. Meeus in de mouterijen. Ontvangen 100 francs belooning».

«Op (geen datum) September 1883 is een huizing met stal en schuur afgebrand op de Keer te Wommelghem van Jos De Beukeleir. Er is geen brandspuit geweest».

«Het bakhuis op de hoof van Aug. Van Berkelaer afgebrand. Er is geen spuit geweest — 13 April — 1ste paasdag 1884».

«Den 24 Juli 1884 's nachts om 12 uren is een brand ontstaan aan een strooimijt bij Jan Blockx. Wij hebben tot 's morgens ten 4 uren gewerkt met 2 spuiten».

«Op 1 Juni 1885 is de huizing met stal en schuur afgebrand van Henri Leten op de Keer te Wommelghem. Er is geen brandspuit geweest».

«Op 27 November 1885 is de schuur afgebrand van pagter Peer Verkamen in de pieting. Men is met een brandspuit op weg geweest».

«Op 19 February 1886 's avonds om 11 uren is een strooimijt afgebrand aan het hof Mm Silst aan 't fort 2. Er is geen brandspuit geweest».

«Op 13 Mei (1887) om twee uren namiddag heeft een beging van brand plaats gehad op den tip a. den Draeiboom in de huizen van Van Beeck, waar wij met twee spuiten gewerkt hebben».

«Op Zaterdag 11 Juni 1887 om 10 uren 's avonds is eenen brand begonnen bij Jos Van Peer in de huizen van Wwe Fr. Divens op de bors. De daken zijn er afgebrand. Wij hebben met twee spuiten aanwezig geweest».

«Op 28 October (1888) om 11 uren des avonds is den bakoven van Frans Van Dijk afgebrand — wij hebben met een spuit gewerkt».

1889: «Op 7 September om 10 uren voormiddag is er brand ontstaan in twee woningen van de Wed. Voet aan de pastorijs waarvan daken en zoldering verbrand zijn».

«Op vrijdag 1 November met Allerheyligen om 2 uren namiddag is er brand ontstaan van 2 graanmijten op de eigendom van Mr. Luickx, waar wij 2 1/2 uren met 2 spuiten gewerkt hebben».

Op 3ondag 3 November om 8 uren voormiddag is er brand bij voorgezegde Mr. Luickx ontstaan aan de gebouwen. Wij hebben 1 uur gewerkt met een spuit.

Op 3 November om 11 1/2 uren voormiddag is er weer brand ontstaan bij voorzegde Luickx zijnen pagter Brouwers Gum. Den brand in ontstaan op den hooizolder en is na 1/2 uur werkens met een spuit uitgedoofd». Een notabene vermeldt: «dese 3 branden worden aan kwaadwilligheid toegeschreven».

«Op 5 January 1890 om 10 1/2 uren voormidag is een karkot afgebrand van P. Pierens op de Keer — er is geen hulp van de pompiers gevraagd».

«Op 27 mei (1890) om 4 1/2 uren namiddag is er een begin van brand ontstaan veroorzaakt door een schouwbrand bij Pagter Jan Beeck op den eigendom van Aug. De Schutter-Veroft op de bors. Er is geen spuit gebruikt». De archieven vermeldden verder nog:

9 oktober 1890 te 19,30 u. brand in de woning van Jos Pittoors «in den Bogaert».

26 oktober 1890 te 21 u. brand op de hoeve van de weduwe J. Van den Bosch op «Withof».

«Op 1 Aug. 1934 om 6 u. 15' brand ontstaan bij M. Lambrechts op de Keer. De pompiers waren spoedig ter plaatse. Gansch de stalling is uitgebrand. 's Avonds om 11 u. terug gekeerd».

«18 Juli 1937. Brand ontstaan in eene danstent op de Keer. Rond 10 u. 30' voormiddag de pompiers verwittigd; gewerkt tot 1 uur, alles in vlammen opgegaan» (het was de zondag van Keerkermis en er stonden 3 danstenten).

Schuttersgilden

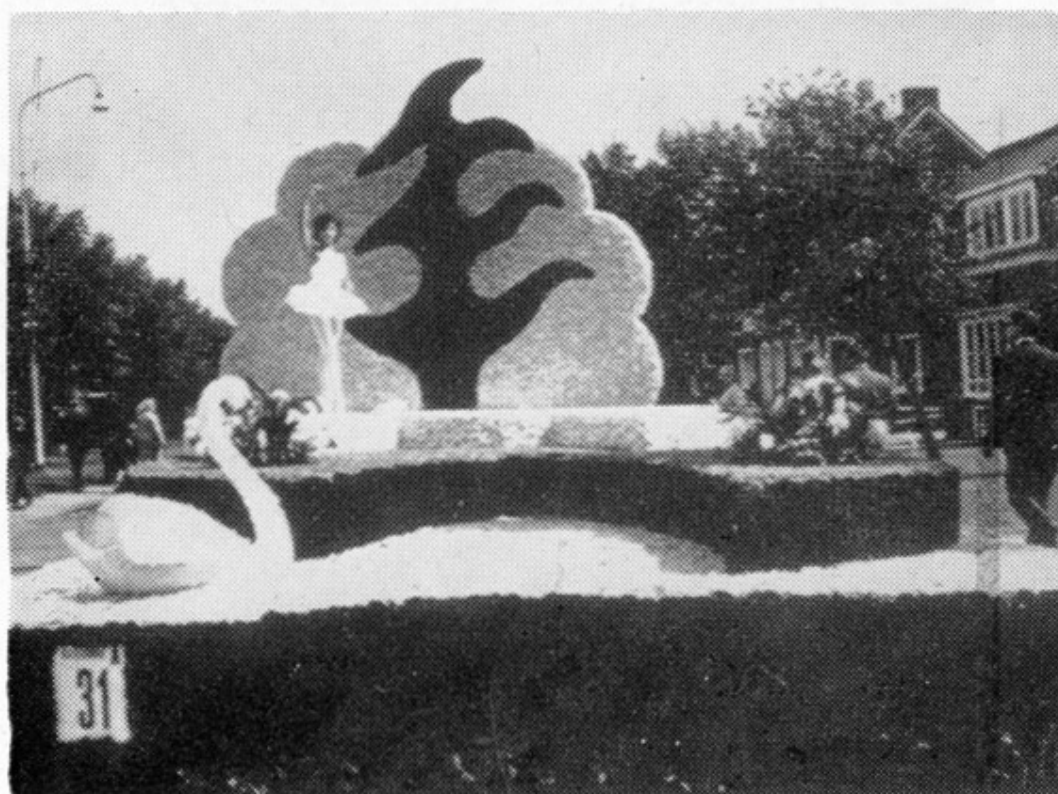
Er is haast geen dorp of het heeft één of meer schuttersgilden, waarvan het ontstaan teruggaat tot een zeer ver verleden. Ze hadden hun traditionele feesten en hun folklore leeft thans nog gedeeltelijk verder.

Men kan de schuttersgilden indelen naar hun wapen: de handboog-, de kruisboog- en de kolveniers- of busgilden. Men vindt meestal als patroonheiligen Sint-Sebastiaan, Sint-Joris. Sint-Hubert, Sint-Christoffel, Sint-Barbara of Sint-Antonius.

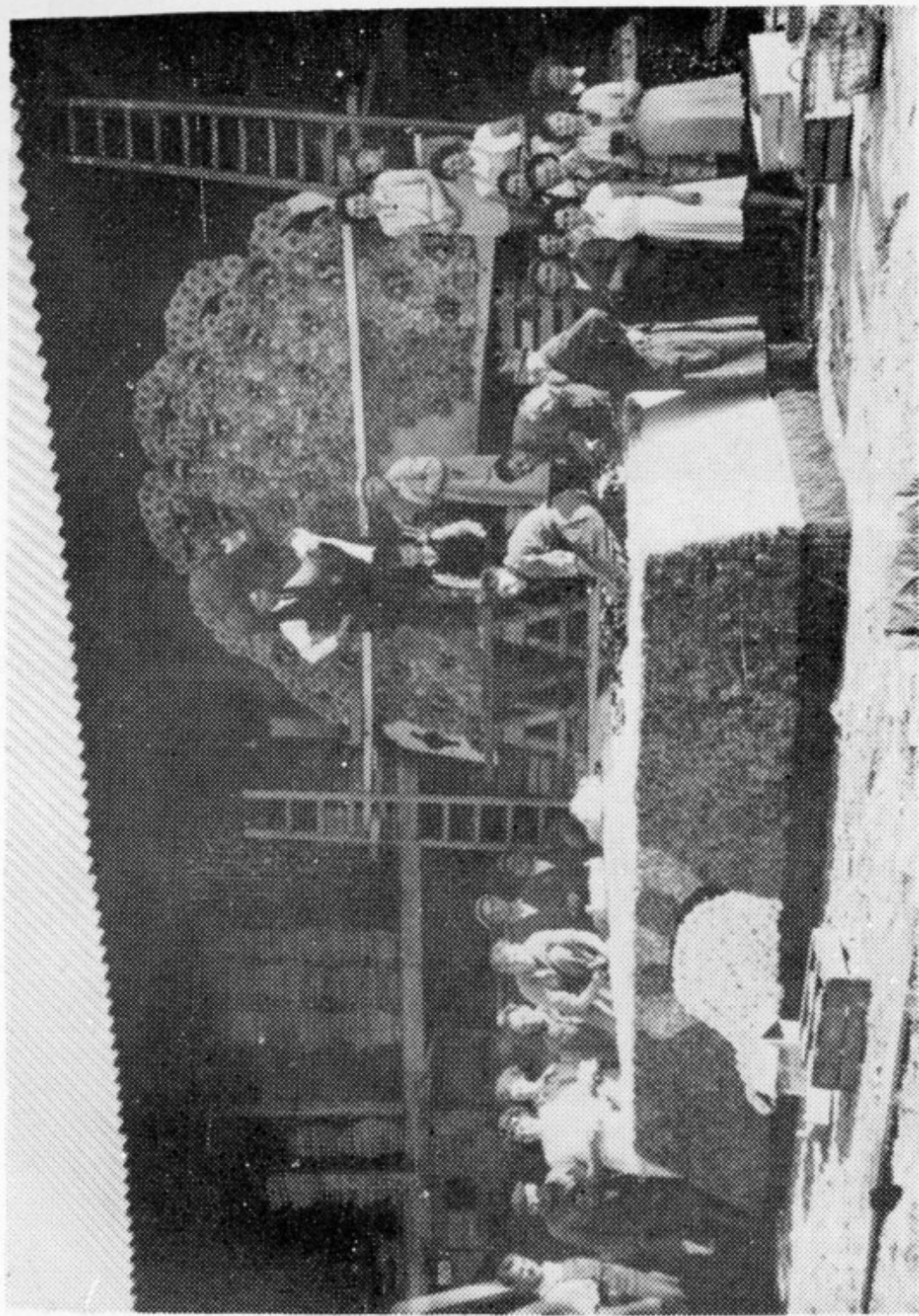
De oorsprong van de gilden zou verwijzen naar de oudste geschiedenis van de Germanen. De dodencultus (thans in christelijke vorm), het gildemaal, de weerbaarheid en het gelag herinneren daar aan. «Schutters» is afgeleid van schutten, beschutten; niet van schieten. Gilde zou afgeleid kunnen worden van het oud Noorse «gildi», wat «uitleg» en «gelag» in zich verenigt. De Frankische kolonisatie in onze gewesten had een eigen verdediging tegen rovers of wilde dieren. De feodale heer had op zijn versterkt kasteel wachten en schutters nodig. Deze krijgslieden waren uitgerust met wal- en voetbogen. Van een gilde was er toen evenwel nog geen spraak, maar op het einde der 13e eeuw groeide de zin tot verenigen zeer sterk. Er zouden Kempische schuttersgilden deelgenomen hebben aan de Slag der Gulden Sporen in 1302. De heren in de landelijke dorpen steunden de gilden rijkelijk. Zij aanzagen dit als een ereplicht.

De Kon. Ternesse V.V. in 1916 met van links naar rechts bovenrij:
 Jules Leemans, Frans Hermans, Emiel Van der Voort,
 Florent Verdonck en Henri Hermans.
 Middenrij: Edmond Joris, Edward Janssens en Alfons Franck.
 Zittend: August Struyf, Frans Van Bortel en August Blockx.
 (cliché «Volksbode»).

Bloemenwagen 1965
 (cliché «Het Volk»).

Even verpozen voor de fotograaf en dan weer vlijtig dahlia's nagelen op deze omvangrijke bloemenwagen. (cliché «Het Handelsblad»).

Dr. K. C. Peeters twijfelt er niet aan, dat de schuttersgilden ook bij de bescherming van eigen haard waren ingesteld. Nochtans voegt hij hier onmiddellijk aan toe: «Dit belet echter niet dat, naar het voorbeeld der steden, de grondheren onzer dorpen de gilden immer rijkelijk hebben gesteund en in het leven gehouden. Wat eerst en vooral te «schutten» was, dat waren op vele plaatsen immers de «heerlijke goederen». Menige gilde heeft aldus haar ontstaan te danken aan de zelfzucht van de plaatselijke jonker». ¹(1)

Het hele dorp draaide vroeger rond de gilde, waartoe een bepaalde groep van lieden thuishoorde en het voortbestaan ervan als een gemeenschappelijk erfgoed beschouwden, dat van vader op zoon overging.

De koningschieting is één van de voornaamste gebeurtenissen bij de schuttersgilde. De gebeurtenis verloopt volgens een oud ceremonieel, dat gelijkenis vertoont met de middeleeuwse tornooien. Oude gebruiken zijn er aan verbonden, die vooral in de Kempen nog volgens de traditionele regels geschieden. Het jaarlijks teerfeest, dat soms drie dagen duurde en begon op de feestdag van de patroonheilige, was een hele gebeurtenis. Op de tweede dag bracht iedere gildebroeder een ei mede. Al de eieren werden in een grote pot geklopt, met bijvoeging van beschuiten, suiker en jenever of bier. Dan nam ieder om beurt «nat en brokken» met een grote ronde lepel. Het was één der hoogtepunten van het teerfeest.

Nooit zullen de gildebroeders afwezig blijven in de H. Sacraments- of kermisprocessie, waarin «de koning» fier opstapt achter «de cornet», die de gildestandaard draagt, omhangen met de «braak»: het zilveren gildejuweel. In de parochiekerk bezat elke gilde haar altaar van de patroonheilige, waaraan zelfs een kapelanie verbonden was (het altaar der parochiekerk van Wommelgem was vroeger toegewijd aan de H. Sebastiaan; nu aan het H. Hart). Jaarlijks werden gildemissen gezongen en iedere gildebroeder diende zijn kerkelijke plichten stipt na te leven.

De gilde had vroeger hoog aanzien, waarvan de leden dan wel eens gebruik maakten. Zo maakt het «Memoriaal van Administratie der Prov. Antwerpen» melding van volgende bespreking der Bestendige Deputatie op 2 augustus 1844:

«Eenige ingesetenen van Wommelghem, leden der societeyt St.-Sebastiaan, reclameeren tegen de ontworpen vervreemding van eenen grond aen de gemeente toebehoorende.

Gezien de inligten door de plaetselyke overheyd gegeven, wordt de reclaem afgewezen».

Door het moderne leven is de diepere betekenis van het Vlaamse gildeleven teloor gegaan. Toch merkt men nog steeds enkele gunstige overblijfselen uit het vroegere innerlijke leven der gilden. Er zijn weinig documenten en waardevolle kunststukken bewaard gebleven; eensdeels, omdat de oudste gilden het wel zonder geschreven bepalingen konden stellen; anderdeels, door de voortdurende oorlogsrampen, waarbij vele documenten en kunststukken verloren gegaan zijn. De invloed van de gilde op het dorpsleven is nochtans op vele plaatsen onverminderd blijven voortleven. (K.C. Peeters).

Van de Kon. Handbooggilde «St.-Sebastiaan», evenals de Kon. Handboogmaatschappij «St.-Hubert», zijn insgelijks weinig of geen documenten overgebleven. Misschien ook wel zijn er weinig geschreven verslagen geweest.

---

¹ Eigen Aard - Dr. K. C. Peeters.

De Koninklijke St.-Sebastiaansgilde moet minstens drie eeuwen oud zijn, al viel er vele laren inaktiviteit te noteren. De zeer oude «braak», die jaarlijks in de processies gedragen wordt, bevat het gegraveerd jaartal 1648 en de naam Cornelis Luycks. Men kan er de beeltenis van St.-Sebastiaan in geslagen zilverwerk, alsook enkele in zilver gesmede vogeltjes op onderscheiden. Deze gilstandaard is beslist een kostbaar kunststuk. Op één van de stokken, die in de processie door de schutters gedragen worden, staat boven op een mooi in zilver gesmeed vogeltje, het jaartal 1764 gegraveerd. Het is dus een zekerheid, dat in de 17e eeuw de gildebroeders te Wommelgem even actief waren als elders, waarbij de edele families zeker een voornamende rol moeten vervuld hebben. De activiteit moet evenwel, wegens een onbekende reden, stopgezet zijn geweest, want op 10 september 1912 werd de gilde in het lokaal «De Zwaan» heropgericht. Het erevoorzitterschap werd toen waargenomen door de h. Paul Meeus en spoedig draaide de schuttersgilde opnieuw op volle toeren, dank zij de h.h. Jules Verlinden (voorzitter), Ernest De Preter (ondervoorzitter), Leo Van Hoecke (sekretaris) en Hyppoliet Beirens (schatbewaarder). De heroprichting werd op schitterende wijze ingezet, daar in hetzelfde jaar nog (1912) de beker van Z. E. Kardinaal Mercier in de wacht gesleept kon worden.

De eerste koning na de heroprichting was Leon De Schutter (1913), die het jaar daarna opgevolgd werd door Lambert Wouters. Gedurende vier jaar is dan geen koningsschieting gehouden wegens het uitbreken van de oorlog. De h. Hypp. Beirens is sinds de heroprichting onafgebroken schatbewaarder geweest. Als voorzitters fungeerden achtereenvolgens Jules Verlinden, Willems, Ernest De Preter, Louis Heylen, opnieuw Ernest De Preter en ten slotte Frans Van Gestel.

Tot in 1962 stond «de wip» tegenover de brouwerij Beirens, maar is toen afgebroken, wegens verhoging der weide door zandopsputting.

Ook de Kon. Handboogmaatschappij «St.-Hubert» moet zeer oud zijn. Hier ook ontbreken documenten. In een handschrift spreekt E. H. Geens over de handbooggilde «De vermaarde Schutters» (1899), die «teren op verloren maandag». Is dit misschien een oudere benaming van de huidige maatschappij «St.-Hubert», of is het wellicht de vroegere benaming van de «St.-Sebastiaansgilde»? Wat er ook van zij, tijdens de eerste wereldoorlog moeten vele bescheiden verloren gegaan zijn van «St.-Hubert» en het ijverig zoeken van de h. Jules De Preter bleek vergeefs. Alleen is nog een medaille gevonden, met als inschrift het jaartal 1857, dat toen te Schilde gewonnen werd. Afgaande op dit jaartal, vierde «St.-Hubert» in 1957 zijn honderdjarig bestaan, al heeft men de zekerheid, dat de gilde ouder is.

Constant Van Camp, die in 1895 op 22-jarige leeftijd lid werd van «Sint-Hubert», vertelde mij, dat de gilde op het einde der vorige eeuw, achttien leden telde. Hij vernoemde onder meer Jefke Wouters, die toen het voorzitterschap waarnam; August Fransen; Sooike Van Hoof; Wannes Verheyen; gareelmaker Suske Vermeulen, die secretaris was en later opgevolgd is door Constant Van Camp zelf. Stan was tevens enkele malen «koning» en vernoemde verder nog als leden Louis Moons en Theophiel Dingenen, waar de «doelen» opgesteld stonden. Thans is de Kon. maatschappij «St.-Hubert» gevestigd in het lokaal «Keizershof».

Muziekmaatschappijen

Al is er in vele muziekmaatschappijen van ons land de laatste jaren een deemstering waar te nemen en hebben ze met ontzaglijke moeilijkheden af te rekenen, dan blijven de muziekkorpsen toch een traditie getrouw, dat van generatie op generatie in ere is gehouden.

In 1770 werd te Reet reeds een muziekvereniging gesticht en in 1813 telde de Harmonie «St.-Cecilia» uit Kontich 35 leden.

Vaak gegroeid uit grafelijke handen, staan de muziekkorpsen in dienst van de kunst en van de volksverheffing. Ze vervullen in zekere mate de taak en de rol der muziekscholen. Ze bieden de jeugd gelegenheid zich te veredelen in de steeds boeiende muziekstudie. Ze bieden een nuttige vrije-tijds-besteding aan ieder sterveling, zonder dat hiervoor een bijzondere ontwikkelingsgraad noodzakelijk is. Ze doen aan volkscultuur met de daad en wat muziekscholen vaak niet kunnen geven, doet het verenigingsleven der maatschappij tot zijn recht komen. Het sociaal aspect van het maatschappelijk leven komt tot uiting met de geest naar binnen, maar vooral met de geest naar buiten, door de sociale taak die de leden vervullen in dienst van de gemeenschap en de volkscultuur. De muziekmaatschappij is steeds daar om de vreugde te verhogen en de feesten meer luister bij te zetten; om de smart of het plechtige te accentueren. Er is de geestelijke verrijking die de muziekkorpsen aan hun dorpsgenoten bezorgen. De muziek op zichzelf, verzacht de zeden; ontwikkelt en verlevendigt de mens, streelt de zintuigen. Het pad van onze muziekmaatschappijen is niet altijd met rozen bestrooid geweest. De stichting ging niet altijd zonder moeite en er was wel eens tegenkanting. Maar steeds was er het geloof, de hoop en de liefde voor het cultureel en sociaal aanzicht. Even roemrijk, even volhoudend, even dienstvaardig en belangloos, even kunstvol en opvoedend zijn de muziekkorpsen in hun veredelde taak geweest.

KON. HARMONIE «DE EENDRACHT».

Het was in de maand juni van het jaar 1877, dat in de herberg van Jos Noeninckx de stichting van de Koninklijke Harmonie «De Eendracht» tot stand kwam. De herberg van Noeninckx stond op de plaats waar thans het gemeentehuis in al zijn pracht staat. De voornaamste stichters van de Harmonie waren Leopold Hermans en Jozef Beirens. Als pioniers uit de stichtingsjaren vernoemde Leo Van Hoecke mij ook Louis Moorkens en De Laet. Na verschillende moeilijkheden omzeild te hebben, werd de eerste muzikale optocht door de gemeente gehouden in september 1877. De grote bezieler uit de eerste bestaansjaren is nochtans Leopold Hermans geweest. Tot aan zijn dood (19 april 1910) is hij steeds de grote leider van de Harmonie geweest, alhoewel hij nooit het mandaat van voorzitter heeft willen aanvaarden.

De kostbare standaard van het korps dateert uit 1879, terwijl het eerste vaandel — geschonken door Mevrouw Th. Meeus — in 1906 gewijd werd door Pastoor Geens. In 1927 vierde de maatschappij zijn vijftigjarig bestaan en kort daarop volgde de Koninklijke benoeming.

Ook in 1938 is een nieuw vaandel gewijd, geschonken door de h. Emiel Fransen, terwijl in 1957 een ander vaandel, ditmaal geschonken door de h. Hyppoliet Beirens, gewijd is door Pastoor Berghmans. De naam Beirens heeft trouwens voor de Harmonie een bijzondere klank. Medestichter Jozef Beirens werd in 1928 als schatbewaarder opgevolgd door zijn zoon Hyppoliet, die, vergroeid en vergrijsd met de maatschappij, deze functie uitoefende tot 1953. Het prachtig vaandel van de h. Beirens, dat als leuze draagt «Semper Pideles» (blijf trouw), is het symbool van «De Eendracht», dat na de tweede

wereldoorlog met heel wat moeilijkheden te kampen had. De Harmonie bleef evenwel trouw aan de verheffing van de volksmuziek en haar sociale taak van volksverbondenheid. Schitterende prestaties werden behaald op muzikaal gebied, waardoor de Harmonie zijn standing behield. Dit is nog stevig beklemd, toen het muziekkorps op 26 juni 1955 uitpakte met prachtige uniformen.

Achtereenvolgens kende de Kon. Harmonie als voorzitters: Victor Dickers; Louis Beirens; Sus Dickers; Notaris Arthur Fesinger; dr. Em. Caluwaerts samen met Notaris A. Fesinger; daarna opnieuw A. Fesinger; vervolgens Marcel Fesinger; Emiel Beirens; Jos Liekens; Emiel Beirens; Florent Heylen en Maurits Wouters, dewelke mij tal van nuttige inlichtingen verstrekten.

Een andere bijzondere figuur voor de Kon. Harmonie «De Eendracht» is ook de h. Ernest Meeussen, die in 1934 op 29-jarige leeftijd muziekbestuurder werd en het in 1965 nog was. Met de harmonie voerde hij vóór de tweede wereldoorlog enkele kunstconcerten uit voor «Radio Kerkske - ON4ED», van Georges De Caluwé. De h. Meeussen is Wommelgemnaar van geboorte. (19.6.1905).

KON. HARMONIE «DE VERBROEDERING».

De Koninklijke Harmonie «De Verbroedering» is op 1 juli 1898 gesticht door Frans Adriaensens, Constant De Prins, Jan Hermans, Louis Hermans, August Lambrechts en Frans Verlinden. Aanvankelijk moet de Harmonie een «Veloclub» geweest zijn, wat op folkloristisch gebied beslist van betekenis is. Op 8 juli 1899 verleende de gemeenteraad inderdaad een subsidie van 200 fr. aan de «Veloclub Wommelghem - Vooruit», teneinde de onkosten te dekken van de feestelijkheden, die gezegde club wil inrichten ter gelegenheid der inhuldiging van een vlag» (verslag der gemeenteraadszittingen). Ik ken overigens een persoon, die nog een oude (misschien wel de eerste) vlag in bezit heeft van de «Veloclub».

Hard en moeilijk ook was het begin voor deze maatschappij, waarbij vooral de eerste wereldoorlog als spelbreker optrad. Door volhardend werk bereikte de Harmonie in 1920 nochtans een ware bloeiperiode. Uit een arbeidsmidden groeide langzaam, maar zeker een muziekkorps met hoge standing, die na de tweede wereldoorlog vooral tot uiting is gekomen toen de maatschappij een zeer voorname plaats ging innemen in de rij der bekende muziekkorpsen.

Op 22 en 29 augustus 1948 werd het vijftigjarig bestaan groots gevierd, waarbij uitgepakt werd met prachtige uniformen, zelfs ook door de bloeiende afdeling der vrouwelijke leden. Op 17 juli 1953 werd de titel van Koninklijk verkregen, wat op 4 oktober luistervol gevierd is. Op dat ogenblik telde de maatschappij 185 leden. De mooie Koninklijke Standaard is een gift van weledele heer Paul Ullens de Schooten, erevoorzitter. De wijding geschiedde door Pastoor Berghmans.

Steeds heeft de Kon. Harmonie «De Verbroedering» zich een hechte familiekring getoond, dat onder de leuze «Ik Dien», een volksverheffende taak vervulde en op muzikaal gebied een merkwaardige erelijst verzamelde. De verdienstelijke leden worden er steeds op passende wijze gehuldigd. Hoogtepunten waren zeker de vieringen van Constant De Prins (medestichter) op 22.8.1948; Jan Van Uytbergen (zilveren jubileum als muziekbestuurder) op 21.10.1951; Jozef Vervloet (37-jarig jubileum als secretaris en wellicht wel één der markantste figuren van de Kon. Harmonie «De Verbroedering») op 19.5.1957; August Blockx (zilveren jubileum als voorzitter) op 19.10.1958; Emiel De Prins en Edward Dijckmans (50-jarig lidmaatschap als muzikant) op 5.10.1963; enz.

Op 19 oktober 1958 werden door Pastoor Berghmans nog twee nieuwe vaandels gewijd (vlag der muziek- en vlag der Vrouwenafdeling), beiden geschonken door de h. Yves Ullens de Schooten, erevoorzitter. Achtereenvolgens kende de Kon. Harmonie «De Verbroedering» als voorzitters: Frans Hermans, Jos Blockx, Frans Verheyen, Frans Hermans, August Blockx (van 1933 tot 1963) en Emiel De Prins.

Erelijst der muziekbestuurders:

August Lambrechts; Frans Van der Mueren; Jan Van Uytbergen (van 1926 tot 1951); Willem Van Uytbergen (van 1951 tot 1956) en Edward Verhelst (sinds 19.5.1956).

Kon. Ternesse V. V.

Het is haast onbegonnen werk te blijven stilstaan bij al de Wommelgemse verenigingen. Ze zijn even verscheiden als talrijk. Hoewel de voetbalsport niet veel met folklore te maken heeft, past het toch even de aandacht te vragen voor de Kon. Ternesse V. V., al is het alleen maar om de prachtige naam. Een stukje geschiedenis is aan deze sportvereniging en zijn benaming verbonden. In 1916 zou de club gesticht geweest zijn door de h.h. Em. Fransen, Henri Hermans en Fl. Verdonck. Het eerste terrein was gelegen aan de «Tip», tussen de herbergen «De Spiegel» en «De Windwijzer». Toen de stichters zich moesten uitspreken over de benaming van deze bescheiden voetbalclub, viel de keuze op het onmiddellijk nabijgelegen, maar inmiddels verdwenen kasteel «Ternessen», waar eens Napoleon een vakantie doorbracht. Ook toen de vereniging verhuisde naar de Torenstraat (1922), de Sportstraat (1933) en ten slotte naar het gemeentelijke sportcentrum op «Het Scheersel» (1964), bleef het deze naam getrouw. Na de eerste wereldoorlog was er een periode van inactiviteit, om dan officieel gesticht te worden op 2 februari 1922 (aansluiting bij de Kon. Belgische Voetbalbond in 1927; Koninklijk benoemd in 1952). Tal van heerlijke herinneringen heeft het Ternesse van «vroeger» nagelaten met de glorievolle jaren tussen 1929 en 1935, waarbij sommige spelers (o.a. Jef en Staf De Win, Bert De Bruyn, Jos Peers, Tollenaere, Stan Weyers, Nicolas Van Laer en andere) een haast legendarische naam verwierven.

Deze sportvereniging weerspiegelt de grilligheid van het leven; het spel van winst en verlies. Een vereniging, die ons doet terugdenken aan een eertijds uitgestrekt en prachtig domein. Roem en vergankelijkheid liggen slechts een boogschuit van elkaar verwijderd.

Kunst en Cultuur

De Wommelgemnaar staat niet onverschillig tegenover de kunst. Bewijzen liggen voor het grijpen. De gemeente bezit onder meer een talentvol kunstschilder in Albert Raus (geboren te Wommelgem op 31.12.1915). Hij borstelde menig prachtig doek en als tekenaar bezit hij een bijzondere fijne en vaardige hand. Er is ook ere-organist Ernest De Preter (Putte, 17.5.1888), die verschillende bewerkingen maakte op orgel van kerkgezangen, onder meer «O Salutaris», «Tantum Ergo», maar vooral het driestemmige «Tu es Petrus» (1933). Ook mag Jos Cremers, (Antwerpen 9.8.1956) vermeld, dewelke menig kunstvol gebrandschilderd kerkraam vervaardigde. Er was ook Frans Sterckx (1880-1956), die werkelijk «verborgen talenten» bezat en met cement en zand verrassend fraaie kunststukken schiep. Er moeten in de gemeente zeker nog verborgen talenten wonen of gewoond hebben. Een in 1963 door het A.C.W. in het Gildenhuis gehouden tentoonstelling «Bezig in huis», toonde dit voldoende aan en als tekenaar zijn mij vooral de werken van August Vleminckx bijgebleven. Van een andere tentoonstelling, herinner ik mij de fraaie doeken van Karel Weyers.

Vooraf in de muziekwereld hebben verschillende Wommelgemnaren hun sporen verdiend. Op gevaar af iemand te vergeten, vernoem ik onder meer Jozef Steylaerts; Raymond Van Eyck (als kind had hij reeds internationale faam onder de naam «Reintje Rakker»); Wim Van de Velde (eveneens een klinkende naam in de wereld van de kleinkunst - bracht een dertigtal liedjes op de plaat); de gezusters Jochems; Alice Van Haaren en anderen. Wommelgem kan vooral bogen op figuren als Durllet, Watelet, Schippers en Verhulst.

In de tussentijdse periode van beide wereldoorlogen logeerde in de herberg van Pien Van de Velde op de «dorpplaats», Emmanuele Durllet (geboren in 1893). Hij stond wel niet als Wommelgemenaar ingeschreven, maar verbleef toch geruime tijd in de gemeente. Hij was een uitstekend pianovirtuoos, schreef menig werk voor klavier en was professor aan het Koninklijk Vlaams Conservatorium te Antwerpen.

Op Kandonklaar (adres «Het Laer, 21» - hofke «Roose») woonde van 1919 tot 1951 Joseph Joannes Octavus Watelet (geboren Antwerpen 8.4.1881, overleden Wommelgem, 3.5.1951). Hij maakte zich bijzonder verdienstelijk voor bewerkingen van oude Nederlandse meesters. Ook schreef hij enkele liederen. Hij was een «prachtig pianist en orgelist» (Renaat Veremans). Eugene De Ridder schreef over Watelet in «Antwerpen en Omstreken» (uitgave V.T.B.), dat hij een «fijnzinnige toondichter en diepvoelende organist» was. Hij nam gedurende geruime tijd de functie waar van organist in de Protestantse kerk in de Korte Winkelhaakstraat te Antwerpen.

Op het toenmalig adres Autolei 30 (hof «Kandonklaar»), woonde van 1921 tot 1928 kunstschilder Jozef Karel Schippers (geboren 13.10.1868), dewelke bekend stond als een «beroemd dierenschilder» en een voorliefde scheen te hebben voor apen op het doek. Van Schippers, dewelke in 1928 naar Deurne trok (de Neuffstraat), zijn tal van pittige anekdotes bijgebleven. Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag (1948) stelde een reporter van een weekblad aan de kunstschilder de vraag, of hij geen deel uitmaakte van één of andere vereniging. Schippers antwoordde gevat: «Ik ben voorzitter van mijn gezin, dat uit negen kinderen bestaat».

Eén der meest illustere Wommelgemse figuren is Raphaël Verhulst, dewelke te Wommelgem het levenslicht zag op 7 februari 1866 en gewoond heeft op het adres Zandstraal 15 (nu Handboogstraat). Raf Verhulst, die overleed op 25 maart 1941 nabij Aken in Duitsland, was een zeer begaafd dichter en heeft de libretto's geschreven voor menig bekend operacomponist, o.a. «Quinten Matsijs» (1897), voor Em. Wambach; «Minnebrugge» (1899) en «Rozemarijntje», voor A. Van Oost; «Reinaert de Vos», voor Aug. De Boeck; «Kinderen der zee», voor L. Mortelmans; «Marijke van Nijmwegen», voor Fr. Uytendoven; «Admiraalsvlag» (1905); enz.¹(l).

In «De Autotoerist», uitgave V.T.B., schreef regisseur Lode Verstraete over de opera «Quinten Matsijs»:

«De creatie ervan had plaats in de Vlaamse Opera van Antwerpen op 16 december 1899, onder de leiding van Wambach zelf. Op 14 januari 1908, acht jaar later dus, werd in dezelfde schouwburg, in aanwezigheid van prins Albrecht van België, de vijftigste vertoning luisterrijk gevierd. Vijftig vertoningen op acht jaar, het is een prestatie die weinig opera's in Vlaanderen evenaren.

---

¹ Verschillende gegevens over R. Verhulst werden mij welwillend bezorgd door de komponist Renaat Veremans en de h. J. De Koninck (Asse).

Hoeveel vertoningen het werk later nog kende kan ik niet met zekerheid zeggen: een feit is echter, dat het nooit definitief van het speelplan verdween.

In dit succes heeft het eerlijk-romantisch, eenvoudige libretto van Rafaël Verhulst zeker een groot aandeel. Het is een pretentieloos, maar uiterst dichtelijk werk, dat zeer direct op het Vlaamse gemoed inwerkt. De grootste verdienste van het werk is zonder twijfel dat Wambach en Verhulst mekaar zo goed begrepen hebben en hun oeuvre daardoor tot een zeldzame eenheid groeide. Woord en muziek zijn zo innig verbonden dat we ons het één zonder het ander niet meer kunnen indenken.

Verhulst heeft als het ware intuïtief begrepen en aangevoeld hoe een goed operalibretto moet zijn: eenvoudig, poëtisch, zonder psychologische verwickelingen, een libretto dat zich niet op de voorgrond dringt, maar dat de muziek gelegenheid geeft drager te worden van de dramatische actie». Als dramaturg leverde Verhulst, naast tal minder bekende toneelwerken, «Jezus de Nazarener» (1904); «Telamon en Myrtalee» (1909) en «Semini's Kinderen» (1911). «Jezus de Nazarener» oogstte een enorm succes in de Kon. Vlaamse Schouwburg te Brussel, waarmee het trouwens zijn deuren opende. In «Vlaams Leven» nr. 10-5 dec. 1915 verscheen hierover volgende aankondiging:

«De plechtige opening heeft plaats op zaterdag 18 december met «Jezus de Nazarener» van Raf Verhulst, waarbij de koren en het muziek worden uitgevoerd, die August De Boeck opzettelijk voor dit treurspel schreef. Alles wat we te horen en te zien kregen, laat ons toe een kunstvertoning te voorspellen... in de puntjes! De ganse daaropvolgende week wordt Jezus ten tonele gevoerd, wat wel iets enigs zal daarstellen, dat een Vlaams kunststuk van dat gehalte zolang het affiche houdt...»

Het artikel is geïllustreerd met een prent «De kus van Judas», naar de oorspronkelijke reclameplaat van «Jezus de Nazarener», door de Mechelse kunstenaar A. Ost.

Van het toneelspel getuigt de fijne kunstenaar Maurits Sabbe nog (Plantijn, August 1906):

«Op dramatisch gebied oogstte Verhulst tot nog toe zijn duurzaamste lauweren met zijn Bijbels treurspel «Jezus de Nazarener». Met dit breed opgevatte, edele werk, ging hij in de Vlaamse toneelliteratuur in eens staan op de lijn, die van Albrecht Rodenbach's «Gudrun» uitgaat en op onze dagen over de «Starkadd» van Alfred Hegenscheidt loopt. Het dichtelijke drama in verzen, dat leeft in de traditie van Shakespeare en Schiller beide, werd hier voor Verhulst alleen door Rodenbach, De Meyere, Melis en Hegenscheidt aangedurfd. Onze overige toneelschrijvers bleven meestal ofwel op de lijn van het historische effectdrama, ofwel van de comedio en het drama uit het alledaagse leven. Verhulst's treurspel «Jezus de Nazarener» bracht ons toneel weer in een sfeer van hogere gedachten en gevoelens, en voor de lijdensgeschiedenis van de Godmens, die zo dikwijls, van in de verre middeleeuwen af onder de vorm van mysterie of passiespel, de vrome Vlaming had geboeid, vond Verhulst een hoogst kunstige, sobere en aangrijpende dramatische inkleding».

Verhulst gaf ook een dichtbundel uit: «Langs groene hagen» (1899), waaruit ik Allerzielengedicht overnam (zie achteraan dit hoofdstukje).

Iedere Wommelgemenaar bezit eigenlijk een beetje kunstenaarsbloed. Dit is sinds 1953 bewezen via een organisatie, die het vroeger onbekende dorp vermaardheid deed verwerven. Deze organisatie noemt zich de bloemenstoet en waarvoor een stevig comité, onder de leiding van voorzitter Notaris

Em. De Smedt, gevormd is. De bloemenstoet is mede één van de factoren geweest tot ontwikkeling van het toerisme in de provincie Antwerpen. Nederige dorpsbewoners hebben de gebeurtenis doen uitgroeien tot een ware kunstmanifestatie. «Elke wagen stelt een tafereel voor, dat op zichzelf een waar schilderstuk vormt en aansluiten kan bij de oudere meesters, ofwel bij de meeste moderne tendensen» (Gazet van Antwerpen-3.9.1959). De wagenbouwers gaan vaak te rade bij architecten of kunstschilders (o.m. Fr. De Hondt, K. Mattheussen, A. Raus e.a.), maar ook hebben bescheiden mensen (oa. L. Noppe, R. Henderickx, e.a.) hun «verborgen gaven» tot uiting weten komen in een stoet, waarin twee miljoen bloemen (meestal dahlia's) verwerkt zijn. Telkens worden de onderwerpen «op zulk een kunstvolle wijze naar voren gebracht, dat zij getuigen van een hoogstaande cultuur.» («Het Volk» - 7.9.1959). Gans het jaar door dient gewerkt voor de bloemenstoet met voorbereidende vergaderingen, kiezen van een onderwerp, vaststelling der bloemsoorten, bewerken van de gronden, planten en onderhoud der bloemen, enz., enz., om ten slotte te eindigen met het bouwen van en het aanbrengen der bloemen op de wagen. Het is alles eenvoudig en vlug gezegd, maar minder vlug verwezenlijkt en hoeveel Wommelgemnaren de laatste week van augustus in de bres staan voor de corso, is moeilijk te bepalen. Op dit ogenblik voelen zij zich allen een beetje «kunstenaar»; en terecht. «Dit uitleven in de kunst is wat deze nederige mensen hebben gezocht, ook zonder er zich van bewust te zijn, en wat hun tevens vergoedt voor al de moeite en opofferingen van het verlopen jaar. In groepsverband hebben zij het verwezenlijkt een kunstwerk te scheppen, iets wat aan de meesten onder hen individueel tot de onmogelijkheden behoort» («Gazet van Antwerpen» - 3.9.1959).

Een kijkje op één der prachtige bloemenwagens van de Wommelgemse bloemenstoet. (cliché «Het Volk»).

Allerzielen

't Heeft in neveligen avond
Klaaglijk over dood geluid;
Donkre zwermen stormden dravend
't galmgat van den toren uit.

Op zijn stenen horen
Blies de dood en toette bang;
Uit den loggen, hogen toren
Bomde dof de dodenzang.

Op de zwarte velden vielen,
Vielen loodzwaar te allen kant,
Vielen smekend voor de zielen,
Klokkeklanken op het land.

't Kerkhof rust nu, — als de roeve
van een doodskist, die daar wacht,
Tot zij neerdaalt in de groeve,
In de groeve van den nacht.

Sterren staan als zilvren tranen
Op de lamfers van het zwerk;
Staan op nachtelijke vanen
Die omvlotten 't schrijn der kerk.

In den toren zwijgt de klokke,
En het graflicht van de maan
Blijft bewakend op de nokke
Van de reuzen doodkist staan.

RAPHAEL VERHULST.

Bronnen

Archief Bisdom Mechelen.
Kerkarchief.
Archief Provinciebestuur Antwerpen.
Rijksarchief Antwerpen.
Archief Gemeentebestuur Wommelgem.
Verslagen der zittingen van de Bestendige Deputatie, de Provincieraad en de Gemeenteraad van Wommelgem
Memoriaal van Administratie der Provincie Antwerpen. Atlas der Buurtwegen - Wommelgem.
Eigen archief en krantenknipsels.
Bulletin van de Koninklijke Kommissie voor Monumenten en Landschappen 1959.
Archieven Brandweerkorps Wommelgem.
Verschillende nummers van «Heemkundige Handboekjes» - uitgaven Gitschotel Buurschap (auteurs als J. PROOST en P. VAN DE VIJVER).
P. BRESSELEERS en K. KANORA: Op de Drempel van de Polder.
CORNELISSEN Jozef: Nederlandse Volkshumor op stad en dorp, land en volk.
DE BELSER A.: Bijdragen tot de Geschiedenis van Broechem.
DE SEYN Eug.: Aard- en Geschiedkundig Woordenboek der Belgische Gemeenten.
DE VRIES J.: Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen.
H. DIERCKX: Geschiedenis van Mortsel.
GOETSCHALCKX P. J.: Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude Brabant.
GOETSCHALCKX P. J.: Oorkondenboek der St.-Michielsabdij.
JACOBS H.: Ontwikkeling der Provincie Antwerpen.
LINDEMANS J.: Kleine leidraad bij de studie der plaatsnamen.
PEETERS K. C.: Eigen Aard.
PITTOORS Alf.: Stamboom der familie Pittoors (onuitgegeven).
POTTMEYER H.: Enige Nasporingen over de plaatsnamen der Provincie Antwerpen.
PRIMS Fl.: Het Parochiewezen in de Kempen.
PRIMS Fl.: Antwerpen in 1830.
SCHOBENS J.: Les Environs d'Anvers.
SCHRIJNEN J.: Nederlandse Volkenkunde.
SPRINGAEL G.: Historische Verzamelingen over Wommelgem en omstreken.
STOCKMANS J. B.: Geschiedenis van Kessel, Nijlen, Bevel en Emblem.
TEURLINCKX A.: De Sint-Pieter- en Pauluskerk te Wommelgem. (onuitgegeven).
UYTTERHOEVEN J.: Geschiedenis der Middeleeuwen.
VAN HAESBROECK J.: Wommelgem, sociaaleconomische structuur. (onuitgegeven).
WUYTS J.: Geschiedenis van Wijnegem.

Handel en Nijverheid

Zoals reeds aangestipt, is er te Wommelgem op industrieel vlak heel wat verandering gekomen sedert drie voornamelijk hoofdwegen het grondgebied beheersen (Autolei, Herentalsebaan en autosnelweg Koning Boudewijn). Vooral de modernisering van de Herentalsebaan en de aanleg van de autosnelweg hebben de oprichting van belangrijke nijverheden gunstig beïnvloed. Het reeds gevestigd industrieel patroon naast de «oude Aeszaklei» nam snel uitbreiding, terwijl nieuwe bedrijven als het ware uit de grond rezen. Een wandeling langsheen de gemoderniseerde weg laat aan duidelijkheid niets te wensen. Tal van bedrijven hebben in ruime mate werkgelegenheid aan vele arbeiders en bedienden verschaft.

De drie grote verkeersaders vormen als het ware één groot U-ijzer, waartussen steeds nieuwe bloeiende handelszaken en nijverheden groeien. Zij zijn van diverse aard en te verscheiden om ze alle op te sommen, maar alle maken ze deel uit van een niet te stuiten groeiende nijverheids-gemeente. Het landelijke Wommelgem wijkt voor de industriële gedachte. Langsheen de ganse lengte van de Herentalsebaan treft men, naast verschillende handelszaken, garages en benzinestations, ook bloeiende houthandels-bedrijven aan, alsmede transportbedrijven, bouwondernemingen, vlees- en kaasfabrieken, aardewerk- en metaalbedrijven, de chocolaterie 's GUDRUN en DEMANDE (beide zeer modern uitgerust) en de boomkwekerij L. VAN DER AUWERA (uitvoering van alle grondwerken; kweker en leverancier van fruitbomen, bloeiende en vaste planten).

Een bloeiend houtbedrijf

De houthandel Wed. BORREMANS EN ZONEN groeide in het dorpscentrum en kwam in volle ontplooiing aan de Herentalsebaan, waar het bedrijf een oppervlakte bestrijkt van 1 ha. De houthandel vestigde zich naast de Herentalsebaan in 1958 en biedt er werkgelegenheid aan verschillende arbeiders. Het bedrijf specialiseert zich in de verkoop en het verzagen van alle soorten inlands, Noors, Amerikaans en Afrikaans hout. De meest ruwe en zware bomen worden in de zagerij bewerkt en verwerkt tot balken of fijne planken. De houthandel gelast zich ook met de verkoop en levering van eternit producten, alle soorten van platen voor binnenhuisafwerking en meubel-nijverheid.

Adres: Herentalsebaan 625, Wommelgem (tel. 53.69.09).

Plastiek voorwerpen

Op het adres Herentalsebaan 494, is er nog een voornaam bedrijf, namelijk de firma PLASTIBEL. Gesticht door de heer Henri Rutten, heeft de firma zich gespecialiseerd in plastiek voorwerpen voor alle mogelijke doeleinden (verpakkingen, huishouding, publiciteit, speelgoed, didactisch materiaal, nijverheid, enz.) Bovendien staat de instelling bekend om zijn rondellen en dichtingen in plastische stoffen. Speciaal voor Camping en Caravaning gelast de firma zich met het vervaardigen van afwasbakken, waterreservoirs, lanterneaux, TL armaturen, enz. Plastibel bezit eigen studiekantoren en een werkhuys voor matrijzen.

Alle benodigheden voor Haarkappersbedrijf

De Etablissements Marcel VERHEYEN benemen een belangrijke plaats in het reeds gevestigd industrieel patroon van het Wommelgemse. Het is een omvangrijke instelling van haarkappersprodukten en -benodigheden. De groothandel is opgericht op 2 mei 1956 en de uitstekende kwaliteit der producten, bezorgde de naam Verheyen spoedig een gunstige klank in de handelswereld.

Op 1 juli 1962 werd aan het bedrijf de Labos PLAMY (zaakvoerder M. Verheyen) toegevoegd: manufactor van cosmetische en haarverzorgende producten (adres: Herentalsebaan 424, Wommelgem (tel. 36.32.21).

Op 1 januari 1965 werd ook nog gestart met PLAMY - MEU - BEL (zaakvoerder M. Verheyen). Deze konstruktiewerkhuizen zijn gespecialiseerd in haarkappersmeubelen met volledige installaties (adres: 't Serclaesdreef 6, Wommelgem, (tel. 35.98.96-35.98.97).

Kortom: alles voor de kapper vindt men bij de Etablissements M. Verheyen, dewelke ieder belangstellende hartelijk welkom heet in zijn prachtige toonzalen. Het bezoek geldt zonder enige verplichting.

Doorschijnende verpakkingen Vitra

Een toonaangevend bedrijf is de p.v.b.a. VITRA, Gulkenrodestraat, 4. De firma, waarvan de heer Laeremans bedrijfsleider is, verschaft werkgelegenheid aan een 45-tal werklieden en bedienden. Het bedrijf, dat een oppervlakte van ruim 1700 m² beslaat, heeft eigen ontwerpTekenaars en vertegenwoordigers en levert niet alleen in het binnenland, maar ook in het buitenland, voornamelijk in Nederland en Duitsland. Doorschijnende filmen als cellofaan, polyethyleen, polypropyleen, P.V.C., acetophane, enz. worden door de firma verwerkt en bedrukt voor alle mogelijke verpakkingen. Het bedrijf is vooral gekend om zijn «blisterverpakking», die in de handel is onder de benaming «Vitrapak». «Vitra» is, op zijn gebied, een uitermate gespecialiseerd bedrijf, dat aan de spits staat van de doorschijnende verpakkingen in ons land.

Voedingswaren Centra

CENTRA is een filiaalbedrijf in voedingswaren met ongeveer 5.000 aangesloten winkeliers in België.

CENTRA is tevens een moderne verkooporganisatie, die zich richt naar vooruitstrevende winkeliers en veeleisende verbruikers.

CENTRA is internationaal en bestaat sinds geruime tijd in Nederland, Frankrijk, Denemarken, Duitsland, Engeland en België.

Voor Groot-Antwerpen - de Rupelstreek en het land van Waas, is de Centra-organisatie gevestigd bij de N.V. VAN HOUCKE-HEYLEN, Nijverheidsstraat 48, welke in juli 1964, in aanwezigheid van het Gemeentebestuur, haar nieuwe gebouwen inhuldigde, gelegen naast de nieuwe verkeersader, de autostrade: de Koning Boudewijnsnelweg. De instellingen met ruime kantoren, bieden een indrukwekkende aanblik. Centra biedt werkgelegenheid aan vele bedienden en arbeiders.

Voor de winkeliers is bij Centra de leuze: SAMEN, OM BETER TE DIENEN! De huismoeders en verbruikers bekomen bij Centra vele en degelijke reclames. CENTRA ZEGT HET STEEDS MET ZEGELS OP MET DE PRIJS!

Alles voor de bakkerij

Naast de autosnelweg ligt de toekomst voor verdere ontwikkeling der industrialisatie ver open. Een omvangrijk gebied is daar onder andere aangekocht door de lustrerie MASSIVE (Mortsel). Tussen de eeuwenoude Sint-Janskapel en de Wijnegemsesteenweg komt een fabriek, zodat ook hier een belangrijke werkgelegenheid geschapen zal worden.

Naast enkele moderne drukkerijen en metaalbedrijven, vindt men daar een zeer toonaangevend bedrijf in ZEELANDIA - A. TROGH N. V., Nijverheidsstraat 58-60, dat door het publiek praktisch onbekend is, doch naam en faam heeft in de bakkerijwereld.

Deze firma drijft handel in bakkerij grondstoffen, hoofdzakelijk speciaal bereide veredelingsproducten en uitgezochte meelmengelingen, die de bakkerij in staat moeten stellen brood, kleingood en gebak van prima kwaliteit te leveren (o.a. Zea, Zerexa en Luctor voor verbetering van brood en luxe kleingood - banketbakkerspoeders voor biscuit, cakes en crèmes - ijspoeders beslagstabilisators, e. d.).

In 1922 begon de heer Arthur Trogh, schoonbroeder van de heer ere-gemeentesecretaris L. De Schutter, dergelijke producten uit Nederland in te voeren. De zaak nam regelmatig uitbreiding, maar de oorlog 1940-45 legde alle activiteit stil.

In 1946 werd met een meerderheid van Belgisch kapitaal een Naamloze Vennootschap gesticht, waarvan in 1965 het kapitaal met de reserves +/- 12,5 miljoen bedroeg.

De meeste van de verhandelde specialiteiten zijn afkomstig van de Koninklijke Zeelandia H. J. Doeleman N. V. te Zierikzee, de enige Nederlandse firma in deze sector gemachtigd tot het dragen van het predicaat «Koninklijk».

De Heer A. Trogh, afgevaardigde-beheerder, wordt bijgestaan door zijn zoon, de heer G. Trogh, beheerder-directeur, de heer E. Lambrechts, onderdirecteur en de heer H. Joris, procuratiehouder.

Na diverse uitbreidingen in de gemeente Berchem bij Antwerpen, verhuisde Zeelandia in 1962 naar Wommelgem, aan de Boudewijn-autostrade, waar moderne lokalen oprezen op een ruime strook grond van 4.000 m². In 1964-65 werd het gebouwencomplex aangevuld met een ultramodern laboratorium en een flink uitgeruste proefbakkerij. In de kunstvol opgevatte gebouwen worden 17 bedienden en 8 arbeiders tewerkgesteld. Kleur en licht harmoniëren met de moderne uitrusting der heftrucks, de even moderne uitrusting van de kleedkamers, was- en eetgelegenheid, douches en centrale verwarming. Met eigen camions worden de goederen van uit Wommelgem gevoerd naar dertig vertegenwoordigers-depothouders in vast dienstverband, die weer met lichte vrachtwagens van de firma verder leveren aan de grote meerderheid van alle bakkers en banketbakkers van ons land en Luxemburg.

Deze vertegenwoordigers-depothouders werken onder de leiding van de heer P. Hoedt.

Zeelandia besteedt vooral veel aandacht aan een verzorgde «service». De firma geeft gratis een eigen vakblad uit dat gezonden wordt aan alle bakkers en pasteibakkers (18e jaargang in 1965); zij steunt haar cliënteel in ruime mate en richtte in 1965 in het eigen bedrijf een technische dienst op die de bakkers met raad en daad bijstaat.

De leuze van de vooruitstrevende firma ten opzichte van haar cliënteel luidt: «Zeelandia-Wommelgem werd gebouwd voor U!».

«De gulden Cammer» of «Gulden Brouwers» uit de 15e eeuw brouwt het gulden «Tipsor» bier.

Hoe de industrialisatie in het Wommelgemse ook groeien mag, toch zal de BROUWERIJ BEIRENS de eerste en de oudste nijverheid van de gemeente blijven. Algemeen mag aangenomen worden, dat in de 15e eeuw reeds de brouwerij op de «Tip» bestond. Er werden ten andere gedeelten terug gevonden uit die eeuw. Overigens, de oudste gebouwen der instelling (zeker de merkwaardige poort), zijn overblijfselen der stallingen van het verdwenen kasteel «Immerseel». Alhoewel uit die jaren weinig gekend is wat betreft de brouwerij, neemt de instelling niettemin, in het kader van onze plaatselijke geschiedenis, een voorname plaats in. Zij is bovendien één der oudste, nu nog bestaande brouwerijen uit de provincie Antwerpen. De brouwerij droeg aanvankelijk de naam «De gulden Cammer» («de gulden brouwerskuip» van het middeleeuws-latijn *camba*, of «de gulden brouwer»), later «De Draaiboom» en thans de naam van de huidige uitbaters (Beirens). Uit verkoopakten blijkt, dat deze brouwerij in 1705 door het geslacht «Beirens» verder uitgebouwd werd. Alhoewel oude documenten aantonen dat de instelling dikwijls verkocht werd, bleef het bedrijf in handen der werkzame familie Beirens.

Sedert eeuwen werk verschaffend aan talrijke arbeiders, oefent de brouwerij een weldoende invloed uit op de bevolking. Door de blijvende samenwerking met de verschillende en talrijke verenigingen van het dorp, door allerhande liefdadigheid, heeft deze instelling ruimschoots bijgedragen tot de bloei van het schone Wommelgem. Sinds eeuwen is de brouwerij zeker op sociaal gebied een weldaad voor de gemeente en deelt er in al het wel en wee.

Het voornaamste kenmerk in de geschiedenis van het Beirensbier is zeker het rotsvasthouden aan hun oude procedé van hoge gisting. Bij eeuwen ondervinding mag gezegd: het beste en natuurlijkste Beirensbier heeft een meer gezonde verteerbaarheid; naast een hoge voedingswaarde en zuiverheid van smaak, verwekt dit biersoort een scherpe eetlust en is zij zeker een niet te onderschatten versterkingsmiddel voor zieken en herstellenden, omwille van het rijk gehalte aan vitaminen B. Eminente chemisten hebben het water uit de artesische putten der Brouwerij Beirens geprezen omwille van zijn bijzondere samenstelling.

De alom gekende TIPSOR, het gulden bier van Wommelgem en het BERNARDIJNENBIER (Trappistenbier), zijn niet te onderschatten dranken. Het gulden bier TIPSOR zal zeker een gulden band blijven tussen de brouwerij «BEIRENS» en het Wommelgemse volk.

Bladwijzer

	Ter inleiding	5
I	Van «oud» naar «nieuw» Wommelgem - Voorhistorisch Wommelgem	7
	Ds grond waarop wij leven (van W. De Schepper) ...	9
	Zo groeide Wommelgem - Frankische nederzetting - Landbouwgemeente -	
	Sociaaleconomische structuur - Het glazen dorp Bevolkingscijfers - Oppervlakte	
	Wommelgem en buurgemeenten Geboorten en overlijdens - Staat der bevolking te	
	Wommelgem.	
II	Geschiedenis van de weg	40
	De weg is oud - Romeinen voorlopers van de moderne wegenbouw Spoorweg, auto's en	
	fietsen - Herentalse- en Keulsebaan - Geschil tussen Borsbeek en Wommelgem -	
	Tolrechten - Eerste verbindingswegen voor Wommelgem - Varia - Diligences -	
	Openbare vervoerdienst.	
III	Betekenis der straatnamen	55
	Omvorming benaming Wommelgem.	
IV	Rampen	72
	Inval der Noormannen - Plundertochten van Marten van Rossum	
	Roof en moord door het Staatsenleger - Onder Frans bewind	
	België onder Hollands bewind - De oorlog 1914-18	
	De oorlog 1940-45 – Bevrijdingsdagen 1944.	
	Ziekten en strenge winters	85
	De vestigingsgordel rond Antwerpen	88
	De rol der forten.	
V	Kastelen	92
	Eigenaars hof «Immerseel» - Varia rond «Immerseel» - Eigenaars hof «Ternessen» -	
	Varia rond «Ternessen» - Eigenaars kasteel «Selsaten» - Varia rond kasteel «Selsaten» -	
	Eigenaars domein «Huigenrode» - Varia rond het kasteel «Huigenrode» - Bedreiging	
	van natuurschoon.	
VI	Parochiewezen	105
	Bisdom Antwerpen-Dekenij Deurne - St.-Janskapel eerste parochie van Wommelgem ?	
	De parochiekerk H.H. Petrus en Paulus	110
	Beschrijving van de kerk - Aesthetisch uitzicht van de kerk	
	Kunstwerken in de kerk - Belangrijke jaartallen en varia -	
	De kerkklokken - Pastoors der Parochiekerk - Onderpastoors - Kusters	
	Grafschriften in en om de kerk - Het kerkhof-centrum.	
	Parochie Onze Lieve Vrouw Boodschap	135
VII	Burgerlijk Bestuur	137
	Burgemeesters - Schepenen - Varia - Gemeentesecretarissen Gemeenteontvangers -	
	Politie - Notarissen.	
VIII	Onderwijs 147	147
	Belangrijke data 's - Hoofdonderwijzers en Bestuursters	
IX	Folklore	157
	De kaak of schandpaal - De vrijheidsboom - De windmolens -Herberg-uithangborden	
	Dialecten en volkshumor - St.-Jans-feest - Kermissen - Vrijwillig Pompierskorps met	
	oude ledenlijsten, eerste reglement, verpachtingen, rekeningen en branden	
	-Schuttersgilden - Muziekmaatschappijen - Kon. .Ternesse V. V. Kunst en Cultuur.	
	Allerzielen (Raf. Verhulst)	185
	Bronnen	186
	Bijlage: Handel en Nijverheid	187

VAN DEZELFDE SCHRIJVER VERSCHEEN IN 1962

«Wommelgem, vroeger en nu»

MET PENTEKENINGEN VAN KUNSTSCHILDER A. RAUS.

GEDRUKT op de PERSEN
van de
MODERNE DRUKKERIJ
JOS. VERHEVEN p.v.b.a.
UITGEVER VAN HET
Weekblad «VOLKSBODE»
126 KROONSTRAAT 126
Boechout - TEL. 51 20.84